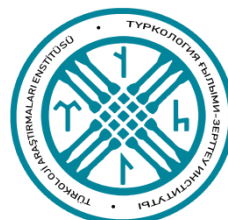

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

TÜRKÖLOGIA TÜRKÖLOJİ

№ 4 (108), 2021

Қазан-қараша-желтоқсан / Ekim-Kasım-Aralık

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы
және ақпараттық агенттігінде тіркелген.

Қуәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж. Халықаралық рецензияланатын журнал.

Индекстер: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory of
Research Journal Indexing, ASOS

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon
ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır. Uluslararası hakemli bir dergidir.

Tarama index: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory
of Research Journal Indexing, ASOS

Шығарылымның сарапшылары

Ф.ғ.к., доц. Ж. Әбдіғаппарова (Қазақстан), ф.ғ.к. Г. Сәулембек (Қазақстан), док. А. Зөхре (Қазақстан), док. доц. Е. Аян (Түркия), док. Б. Берхем Ажар (Түркия), PhD М. Исаев (Қазақстан), док. доц. С.Йылдырым (Түркия), PhD Е. Алашбаев (Қазақстан), ф.ғ.к., доц. Ж. Исаева (Қазақстан), М.Йорылмаз Кахве (Қазақстан), док. Х.Йылдыз (Түркия), док. А.Өзтүрк (Қазақстан), док. К.Семиз (Қазақстан), док. О.Кабадайы (Түркия), PhD Н.Джунаева (Қазақстан), док. Й.Өзкая (Түркия), т.ғ.д., проф. Х. Түрсуң, док. доц. Ә.Ақсой (Түркия), док. доц. Й.Иешыл (Түркия).

Türkistan/Türkistan
2021

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

ТЮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№4 (108), 2021

Октябрь-ноябрь-декабрь / October-November-December

Журнал зарегистрирован Комитетом связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию РК свидетельство о постановке на учет
периодического печатного издания и информационного агентства
№ 5597-Ж 18. II. 2005 г. Международный рецензируемый журнал.

Индексы: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory of
Research Journal Indexing, ASOS

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and
Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK
with No:5597-Zh 18.II.2005 Is an international peer-reviewed journal.

Scanned indexes: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory
of Research Journal Indexing, ASOS

Bu Sayının Hakemleri

Doç. Dr. J. Abdygapparova (Kazakistan), Dr. F. Saulembek (Kazakistan), Dr. A. Zöhre (Kazakistan),
Doç. Dr. Ekrem Ayan (Türkiye), Dr. B. Berhem Acar (Türkiye), PhD M. İsayev (Kazakistan), Doç. Dr. S. Yıldırım
(Türkiye), PhD E. Alashbayev (Kazakistan), Doç. Dr. J. Isaeva (Kazakistan), PhD M. Yorulmaz Kahve
(Kazakistan), Dr. H. Yıldız (Türkiye), Dr. A. Öztürk (Kazakistan), Dr. K. Semiz (Kazakistan), Doç. Dr. O. Kabadayı
(Türkiye), Dr. Y. Özkaya (Türkiye), PhD N. Junayeva (Kazakistan), Prof. Dr. H. Tursun, Doç. Dr. Ö. Aksoy
(Türkiye), Doç. Dr. Y. Yeşil (Türkiye).

Туркестан/Turkestan
2021

ҚҰРЫЛТАЙШЫ
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

PhD Сенбек Утебеков

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Томар Женгиз	–	док., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Демир Нуреттин	–	док., проф. (Хажеттепе университеті, Анкара)
Дилек Ибрахим	–	док., проф. (Анкара Қажы Байрам Вели университеті, Анкара)
Кынажы Жемиле	–	доц., док. (Анкара Қажы Байрам Вели университеті, Анкара)
Гүл Булент	–	проф., док. (Ескишехир Османгази университеті, Ескишехир)
Қошанова Нағима	–	ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Әуелбеков Ержан	–	п.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Девели Хаяти	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)
Челик Юксел	–	док., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Садыков Ташполот	–	ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек)
Бутанаев Виктор	–	т.ғ.д., проф. (Хакасия мем. университеті, Абакан)
Егоров Николай	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Чебоксары)
Ергөбек Құлбек	–	ф.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Идельбаев Мирас	–	ф.ғ.д., проф. (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
Миннегулов Хатип	–	ф.ғ.д., проф. (Казан федеральді университеті, Казан)
Муминов Әшірбек	–	т.ғ.д., проф. (Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан)
Жураев Маматкул	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл және әдебиет институты, Ташкент)
Сейхан Гүлшен	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
Кенжетаев Досай	–	филос.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Тұрсұн Хазіретәлі	–	т.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Пилтен Пусат	–	док., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Әбжет Бакыт	–	ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Жиенбаев Ерлан	–	PhD (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Құдасов Сейсенбай	–	(Silk Way Халықаралық университеті, Шымкент)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR
Prof. Dr. Bülent Bayram

EDİTÖR YARDIMCISI
PhD Senbek Utebekov

SEKRETER
Jupar Tanauova

DANIŞMA KURULU

Cengiz Tomar	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Nurettin Demir	– Prof. Dr. (Hacettepe Üniversitesi, Ankara)
İbrahim Dilek	– Prof. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara)
Cemile Kınacı	– Doç. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara)
Bülent Gül	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir)
Nagima Koşanova	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erjan Auelbekov	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)

YAYIN KURULU

Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Taşpolot Sadıkov	– Prof. Dr. (Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Hakas Devlet Üniversitesi, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Dilbilimi Enstitüsü, Çeboksarı)
Kulbek Ergöbek	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Miras İdelbayev	– Prof. Dr. (Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Aşirbek Muminov	– Prof. Dr. (Avrasya Milli Üniversitesi, Nur-Sultan)
Mamatkul Jurayev	– Prof. Dr. (Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
Dosay Kenjetayev	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Pusat Pilten	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Bakit Abjet	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Yerlan Zhienbayev	– Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way Uluslararası Üniversitesi, Çimkent)

OWNER
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF
Prof. Bülent Bayram

ASSOCIATE EDITOR
PhD Senbek Utebekov

EXECUTIVE SECRETARY
Zhupar Tanauova

ADVISORY BOARD

Cengiz Tomar	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Nurettin Demir	– Prof. Dr. (Hacettepe University, Ankara)
İbrahim Dilek	– Prof. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara)
Cemile Kınacı	– Doç. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara)
Bülent Gül	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Eskisehir.)
Nagima Koshanova	– Assoc. prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Erzhan Auelbekov	– Assoc. prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)

EDITORIAL BOARD

Hayati Develi	– Prof. (İstanbul University, İstanbul)
Yüksel Çelik	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Tashpolot Sadykov	– Prof. (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)
Viktor Butanayev	– Prof. (Khakassia State University, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. (Institute of Linguistics, Cheboksary)
Kulbek Ergobek	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Miras Idelbayev	– Prof. (Bashkir State University, Ufa)
Hatip Minnegulov	– Prof. (Kazan Federal University, Kazan)
Ashirbek Muminov	– Prof. (Eurasia National University, Nur-Sultan)
Mamatkul Zhurayev	– Prof. (Institute of Language and Literature, Tashkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. (Marmara University, İstanbul)
Dosay Kenzhetayev	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Hazretali Tursun	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Pusat Pilten	– Assoc. Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Bakyt Abzhet	– Assoc. Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Yerlan Zhienbayev	– Dr. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way International University, Shymkent)

УЧРЕДИТЕЛЬ

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

PhD Сенбек Утебеков

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жупар Танауова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Женгиз Томар	–	док., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Демир Нуретгин	–	док., проф. (Университет Хажеттепе, Анкара)
Дилек Ибрахим	–	док., проф. (Университет Анкара Кажы Байрам Вели, Анкара)
Кынажы Жемиле	–	доц., док. (Университет Анкара Кажы Байрам Вели, Анкара)
Гүл Булент	–	проф. док. (Эскишехирский университет Османгази, Эскишехир)
Нагима Кошанова	–	к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Ержан Ауелбеков	–	к.п.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Хаяти Девели	–	док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)
Юксел Челик	–	док., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Ташполот Садыков	–	д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Бишкек)
Виктор Бутанаев	–	д.и.н., проф. (Государственный университет Хакасии, Абакан)
Николай Егоров	–	д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Чебоксары)
Кулбек Ергобек	–	д.ф.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Мирас Идельбаев	–	д.ф.н., проф. (Башкирский государственный университет, Уфа)
Хатип Миннегулов	–	д.ф.н., проф. (Казанский федеральный университет, Казань)
Аширбек Муминов	–	д.и.н., проф. (Евразийский национальный университет, Нур-Султан)
Маматкул Жураев	–	д.ф.н., проф. (Институт языка и литературы, Ташкент)
Гулшен Сейхан	–	док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
Досай Кенжетаев	–	д.филос.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Хазретали Турсун	–	д.и.н. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Пусат Пилтен	–	док., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Бакыт Абжет	–	к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Ерлан Жиенбаев	–	PhD (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Сейсенбай Кудасов	–	(Международный университет Silk Way, Шымкент)

Редактордан

Құрметті оқырман!

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтынан шығатын «Түркология» журналының 2021 жылғы №4(108) санын назарларыңызға ұсынып отырмыз. Мерзімді басылымның бұл санына Түркия, Қазақстан және Өзбекстаннан тіл, әдебиет, фольклор саласында жазылған тоғыз мақала енді. Журналымыздың бұл санынан да түркі әлемінің әр қиырындағы ғалымдарының маңызды мақалаларын оқи аласыздар.

Әлемдік деңгейдегі Түркология зерттеу орталықтарының біріне айналуы көздейтін Университетіміз бен Институтымыздың мақсаты мен миссиясына сай бағындырар белестері көп. Түркістанда шығатын «Түркология» журналына бар қажыр-қайратымызды арнап, жоғарыдағы мақсаттарға сәйкес журнал сапасын арттыруға күш салудамыз.

2022 жылға жоспарланған мақсаттар жолында жасалған нақты қадамдар 2021 жылдың соңында-ақ оң өзгерістерге қол жеткізді. «Түркология» журналы келесі жылғы алғашқы санынан бастап DergiPark жүйесі арқылы өз басылымын жарияламақ. Осыған орай, авторлардың, оқырмандардың және сарапшылардың баршасын DergiPark жүйесіне мүше болуға шақырамыз. Біздің ойымызша, жаңа жүйе ұсынатын мүмкіндіктер мен журнал жариялаудың халықаралық стандартын меңгеру процесін Сіздермен оңай өткереміз деген сенімдеміз. Осы тұрғыда процестің басынан аяғына дейін басы-қасында жүрген Университет басшылығына алғыс білдіреміз.

Журналымыздың 108-санын шығаруға атсалысқан барлық сарапшыларға, авторларға және қызметкерлерге ризашылық танытып, басылымның келесі 109-саны жаңа ғылыми деректер мен маңызды мақалаларға толығып, жаңалықтарымызды Сіздермен бөлісеміз деп есептейміз.

Док., проф. Бүлент Байрам
Редактор

Editörden

Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkoloji Araştırma Enstitüsü üniversitemizin en uzun soluklu süreli yayınlarından biri olan Türkoloji Dergisinin 108. sayısı ile karşınızdayız. 2021 yılının son sayısında Türkiye, Kazakistan ve Özbekistan'dan dil, edebiyat, folklor, edebiyat alanlarında kaleme alınmış dokuz makaleyi ilgililerin dikkatine sunmaktayız. Dergimiz bu sayısında da konu ve Türk dünyasının farklı ülkelerinden yazar çeşitliliği ile misyonuna uygun bir sayıyı yayımlamaktadır. Bu çeşitliliği korumakla birlikte Türkoloji çalışmalarının merkezlerinden biri olma iddiasında olan üniversitemizin ve enstitümüzün hedef ve misyonlarına uygun olarak yapılacak çok fazla işin bizi beklediğinin de farkındayız. Bütün gayretimiz ve amacımız Türkistan şehrinde yayımlanmakta olan dergimizin kalitesini bu hedefler doğrultusunda daha yukarı çekmektir.

2022 yılına dair hedef ve beklentilerimizin gerçekleşmesi adına olumlu gelişmeler de 2021 yılı sonunda ortaya çıkmıştır. Türkoloji Dergisi gelecek yılın sayısından itibaren DergiPark sistemi üzerinden yayın hayatına devam edecektir. Bu bakımdan bütün yazar, okuyucu ve hakemlerimizi de DergiPark sistemine üye olmaya davet ediyoruz. Yeni sistemin sağlamış olduğu imkanlarla uluslararası dergi yayıncılığı standartlarına uyum sürecini de daha kolay atlatacağımızı düşünmekteyiz. Bu çerçevede bu sürecin başlamasına ve sonuçlandırılmasında katkıda bulunan yöneticilerimize teşekkürü bir borç biliriz.

Dergimizin sizlerle buluşturdığımız 108. sayısına katkıda bulunan başta yazar, hakem katkıda bulunan herkese de tekrar tekrar teşekkür eder, 109 sayıda buluşmak üzere saygılarımızı sunarız...

Prof. Dr. Bülent Bayram
Editör

Zaynabidin ABDİRASHİDOV

Doç. Dr., Ali Şir Neva'i Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Taşkent,
Özbekistan (abdirashidov@gmail.com) ORCID: 0000-0002-6869-4315

Mehmet Akif'in *Sırat-ı Müstakim* Dergisi ve Buhara'da Ceditçilik

Özet

Müslüman dünyasında yeni fikirler, islah, yenileşme ve diğer yeni eğilimler basın aracılığıyla yayıldı. Buhara'da Müslüman basını en azından 19. yüzyılın 80'li yıllarının ortalarında baş gösterdi. Hindistan ve Mısır'da yayınlanan *Hablulmatin*, *Chehrenema* gibi Farsça gazete ve dergiler, çoğunlukla Buhara'ya girdi. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'nın Türkçe konuşan Müslüman basını arasında da yaygın hale gelmişti. Bu yayınlar arasında İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman*, Fatih Kerimî'nin *Vakit*, Mehmet Akif'in *Sıratı Müstaqim* dergileri öne çıkmaktadır.

2. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkan Türk basını, Türkistan Müslümanlarının sosyo-politik ve ekonomik durumuna daha fazla ilgi göstermeye başladı. Bu süreli yayınlar, politik yönlerine bağlı olarak, çoğu durumda, analitik olarak basılmış, bilgi niteliğinde materyalleri gözden geçirmiş ve yerel aydınlardan mektuplar almıştır.

Bu makale, esas olarak *Sıratı Müstaqim* dergisinin Buhara aydınlarının siyasi, sosyal ve ideolojik inançları üzerindeki etkisini ve 1910'lu yıllarda Buhara başta olmak üzere Türkistan'da entelektüel değişim olasılığı üzerine etkisini analiz etmekte ve açıklamaya çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Buhara, yenileşme, islah, Türkiye, basın, mektup

Zaynabidin ABDİRASHİDOV

Assoc. Prof., Alisher Navo'i Tashkent State University Department of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan (abdirashidov@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-6869-4315

Mehmet Akif's Journal of *Sırat-ı Müstakim* and Jadidism in Bukhara

Abstract

In the Muslim world, new ideas, reforms, innovations and other new trends spread through the press. The Muslim press appeared in Bukhara at least in the mid-80s of the 19th century. Persian newspapers and magazines such as *Hablulmatin* and *Chehrenema* published in India and Egypt mostly entered Bukhara. In addition, at the same time the Turkic-speaking Muslim press of the Ottoman Empire and Russia also spread. Among these publications, İsmail Gaspıralı's *Tercüman*, Fatih Kerimî's *Vakit*, Mehmet Akif's *Sıratı Müstaqim* are prominent.

The Turkish press that emerged after the Second Constitutional Revolution began to pay more attention to the socio-political and economic situation of the Muslims of Turkistan. These periodicals, depending on their political aspects, in most cases reviewed

printed analytically and informational material from different, mostly Russian newspapers and as well as printed received letters from Turkestan subscribers.

This article mainly analyzes and tries to explain the influence of *Sıratı Müstaqim* magazine on the political, social and ideological beliefs of Bukhara intellectuals and the possibility of intellectual change in Turkestan, especially in Bukhara in the early 1910s.

Keywords: Bukhara, Jaddidism, reform, Turkey, press, letter

Giriş

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı, Doğu'daki Müslüman ülkelerinin tarihinde bir dönüm noktası oldu. Müslümanlar gerçek konumlarını anlamaya ve siyasi ve entelektüel durgunluktan çıkış yollarını aramaya başladılar. Özellikle Müslüman toplumdaki entelektüel potansiyeli yok olmaya yüz tutmuştu ve buradan ancak akıllarda ve kalplerde gerçek bir devrim gerçekleştirilerek çıkılabilecekti.

Zamanın tüm Müslüman entelektüellerinin inandığı gibi cehalet, tüm Müslüman dünyasının siyasi krizinin ana nedeni haline geldi. Sonuç olarak, 20. yüzyılın başında Doğu'nun çoğu Batı'nın egemenliğine girdi. Bir zamanlar kendisini tüm Müslümanların hükümdarı olarak gören en güçlü imparatorluk olan Osmanlı Devleti, ülkeyi korumak için savaştı. Bir zamanlar yönetiminde olan geniş topraklar, Batı'nın büyük güçlerinin yardımıyla kendi özgürlüklerine kavuşarak bağımsızlıklarını ilan etti.

Türkistan toprakları Rus İmparatorluğu baskısından sonra, siyasi olarak yarı bağımsız Buhara ve Hive hanlıklarından oluştu. Hanlıklar, siyasi bağımsızlıklarını kaybetmelerine rağmen, Ruslarla imzalanan anlaşmalarına göre siyasal ve ekonomik bağımsızlıklarını korudu. Bu topraklardaki siyasi ve entelektüel eğilimlerin gelişimi, ancak 20. yüzyılın başında gerçek bir karakter kazandı. Tüm Doğu Müslümanları, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan belirli bir siyasi ve sosyal reform aşamasındaydı. 20. yüzyılın başında komşu İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki son devrimci olaylar ve Rusya İmparatorluğu'ndaki siyasi olaylar, Türkistan bölgesinde siyasi düşüncenin gelişmesine belirli bir ivme kazandırdı. Bu olaylar aynı zamanda Türkistan Müslümanlarının kamusal yaşamındaki yenileme reformlarını da güçlendirdi.

20. yüzyılın başlarında Türkistan'da kök salan Müslüman yenileşme hareketi, Orta Asya'nın batı bölgesi üzerinde etkisi kalacak şekilde sosyal ve siyasi meselelerin yönünü belirledi. Bu etki özellikle yayıncılık, eğitim ve halkla ilişkiler alanlarında güçlüydü.

Dış Müslüman faktörü, özellikle süreli yayınların ortaya çıkışı Rus politikacıları endişelendiriyordu. Bu durumu, Orta Asya'daki Rus çıkarlarına yönelik birincil güvenlik tehdidi olarak kabul ettiler. Çeşitli yollarla elde edilen yabancı süreli yayınlar esas olarak Ceditler ve medrese öğrencileri

arasında dağıtıldı. Ayrıca muhafazakâr ulema tarafından kontrol edilen medrese, Rus siyasetçilerin görüşüne göre küçük sayıda olan Ceditlerden çok daha tehlikeliydi. Rus yetkilileri, medrese öğrencileri ve muhafazakâr ulemanın, Osmanlı Sultanı adına olası "İslamcılık" Türk propagandasının daha kararlı ve potansiyel dağıtıcıları olarak görüyordu.

Buhara'da Yeni Eğilimlerin Ana Etki Kaynakları

Müslüman dünyasındaki yeni fikirler, ıslah, Müslüman reformizmi ve diğer yeni eğilimler basın aracılığıyla yayıldı. Buhara'da Müslüman basını en azından 19. yüzyılın 80'li yıllarının ortalarında ortaya çıktı [1, s. 3]. Bu dönemde, Buhara din adamlarının gazeteyi şeriata aykırı bulması nedeniyle basın dar çevrelerde dağıtıldı.

Buhara'ya çoğunlukla Hindistan ve Mısır'da yayınlanan *Hablulmatin*, *Cehrenema* gibi Farsça gazete ve dergiler girdi. Ayrıca Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe konuşan Müslüman basını da yayıldı. Bu yayınlar arasında İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* [2, s. 110–126, 278–323], Fatih Kerimi'nin *Vakit* hem de Mehmet Akif'in *Sıratı Müstaqim* [3, s. 36-51] dergileri öne çıkmaktadır.

Aynî'nin de belirttiği gibi Buharalı gençler, söz konusu süreli yayınların ülkeye farklı yollardan girmesine rağmen, Tatar aydınlarının etkisi altında Tatar basınına okumaya ve abone olmaya başladı [4, s. 32]. 1905'e kadar Buhara'ya gelen tüm gazeteler, özellikle komşu İran'dan Buhara'ya giren Babiler hareketinin¹ takipçileri tarafından sadece dar çevrelerde okunuyordu. Aynî'ye göre, 1905'ten önce Buhara'da yalnızca beş veya altı yerel "ilerici" (terekkiperver) ve "reformcu" (ıslahatçı) vardı. Bunların en ünlüsü Boribay, Mirhan Parsazada, Qari Burhan ve Mirza Muhiddin Mansurzada'dır [4, s. 24–25]. Aynî ayrıca Buharalı ilericilerin komşu İran'daki anayasa devrimi haberlerini alınan gazeteler aracılığıyla takip ettiklerini bildirdi.

Bilindiği gibi, 19. yüzyılın sonunda İran ve Kafkasya'dan birkaç aydın İran'da siyasi reformlar için aktif olarak kampanya yapmaya başladı. Bu entelektüeller arasında oyun yazarı ve radikal din eleştirmeni Mirza Fathali Ahundzade (1812–1878), özgür düşünen ve sosyalist Mirza Agahan Kirmanî (1854–1896) ve yazar Abdürrehim Talibov (1831–1919) özellikle ayırt edildi. Bu aydınlar, temel olarak, İran Şahı'nın nüfuzunu ve gücünü ve İran'daki Avrupa hakimiyetini sınırlayan modern bir devlet sistemi için

¹ Babiler, Seyyid Muhammad Ali Şirazi'nin (1819–1850) 1844'te kurduğu bir dini hareketin takipçileridir. İran makamlarının zulmünden sonra Babiler, Buhara da dahil olmak üzere komşu ülkelere taşındı.

mücadele çağrısında bulundular [5, s. 25]. Tabii, bu politikacıların bu tür fikirleri, Buhara ilericilerinin yaşlı ve genç kuşağını güçlü bir şekilde etkiledi. Buhara ilericilerinin eski nesli, esas olarak Buhara'daki sosyo-politik reformların ilk destekçilerinden oluşuyordu. Bunlara Sadruddin Aynî, Hamid Hoca Mihrî, Ahmedcan Hamdî ve Mirza Abdülvahid Munzim dahildir. Abdürrauf Fıtrat yeni nesil Buhara Ceditlerinin liderlerinden biriydi. Bunun kanıtı, yirminci yüzyılın ikinci on yılında Buhara'nın sosyo-politik sistemini sarsan eylemlerde görülebilir.

Ayrıca 1906 İran Anayasa Devrimi ve sonuçları da büyük bir etki yarattı ve Buharalı aydınların aydınlanmasında ana etki kaynaklarından biri haline geldi. Özellikle Buhara'da bu dönemde Zeynülâbidin Maragai'nin¹ *Sayahatname-i İbrahimbek* adlı eseri geniş çapta yayılmış ve ünlenmiştir [4, s. 39]. Maragai'nin yirminci yüzyılın başındaki bu eseri, sadece İranlılar için değil, aynı zamanda komşu devletlerin, özellikle Buhara'nın nüfusu için bir "ayna" işlevi gördü. *Sayahatname-i İbrahimbek*, Batı - "öteki" kültür ile karşılaştırıldığında İran kültürünün olumsuz bir resmini ortaya çıkardı [5, s. 25]. İran'da, *Sayahatname-i İbrahimbek*'i okuyanlar anayasanın ve Renovasyonist hareketin destekçileri olarak görülüyordu [6, s. 63]. Maragai'nin bu eseri despotizme karşı yazılmıştır ve Mirza Fathali Ahundzade'nin *Maktubat-i Kamaluddavla* eseri'nin bazı unsurlarını sürdürmüştür.

İslamî reformizmi teşvik eden ve Buhara'da çok sayıda gencin dikkatini çeken ana kaynaklardan biri de *Sırat-ı Müstakim* dergisidir. Dergi ağırlıklı olarak dini bir doğayla ilgili makaleler yanında ayrıca Müslüman felsefesi, bilimi, içtihadı, edebiyat, tarih, siyaset üzerine materyaller ve çeşitli Müslüman konularını kapsayan makaleler yayınladı. Hisao Komatsu'ya göre, derginin genel yayın yönetmeni ünlü şair Mehmet Akif (1873–1936), derginin sayfalarını tanınmış Osmanlı aydınları ile birlikte 1905 Rusya devriminden sonra Türkiye'ye göç eden Türkistan'daki Müslümanlara da açtı. Dergi, başta Tatar gazeteciler olmak üzere Rus Müslüman göçmenlere faaliyetleri için yeni bir ortam sağladı [7, s. 169–170]. Bu yazarlar, Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanların yaşamları ve çalışmaları hakkında, çeşitli konular hakkında yazılar yazdı. Buhara hayatını ve olaylarını anlatan makalelerin çoğu, Traiskli Ahmed Tacuddin, Nur

¹Zeynülâbidin Maragai (1837-1910) – öncü bir İranlı romancı ve sosyal reformcu. En çok *Sayahatname-i İbrahimbek* (1895) eseriyle tanınır. Bu eser, yirminci yüzyıl İran'ında roman yazımının gelişmesinde kritik öneme sahipti ve aynı zamanda önemli bir siyasi rol oynadı. Eser, İran'ın siyasi ve sosyal meselelerine yönelik bir eleştiriydi. İran'da geniş çapta okundu ve 1906 Anayasa Devrimi'ni yapan devrimcilerin ve reformcuların ilgisini çekti.

Alizade Giyasuddin Hüsnü gibi isimler ve *Muhabiri Mahsus* takma adlar altında yayınlandı [8, s. 167–176; 9, s. 552–565]. Bazen bu makalelerde anlatılan olaylar detaylar ve ayrıntılarla sunuluyor ki, bu da haberlerin Buhara'dan gönderildiğini varsaymamızı sağlıyor. Çünkü bu makalelerin yazarları *Muhabiri Mahsus* dışında İstanbul'da bulunuyordu. Dolayısıyla, Traiskli Ahmed Tacuddin imzalı *Zavallı Buhara* [10, s. 187–190] makalesinde, Buhara cedit okulu etrafındaki olaylar ayrıntılı olarak anlatılıyor, hatta bu olaylara katılanların sözlerine bile yer veriliyor. Bu olgu, makalelerin yazarlarının doğrudan Buhara'dan bilgi aldığını göstermektedir. Ancak, bu bilginin kaynağını belirtmediler.

Dergi 1909'da Buhara'da dağıtılmaya başlandı. En azından Buharadan gönderilen ilk mektup 15 Temmuz 1909'da derginin 66. sayısında yayımlandı [11, s. 221–222]. Dergi, 1909 sonbaharında Buhara'da cedit okulunun kapatılması ve Şii-Sünni çekişmesinin ardından Ocak 1910'da Buhara'nın sosyo-politik yaşamı hakkında çok sayıda analitik makalenin yayımlanmasıyla Buhara halkı arasında özellikle popüler oldu [12, s. 266–268; 13, s. 74; 14, s. 228–230].

Türk Etkisi ve Türkistan'ın Çarlık Polisi

Yirminci yüzyılın başında, Rus Çarlık hükümeti, komşu ülkelerdeki siyasi güçlerin "mayalanması" sonucunda kendi "yabancıları" için endişe duymaya başladı. Emniyet Müdürlüğü özel dairesi yetkililerine göre, Türkistan'da böyle bir siyasi güç, İslamcılık temelinde oluşturulmuş ve Türkiye tarafından yönetilen birleşik bir Müslüman devleti yaratmanın peşindedir. Rus yetkililerin vizyonuna göre bu fikir, ilkokul ve medreselerin yanı sıra çeşitli Müslüman topluluklar, yayınevleri ve basın aracılığıyla yayıldı. Bu nedenle, başta devlet karşıtı bir formülasyon olmak üzere çeşitli yorumlara sahip yerel yönetimler, Müslüman gazetelerini, cemiyetlerini kapatmaya çalışmış ve mümkün olan her şekilde faaliyetlerini sınırlandırmıştır.

Türkistan İlçe Güvenlik Dairesi Başkanı, 9 Aralık 1910 tarihinde Türkistan Genel Valisi'ne gönderdiği ve Buhara Hanlığı'ndaki mevcut durumu irdeleyen muhtırasında, Buhara nüfusunun son yıllarda bir yandan Emir hükümetinin devrilmesi için kampanya yürüten genç Buharalılardan oluşan bir parti ve diğer yandan Türkiye ve Afganistan'da ivme kazanmış "güçlü pan-İslamizm hareketi" tarafından bir baskıya maruz kaldığını vurgulamaktadır. Ayrıca, pan-İslamizm tehdidinden bahsederken, Türkiye'den yayılan İslamcılık propagandasının, Buhara'daki Müslüman nüfusu giderek Türkiye ve Afganistan'a çektiğini yazıyor.

Söz konusu muhtırada aynı zamanda “Konstantinopolis Eğitim Cemiyeti'nin bazı Türk temsilcileri” hakkında ayrıntılı bilgi vardır. Görünüşe göre bu, 1909'un sonunda İstanbul'da kurulan *Buhara Tamimi Maarif Camiat-i Hayriyesi* [11]¹, Rus polis yetkilileri tarafından Türkistan ve Buhara gençlerine pan-İslamcı eğitim vermeyi amaçlayan bir toplum olarak değerlendirildi [16, s. 282]. Türkistan Bölge Güvenlik Dairesi başkanına göre, Rus ve Çin Türkistanını ziyaret eden Türk elçilerinin çok özel bir görevi var: Pan-İslamizm fikirlerini ve tüm Müslümanların yenilenmiş bir Türkiye bayrağı altında yeniden birleşmesi fikrini duyurmak [17].

Sözü edilen İstanbul'daki Buhara Derneği, nizamnamesinde belirtildiği gibi, Türkistan'da, özellikle Buhara'da bilgiyi yaymak ve okullar açmak için oluşturuldu. Dernek kendine herhangi bir siyasi hedef belirlemedi ve bölgede herhangi bir siyasi gücü desteklemedi. Ancak bu toplumun himayesinde okuyan öğrenciler, mezun olduktan sonra dernek liderliğinin göndereceği yere gitmek zorunda kaldılar. Öğrenci buna karşı çıkarsa, eğitimin tüm masraflarını derneğe iade etmesi gerekiyordu [15, s. 6–7]. Derneğin amacına bakıldığında, İstanbul'un merkez teşkilatı tarafından kontrol edilecek böyle bir entelektüel ve elit tabakanın Türkistan'da yaratılmasının peşinde olduğu varsayılabilir. Polis Departmanını endişelendiren budur. Aini'nin yazdığı gibi, Buhara'nın muhafazakar din adamları da bu eylem tarzını kullandı. Hayır kurumlarının devlet karşıtı politikalar yürüten ve teşvik eden siyasi toplumlar olduğuna dair hem de ilericiler Türk gazetelerini okuyor ve Türk siyasilerle gizli bağlantıları var gibi söylentiler yayıyorlardı [18, s. 36–37].

Buhara ve Türk basını

Yirminci yüzyılın başında Türkistan'da, genel valiliğin resmi basını olan *Türkistan Vilayeti'nin Gazeti*'nin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu, İran Hindistan, Mısır ve Avrupa'da yayımlanan yaygın Türkçe ve Farsça gazeteleri de görebiliyoruz [19, s. 49]. Bu gazetelerin yayılması, bir yandan Rus ve yerel yönetimler tarafından kurulan posta sistemi, diğer yandan diğer ülkelerden basını yanlarında getiren çok sayıda hacı, tüccar tarafından kolaylaştırıldı. Bürokratik aygıt sansürü değişmez bir hak olarak görse de, bu, ithal edilen yayınların tamamen yasaklanmasına kadar uzanmadı.

¹ Bu Dernek *Nizamname*'si yıllar içinde kısaltmalarla Rusça, Fransızca ve İngilizce'ye çevrildi [20, s. 133-135; 21, s. 194-196; 22, s. 286-288; 23, s. 255-258]. *Nizamname*'nin aslı ve tıpkı İngilizce'ye çevrilmiş tam hali, 2001 yılında Timur Kocaoğlu tarafından yayımlandı [24, s. 467-483].

Türkiye'deki 2. Meşrutiyet Devrimi İttihat ve Terakki Partisi'nin hakimiyeti ele almasını sağladı. Bu dönemde İstanbul'da, İslami reformizmi, tüm Müslümanların Osmanlı Sultanı'nın himayesinde birliğini teşvik eden birçok süreli yayın birbiri ardına çıktı. Türk basını, dünyadaki tüm Müslümanları birleştirmeye layık İslam dünyasının tek savunucusu olarak kabul edilen Osmanlı devleti için kampanya yürüttü. Bu fikrin temel anlamı, tüm Müslümanlara sunulan Osmanlı özgürlüğü, İslam özgürlüğü, daha doğrusu İslam birliği (vahdatun islamiyatun) idi [25, s. 350].

Abdürreşid İbrahim'e göre Pan-Turanizm veya Pan-Türkizm, Pan-İslamcılığın temel ilkesidir. Onun yazdığı gibi, Pan-Turanizm'in Pan-İslamcılıktan hiçbir farkı yoktur. Panturanizm, Müslüman dünyasının birliği çerçevesinde geçici bir hücre rolü oynar ve pan-İslamcılığın başlangıcıdır. Ayrıca Abdürreşid İbrahim, Osmanlı Sultanı'nı bütün birleşik Müslüman dünyasının başına koyar. Ona göre İstanbul Türkçesinin (dilinin) sadeleştirilmiş hâli ve bu dilin tüm Türk halklarında ortak olarak benimsenmesi Müslüman birliğinin temel ilkesidir [26, s. 17–20; 27, s. 57–58]. Öyle sloganlarla yeni Türk basını kısa sürede sadece Türkiye'de değil, yurtdışında da çok sayıda abone çekti.

Ancak bu patlama uzun sürmedi ve 1912'den itibaren Türkistan konusu Türk yayınlarının gündeminden çıkarıldı. Buna, muhtemelen, Balkanlar'da başlayan savaşın patlak vermesi sebep olmuştur.

Çoğu durumda, gazete editörleri muhbirlerinin veya güvenlik nedeniyle mektup gönderen yazarların adlarını sakladılar. Buhara'dan *Sırat-i Müstakim*'e gelen mektup 12 saygıdeğer kişi tarafından imzalandı, ancak yayın kurulu isimlerini yayınlamamayı tercih etti [13, s. 74]. Buhara'nın saygıdeğer kişilerin imzaladığı bu mektupta, Müslüman basının Rusya'dan Orta Asya'ya geldiği belirtiliyor. Buhara'nın az sayılı gazete okuru temelde Bahçesaray'dan *Tercüman* ve Orenburg'dan *Vakit* aldı. Ancak son zamanlarda mektupta da belirtildiği gibi Buhara halkı *Sırat-i Müstakim* gazetesini imzalayıp okumaya başladılar ve böylece Buharalı gençler dünya görüşlerini genişletme fırsatı buldular. Yazarlara göre Buharalılar yavaş yavaş dikkatlerini basına çevirmeye başlıyordu. Ayrıca gençler basını okumaya başladıkları için sevinçlerini gizlemiyorlardı. Bu mesaj, gazetenin Buhara'daki dağıtımının ve bu yayınların ana alıcılarının daha sonra ilerici düşünen nüfus katmanının ana gücü haline gelen genç nesil olması açısından önemlidir. Bu durum, başta medrese öğrencileri olmak üzere gençlerin, Ahmed Tacuddin'in bahsettiği "kuzey rüzgarını" [10, s. 187–190] fark etmeye ve hissetmeye başladığını gösteriyor.

Gazetenin Buhara'daki kendi muhabirinden alınan mektupta, Buhara'nın entelektüel ortamında daha iyi bir değişimden de bahsediliyor.

Mektupta özellikle Buhara gençliğinin dünya görüşünün Türk basınının, özellikle de *Sırat-i Müstakim* gazetesinin etkisiyle büyük ölçüde değiştiği belirtiliyor. Mektubun yazarına göre bu gazete kısa sürede şehrin nüfusu arasında önemli bir yer tutmayı başardı ve insanların manevi eğitimini olumlu yönde etkilemeye başladı [28, s. 74–75]. Görüldüğü gibi, gazetenin İslamcı yönü ve içinde basılan her türlü pan-İslamcı içerik, yeni canlanan Buhara'nın kalbini anında kazanmayı başardı.

Türkiye'den gelen vizyona göre Türkistan'ın eğitim kurumlarının ve zamanın ihtiyaçlarını karşılayan aydınların yanı sıra onların yetiştirilmesinde, Müslümanların zekasının ve entelektüel eğilimlerinin gelişmesindeki rolü de ihmal edilmektedir. Alimjan al-İdrisi'ye göre, ilk ve yüksek öğrenim bağlantısından oluşan bu eğitim kurumları, çoğunlukla aşağı ve en önemlisi ahlaki açıdan şımarık genç nesli eğitiyor. Alimcan al-İdrisi'ye göre Türk ulema ve bilim adamları durumu düzeltmeye yardımcı olabilirdi. Bunu yapmak için, onlara periyodik olarak mektuplar göndererek öğretme ve yetiştirme yönteminde reform yapma yollarını açıklamaları gerekir [29, s. 111–112].

Cedidler ve Kadimciler arasındaki mücadeleyi tartışan Ahmed Tacuddin, Rus misyonerlerin lideri (muhtemelen Nikolay Ilinski'yi kastediyordu) “ulema gerçek amellerimize en çok yakışan şey. Her şeyden önce onları elimize almalı ve gençlere karşı uyarılmalıyız” dediğinde çok haklı olduğunu yazıyor. Ona göre bu misyoner gençlik hakkında akıl yürütürken çok haklıydı. Çünkü geleceğimizin umudu ve desteği onlar. Rus İmparatorluğu'nun iç bölgelerindeki yeni ve muhafazakar fikirlerin mücadelesini analiz eden Ahmed Tacuddin, Buhara'nın entelektüel hayatından çok olumsuz söz ediyordu. Şiddetli polemikler ve milletin geleceğini koruma mücadelesi varken Buhara'da mutlak bir sessizlik olduğunu, herkesin cehaletin insafına kaldığını yazıyordu. Zaman zaman camiye gidip “saygıdeğer emirlerinin dünyanın tek hükümdarı olması” için dua ederler ve yine karanlık odalarına dönerek afyon içmenin tadını çıkarırlar. Ayrıca Alimcan al-İdrisi gibi, Buhara medreselerinin durumunu analiz ediyor ve gençliğin, milletin geleceğinin yararsız yorumlarla gündeme getirilmesinden çok pişmanlık duyuyor gençlik, milletin geleceği anlamsız yorumlarla gündeme getirilir ve bu, kendi takdirine göre hareket eden kötülüğün ve sınırsızlığın artmasını önemli ölçüde etkiler [10, s. 187–188]. Ayrıca Tacuddin'e göre Alam Giyas Mahdum, çok sayıda kişinin huzurunda şunları söylemiş: “Yeni üsül haramdır. Çünkü okumayı ve yazmayı öğrenmek Kuran'ın çalışılmasına katkıda bulunur, ancak aynı zamanda gazete okumanın da bir yoludur. Bu da Emirimizin işlerini tartışmanın yollarını gösterecek. Emirimizin eylemlerini tartışmak, insanları

Kuran'ı doğru okumaktan mahrum bırakmaktan daha büyük bir günah olacağı için, bu tür okuma ve yazma çalışmalarını yasaklamak doğru bir karar olacaktır". Yazar şu soruyu sorar: Eğer böyle bir kişi bu sözleri söylerse, o zaman diğer cahil insanlardan ne beklenebilir? Ahmed Tacuddin, muhakemesinin sonunda, Buhara'nın yüksek rütbeli bir memurunun bu tür adaletsizliğinin, İran şahının ve Türk padişahının istenmeyen eylemlerini bile aştığını yazıyor. Dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlar tarafından kötü sayılanlar bile, "amellerimizi tartışmamak için insanlar Kuran okumasın" demeye kendi içlerinde cesaret bulamadılar" [10, s. 187].

Ahmed Tacuddin'e göre Buhara şu anda aldatıcı soytarların ve rüşvetçi bireylerin elinde. Buhara bir kötülük yatağına dönüştü. Buna rağmen Ahmed Tacuddin, "kuzeyden esen" umut rüzgârının yakında yolundaki her şeyi uçuracağını savunuyor. Aynı zamanda yazara göre insanlar, yirminci yüzyılda onları kurtaracak, özgür bırakacak ve onlara onurlu bir varoluş sağlayacak aydınlanma olduğunu anlayacaklardır. Ahmed Tacuddin'e göre bu, herhangi bir devrim gibi sessizce geçmeyecek ve çok gürültü çıkaracak gerçek bir devrim olacak. Yazar, Buhara'daki yeni üsül okulu etrafındaki olaylardan bahsederken, bunun kanunsuzluğu alaşağı edecek devrimin tam da habercisi olduğunu ve Buhara halkının müftü damulla İkrâm gibi kişilerin önderliğinde ilerlemeye doğru gideceğini iddia ediyor. Tacuddin'e göre "Kuzey Rüzgarı", nüfusun bir bölümünü cehalet uykusundan çekip Buhara'nın gerçek konumunu gösterdi [10, s. 189].

Strat-i Müstakim'in Buhara'daki siyasi eğilimlere bakışı

Buhara'daki yeni üsül okulunun kapanmasıyla ilgili olaylar, Türk yayınlarda da en çok tartışılan konu haline geldi ve Buhara'nın entelektüel hayatının analizinin temelini attı. Buhara'dan gönderilen mektuplar, olayların gidişatını detaylı bir şekilde ortaya koydu. Yazar, bu mektuplardan birinde Kadı Kelan ile okulun ana muhalifleri Buhara Reisi ile Müftü Muhammed Razzak ve Alam Gıyasuddin arasındaki konuşmanın ayrıntılarını veriyor. Bu sohbette Kadı Kelan, mevcut okulun kapatılmasının ardından Buhara ulemasının dünyadaki tüm Müslümanların lanetiyle karşılaştığını itiraf etti. Buhara Reisi, Kadı Kelana'nın bu sözlerine cevaben, İstanbul'daki Buhara Takyası Şeyhi saygılı Abdülmecid Efendi'ye İstanbul okullarında okutulan kitapların gönderilmesi talebiyle bir mektup gönderdiğini söyledi. Bu kitapları ellerine aldıktan sonra Buhara müftüleri tarafından kontrol edilecek ve şeriata aykırı bir şey bulurlarsa reddedilecekler. Rais, her şey yolunda giderse bir okul açacağına ve bu kitapların okullarda çalışılmasına izin vereceğine söz verdi [12, s. 266–288].

Sırat-i Müstakim'in bu habere yaptığı yorumda Buhara Reisi'nin sözlerine öfkelerini gizlemiyor ve Buhara müftülerinin bu kadar cehalet ve muhafazakarlığının dünyadaki tüm Müslümanları hayrete düşürdüğünü yazıyor: “Buhara müftülerinin İstanbul okullarındaki ders kitaplarının şeriat normlarına uygunluğunu kontrol etmesi şaşırtıcı. Bu sözlerin Buhara Reisine ait olduğunu düşünürsek, bunu bir hakaret ve Müslüman Halifelikinin merkezine saygısızlık olarak kabul ederiz. Hangi Buhara müftülerinin ders kitaplarına bakacak kadar çok bilgisi var? Bu, onlar için Buhara medreselerinde incelenen saçma değildir” [12, s. 268].

Okul çevresindeki olaylardan bahseden Gıyasuddin Hüsnü de büyük Timur'un torunlarının eski ihtişamlarının restorasyonuna geri döndüklerine dair duygularını gizlemiyor [14, s. 228–230].

Türk basınında yayınlanan ve Türkistan'daki, özellikle Buhara'daki siyasi ve entelektüel eğilimleri analiz eden makale veya mektupların büyük bir kısmı, Sünniler ve Şii'ler arasındaki kanlı olayların yanı sıra Buhara'daki okul meselesini de kapsıyor. Buhara'dan alınan mektupların bir kısmı kendi muhabirleri adına yayımlandı. Maalesef bu muhabirlerin isimlerini bilmiyoruz. Bu mektuplarda muhabirler, Buhara'daki ayaklanmaların detaylı ayrıntılarını ve bu olayların bazı önemli sosyo-politik ve sosyal sonuçlarını verdiler. Dolayısıyla bu mektuplardan birinde Sünni-Şii çatışmalarının bastırılmasının ardından Rusya'dan Buhara'ya iki komisyonun geldiği belirtiliyor. Her iki komisyon da Buhara Hanlığı'nın tüm nüfusunun kayıt altına alınmasıyla meşguldü. Yazarın belirttiği gibi, bu komisyonların personeli en uzak ve küçük köyleri bile göz ardı etmedi. Buna ek olarak, komisyonlar vergilendirme konularını ele aldı ve tüm kayıt defterlerini yeniden yazdı ve ayrıca tüm yerel yetkililer ve arazi sahipleri ile kişisel olarak görüştü. Yazarın mesajından, ikinci komisyon başkanının esas olarak dini kararlarla (fetva) ve Şeriatın modern eğilimler karşısındaki tutumuyla ilgilendiği öğrenilebilir. Komisyon başkanı Kuşbegi aracılığıyla Müftü İkrâm'ı yerine davet etti, ancak Müftü bu görüşmeyi reddetti. Daha sonra kendisi Müftü İkrâm'ın evini ziyaret etti ve sorularına ayrıntılı cevaplar aldı [30, s. 29–30].

Nur Alizade Hüsnü'ye göre, 1910'un başındaki kanlı olaylar Şii Perslerin Buhara'daki tüm kilit hükümet görevlerini işgal etmelerinden kaynaklanıyordu. Ayrıca, Buhara nüfusunun çoğunluğunun Türkçe konuşmasına rağmen, Farsça'nın Şii'ler-Perslerin etkisi altında Buhara'nın resmi dili haline geldiği için onları kınıyor [25, s. 351]. Bu görüş aynı zamanda Troiskli Ahmed Tacuddin tarafından da paylaşılıyor [31, s. 43–46]. Dahası, Gıyasuddin Hüsnü Şii'leri Buhara'nın bağımsızlığını ve devletini kaybetmekle suçluyor. Ona göre Emir Muzaffar'ı savaş alanını terk

etmeye ve Rus ordusundan teslim olmayı kabul etmeye ikna edenler Buhara ordusunun Şii komutanlarıydı. Bu konudaki düşüncelerini sürdüren Gıyasuddin Hüsnü, tarihle ilgili tüm kaynakların Buhara ordusunun Rus topunun ilk darbelerini zar zor duyarak savaş alanını terk ettiğini yazdığından bahs ediyor. Ona göre yazılan bu tarih yalan söylüyor ve sadece Buhara ordusunu yöneten Şiiler böyle olaylardan suçlu. Ayrıca Hüsnü'nün inancına göre Şiiler Ruslarla entrikaları olmasaydı, Buhara'nın görkemli ordusu savaş alanını terk edemezdi [25, s. 350–352]. Yine de Rusların Şiilere çok güvendikleri ve Buhara'daki bazı eylemlerini onlarla koordine ettikleri söylenebilir. Böylece, Ocak 1910'da Buhara'da Şiilerle Sünniler arasında yaşanan kanlı olaylardan ve Eylül 1911'deki ayaklanmalardan sonra Ruslar "Rusya'ya sadık tek halk olan Şiilerin yardımına" yöneldi. Ve onların yardımları ile "yine can riskiyle, Buhara şehrine en az bir alt rütbe getirmeden her şey sakinleşti" [32, s. 101].

Buhara'da Şiiler ve Sünniler arasında yaşanan kanlı olaylarla ilgili *Sırat-i Müstakim* muhabirinden bir başka mektubta, bu konuda çok sayıda sahte mesajın yayıldığını ve olayların gerçek bir hikâyesini ve akışını sunmaya karar verdiğini bildiriyor. Aynı zamanda, muhabirin iddia ettiği gibi, olayların gidişatının doğruluğunu çeşitli şekillerde kontrol ediyor ve günlük kroniği ayrıntılı olarak anlatmaya çalışıyor [33, s. 382–384]. Mesajın bu küçük detayı, Buhara'da gazeteciliğin ne kadar hızlı geliştiğini gösteriyor. Ayrıca bundan yola çıkarak Buhara'da milli habercilikte ilk kez gazetecilik soruşturma yönteminin uygulandığını söyleyebiliriz.

Bu mektup, önceden bilinmeyen ayrıntıları ve bu kanlı olayların temel nedenlerini sağlar. Mektubun yazarına göre, yetkililerin yönetimdeki dar görüşlülük ve sayısız hatası, davanın böyle bir sonucuna yol açtı. Ona göre Buhara'nın Sünnileri her zaman kendilerini güvensiz hissettiler, çünkü tüm kilit hükümet makamları her zaman Şiiler tarafından yapıldı. Ayrıca devlet hazinesinden gelen paranın çoğu Meşhed takyasının bakımı için harcandı. Ancak yazara göre, bu olayların ortaya çıkmasının ana nedenlerinden biri, yabancı bankalardaki Şii yetkililerin hesaplarına büyük miktarlarda para yatırımleridir. Yazara göre, olaylar başlamadan önce Kuşbegi adına 50 bin lira bir İngiliz bankasına yatırılmıştır [33, s. 384]. Ayrıca yazar, ayaklanmaların nedenlerine ilişkin ön soruşturmalara atıfta bulunarak, dini temelli isyanların doğası gereği siyasi hale geldiğini savunuyor. Mektubun yazarı, 1.300 Rus askeri ve 12 topun Buhara'ya girişi ve şehirdeki yerini analiz ederek bu sonuca vardığını söyleyebiliriz. Ayrıca yazar bu görüşüne, isyanların başladığını önceden bilen Kuşbegi'nin Buhara'nın tüm Şii nüfusuna ateşli silahlar sağladığına dair netleşen haberi de ekler.

Nur Alizade Hüsnu'ye göre İslam, ne Sünni ne de Şiilik tarafından paylaşılmıyor. Tüm Müslümanları bir araya getiren tek bir Allah'a inanmak ve bu birliği bozmaya yönelik her türlü girişim, Buhara'da olduğu gibi, Müslüman din adamlarının ve ilahiyatçıların eylemsizliğinin bir sonucudur. Hüsnu, vicdan özgürlüğüne ilişkin yönetişimin silah zoruyla değil, bilimsel ve kamusal yollarla uygulanması gerektiğine inanıyor [14, s. 229]. Ona göre Buhara hükümdarı, toplumdaki güç dengesini yeniden sağlamalı, hatta Şiilerin yüksek mevkilere atanmasını dışlamalı. Hüsnu'ye göre bu, Müslümanlar arasındaki düşmanlığı ortadan kaldırmaya hizmet edecek. Çünkü toplumun gelişmesi ve ilerlemesi ile devletliğin korunması arasındaki ilişki ve vatanseverlik her zaman saygı duyulması gereken yadsınamaz bir ilişkidir [14, s. 228]. Hüsnu'ye göre Buhara hükümetinin derhal çözmesi gereken ikinci önemli sorun, halk arasındaki hoşgörüsüzlüğü ortadan kaldırmak. Buhara toplumunda hoşgörüsüzlük, tek bir toplumun parçalara bölünmesi, hükümetin yanlış politikasının doğrudan bir sonucudur. Kişisel zenginleşme veya etki alanlarını güçlendirmek için hükümet yetkilileri, dini düşmanlığı kışkırttı ve hatta bunun için yüzlerce yurttaşın hayatını feda etti. Bu insanlar devletin ve milletin geleceğini düşünme eğiliminde değiller. Nur Alizade Hüsnu başka taraftan yaşanan olaylardan Buhara medresesini sorumlu tutuyor. Medrese, manevi açıdan birkaç yüzyıl boyunca Buhara'da yaşayan farklı inançlara sahip insanları birleştirmek için herhangi bir eylemde bulunmadı. Hüsnu, muhakemesinin sonunda, bu tür hatalar nedeniyle yeryüzünden kaç büyük devletin kaybolduğunu yazıyor. Buhara aklına gelmezse ve ilerleme yolunu tutmazsa, o zaman yakında bu devletlerin kaderini geçecektir. Batı, sömürgeleştirilmiş halklara kendi ahlaklarını aşılama için misyonerler yetiştirmek için muazzam kaynaklar ve çaba harcıyor. Batı, dini yayma kisvesi altında çok farklı şeyler yapıyor. Yazara göre Osmanlı devleti bile Müslüman toplumunun bölünmesini engellemek için hiçbir adım atmıyor [14, s. 228–230].

Buhara Emiri ve Türk basını

Sırat-i Müstakim gazetesinin yayın kurulu, Buhara Emiri Abdülahad'ın ölümü vesilesiyle yazdığı bir makalede, kendi görüşüne bağlı olarak, hükümdarlığı sırasında gerçekleştirdiği tüm önemli reformları listeliyor – bunlar işkencenin kaldırılması ve yeraltı zindanları kapatılması, reformdan geçirilmiş bir okulun açılması (rus-tuzem okul anlamına gelir), ticaretin gelişmesi, St. Petersburg camiinin ve Hicaz demiryolunun inşası için hayırsever paranın aktarılması. Ayrıca makalede belirtildiği gibi,

Emirin iradesi olsaydı, o zaman bir toplum reformu da yapabilirdi [34, s. 314].

Sırat-i Müstakim ve Taarufi Müslimin Türk kamuoyunu Buhara Emirinin ölüm haberini görmezden gelmekle eleştirdi. Makalelerde belirtildiği gibi, Monako'nun bir prensi veya hatta küçük bir Avrupa ülkesinden başka bir önemli kişi ölürse, Türk basını bu haberi en üstte seslendirecek ve gazete sayfaları makaleler, bu kişilerin biyografileri ve portreleri ile dolu olacaktı. Ancak Müslüman'ın ölümü ve hatta Türk hükümdarının tavrı üç satırlık bir telgraf mesajıyla sınırlıydı [34, s. 314].

Abdürreşid İbrahim de Buhara Emirinin ölüm haberine İstanbul kamuoyunun “sessizliğinden” pişmanlığını ifade ediyor ve İstanbul'un entelektüel çevrelerinde dolaşan soruya çok olumsuz yanıt veriyor: “Abdülahad onu güzel sözlerle anmak için Müslümanlar lehine ne yaptı?” İbrahim'e göre bu soruyu soran kişi önce kendisinin Müslümanlar için yaptıklarını düşünmelidir. Dahası, Batı'nın izlediği dünya siyasetini analiz eden Abdüraşid İbrahim, bir İslamcı bakış açısıyla görüşünü böyle ifade ediyor: Hristiyanlığın tüm insanlığa düşmanlığı ve Rus topları sadece Buhara Emirine değil, Müslüman hükümdarların hiçbirine en az bir şeyi gerçekleştirme fırsat vermedi [35, s. 65–66].

Sonuç

Yukarıdakilere dayanarak, Türk basınının Türkistan, özellikle Buhara Müslümanlarının entelektüel anlayışının yanı sıra, esas olarak siyasi işler ve bu siyasi eğilimin gelişimi ile ilgilendiği sonucuna varabiliriz. Türk yayınlarındaki siyasi olayların ve entelektüel eğilim konularının analizi Buhara ile sınırlı olması, Türk okuyucunun Türkistan'daki olayların gidişatını daha detaylı incelemesine ve anlamasına izin vermedi.

Analitik ve derleme materyallerinin genel görünümü, Türk süreli yayınlarının Türkistan'daki siyasi ve entelektüel eğilimlerin gelişimine ilişkin genel eğiliminin, İslamcılık için geçici bir ikamede olan Türkçülük ideolojisinden geldiği sonucuna varmamızı sağlar.

Buhara'da Şiiler ve Sünniler arasında yaşanan isyanların kapsamı çerçevesinde yapılan analitik materyaller, esas olarak Buhara Emirinin siyasi miyopluğunu ortaya çıkarmayı amaçlıyordu. Bu olaylar, Müslüman din adamları ve ilahiyatçıların eylemsizliğinin bir sonucu olarak yorumlandı. Ayrıca vicdan özgürlüğüne ilişkin yönetim İstanbul görüşüne göre silah zoruyla değil, bilimsel ve kamusal yollarla gerçekleştirilmelidir. Bu, en azından Müslümanlar arasındaki düşmanlığı ortadan kaldırmaya hizmet etmesi gereken Buhara toplumundaki güç dengesini yeniden sağlamaktan ibarettir.

Rus yetkililer, Türkiye'den ve komşu Afganistan'dan kaynaklanan ve bölgedeki diğer güçlerin eline geçebilecek "pan-İslamizmin etkisi" konusunda şiddetle endişelidiler.

İstanbul'dan gelen görüşe göre Türkistan'daki entelektüel akım, değersiz bir eğitime konu olmuş, güçsüzlüğü ve cehaleti her yere yaymış ve en önemlisi topluma kendi bağımsızlık duygusunu aşılabilme yeteneğini tamamen yitirmiştir. Aynı zamanda Osmanlı kamuoyu, Türkistan'daki böylesine sefil bir durumu düzeltmeye ancak teorik olarak, periyodik olarak talimatlar göndererek yardım etmeye hazır olduğunu ifade etti. Bu eğilim, Ahmed Tacuddin'in iç Rusya'daki Tatar toplumunu kişileştiren "kuzey rüzgarı" hakkında yazdığı zaman açıkça görülüyor. Ayrıca Osmanlılar, bizzat Buhara'da ortadan kaldırmayı önerdikleri Türkistan ulemasına karşı hoşgörüsüzlük gösteriyorlar ve kendilerine yöneltilen eleştiriyi Müslüman halifeliğinin merkezine bir hakaret ve saygısızlık olarak görmeyi tercih ediyorlar.

Kaynakça

1. Dindarov, Qasim. "Buhara'dan mektub", Tercüman, Sayı. 36: 1884. s. 3.
2. Abdirashidov, Zaynabidin. Ismail Gasprinskiy i Turkestan v nachale 19-go veka: sviazi – otnosheniye – vliyanie, Tashkent: Akademnashr. 2011.
3. Volker, Adam. Rußlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Die Berichterstattung osmanischer Periodika über Rußland und Zentralasien, Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Peter Lang. 2002.
4. 'Aynī, Şadr al-Dīn. Buhara inqilābining [sic] ta'rihī (Shimada Shizuo, Sharifa Tosheva (eds.), NIHU Program Islamic Area Studies TIAS: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo. 2010.
5. Afary, Janet. The Iranian Constitutional Revolution, 1906 – 1911. Grassroots Democracy, Social Democracy, & the Origins of Feminism, New York: Columbia University Press. 1996.
6. Muctahidi, Mahdi. Rijal-i Azerbaycan dar asr-i maşrutiyat, Tebriz. 1327.
7. Komatsu, Hisao. "Bukhara and Istanbul: A Consideration about the Background of the Munāzara", Kitapta: Stephane A. Dudoignon and Komatsu Hisao (eds). Islam in Politics in Russia and Central Asia (Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries), London, New York, and Bahrain: Kegan Paul. 2001. ss. 167-180.
8. Kanlıdere, Ahmet. "Türk Basınında Türkistanlı Ceditçilerin Kültürel Faaliyetleri 1910-1914", Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt 1. 2014. ss. 167-176.
9. Kanlıdere, Ahmet. "Sırât-ı müstakîm Dergisini Buhara Uyanışı Üzerindeki Etkileri (1909-1911)", Kitapta: VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi. 30 Eylül – 04 Ekim 2013. Bildiri Kitabı – IV, İstanbul. 2014. ss. 552-565.
10. Troiskli, Ahmed Tacuddin. "Zavallı Buhara", Sırât-ı Müstakim, Sayı. 64: 1325. ss. 187-190.
11. Bukharî, S.M. "Buhara'da şariat namına irtikab olan cinayet", Sırât-ı Müstakim, Sayı. 66: 1325. ss. 221-222.

12. “Buhara'dan mektub”, Sırat-ı Müstakim, Sayı. 69: 1325. ss. 266-268.
13. “Buhara'dan mektub”, Sırat-ı Müstakim, Sayı. 82: 1325. s. 74.
14. Hüsnü, Nur Alizade (1325). “Buhara'da sunniler, şiiler”, Sırat-ı Müstakim, Sayı. 74: 1325. ss. 350-352.
15. Buhara Tamim-i Maarif Cemiyet-i Hayriyesi'nin Nizamname ve Hatt-ı Hereketidir. Tarih-i tesis 11 Şevval 1327. Merkezi: Der-i Seadet Vezirhan, İstanbul. 1327.
16. Rasy i narody. Sovremennye etnicheskie i rasovye problem, Yezhegodnik. Vyp. 32, Moskva. 2006.
17. Dokladnaya zapiska ob ugroze vozniknoveniya revolyutsionnoy situatsii v Bukhare v svete aktivnosti turetskikh i afganskikh agentov v Khanstve (usl.). TSGA RUz, f. I-2, op. 31, d. 726/19.
18. Ayni, Sadridin. Tarih-i inqilob-i Buxoro, Dushanbe: Adib. 1987.
19. Vakhidov, Kh. Prosvetitel'skaya ideologiya v Turkestane, Tashkent: Uzbekistan. 1979.
20. Arsharuni, A., Gabidullin, Kh. Ocherki panislamizma i pantyurkizma v Rossii, Moskva. 1931.
21. d'Encausse, Hélène Carrère. Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia (Comparative studies on Muslim societies), University of California Press. 1988.
22. d'Encausse, Hélène Carrère. Réforme et révolution chez les musulmans de l'empire russe, Paris: Libraire Armand Colin. 1966.
23. Boltaboev, Hamidulla. Fitrat va jadidchilik, Toshkent. 2007.
24. Kocaoğlu, Timur (ed.). The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900 – 1924), SOTA. – Haarlem. 2001
25. Hüsnü, Nur Alizade Giyasuddin (1326). “Buhara'ya dair”, Sırat-ı Müstakim, Sayı. 74: 1326. ss. 228-230.
26. İbrahim, Abdürreşid. “Panturanizm”, Taaruf-i Müslimin, Sayı. 1/2: 1328. ss. 17-20.
27. İbrahim, Abdürreşid (1328). “Yine “Panturanizm” yaki “Akvam-i Türk'un birleşmesi”, Taaruf-i Müslimin. Sayı. 1/5: 1328. ss. 57-58.
28. Buhara muhabir-i mahsusımızdan. Sırat-ı Müstakim, Sayı. 82: 1325. ss. 74-75.
29. Sibiriyalı, Alimcan al-Idrisi. “Buhara'da tahsil” Sırat-ı Müstakim, Sayı. 59: 1325. ss.111-112.
30. Buhara muhbirlarımızdan. “Buhara hali tehlikede”, Ta'aruf-i Müslimîn, Sayı. 1/2: 1328. ss. 29-30.
31. Troiskli, Ahmed Tacuddin. “Bedbeht hükümdar, zavallı Buhara”, Taaruf-i Müslimin, Sayı. 1/3: 1328. ss. 43-46.
32. Kotyukova, T.V. Turkestan v imperskoy politike Rossii: Monografiya v dokumentakh, Moskva: Kuchkovo pole. 2016.
33. Buhara muhabir-i mahsusımızdan. “Buhara vaka-yı alimesi”, Sırat-ı Müstakim, Sayı. 76: 1325. ss. 382-384.
34. “Buhara ahvalı”, Sırat-ı Müstakim, Sayı. 123: 1326. ss. 314-315.
35. İbrahim, Abdürreşid. “Buhara Emiri Abdülahadhan hazretlerinin vefatı munasebetile” Taaruf-i Müslimin, Sayı. 2/29: 1329. ss. 65-66.

Андатпа

XX ғ. басында мұсылман әлемінде жаңа идеялар, реформалар, жаңалықтар тағы да басқа тың ағымдар баспасөз арқылы тарады. Мұсылман баспасөзі XIX ғ. 80-жылдарының ортасында Бұхарада пайда болды. Негізінен Үндістан мен Мысырда шығатын «Хаблулматин», «Чехренама» сияқты парсы тіліндегі газет-журналдар Бұхараға да келген. Сонымен қатар осы кезде Осман империясы мен Ресейдің түрік тілді мұсылман баспасөздері де тарады. Бұл басылымдардың арасында Исмаил Гаспринскийдің «Тәржиман», Фатих Каримидің «Вақит» және Мехмет Акифтің «Сирати Мустақим» журналдары ерекше көзге түсті.

II Конституциялық революциядан кейін пайда болған түрік баспасөзі Түркістан мұсылмандарының қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайына үлкен мән бере бастады. Бұл мерзімді басылымдар өздерінің саяси аспектілеріне қарай негізінен Ресейлік газеттерден алынған аналитикалық-ақпараттық материалдарды талдап, Түркістандық жазылушылардың еңбектерінен алынған әртүрлі материалдарды жариялады.

Бұл мақалада «Сирати Мустақим» журналының Бұхара зиялыларының саяси-әлеуметтік және идеологиялық сенімдеріне ықпалы мен Түркістанда 1910 ж. басында Бұхарада жүзеге келген интеллектуалдық өзгерістер талданып, түсіндірілген.

Кілт сөздер: Бұхара, жаңа идеялар, реформа, Түркия, баспасөз, хат
(З. Абдирашидов. Мехмет Акифтің «Сирати Мустақим» атты журналы және Бұхарада жәдидшілдік)

Аннотация

В начале XX века в мусульманском мире идеи, реформы, инновации и другие новые тенденции распространялись через прессу. Мусульманская пресса появилась в Бухаре как минимум в середине 80-х годов XIX века. В основном, персоязычные газеты и журналы, такие как «Хаблулматин» и «Чехренама», издаваемые в Индии и Египте, попадали в Бухару. Кроме того, одновременно с этим, распространилась тюркоязычная мусульманская пресса Османской империи и России. Среди этих публикаций выделяются «Терджиман» Исмаила Гаспринского, «Вақыт» Фатиха Карими и «Сирати Мустақим» Мехмета Акифа.

Турецкая пресса, появившаяся после Второй конституционной революции, стала уделять большое внимание социально-политическому и экономическому положению мусульман Туркестана. Эти периодические издания, в зависимости от их политических аспектов, в большинстве случаев анализировали аналитические и информационные материалы из различных, в основном из российских, газет, а также печатали различного рода материалы, полученные от туркестанских подписчиков.

В этой статье, в основном, анализируется влияние журнала «Сирати Мустақим» на политические, социальные и идеологические убеждения бухарской интеллигенции и возможные интеллектуальные изменения в Туркестане, особенно в Бухаре в начале 1910-х годов.

Ключевые слова: Бухара, новые идеи, реформа, Турция, пресса, письмо
(З. Абдирашидов. Журнал «Сирати Мустақим» Мехмета Акифа и джадидизм в Бухаре)

Eyup Sertaç AYZ

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Kars, Türkiye (ayazsertac@gmail.com) ORCID: 0000-0002-0461-5665

Türkiye Türkçesinde Çatı Kavramı

Özet

Türkçenin anlatım zenginliklerinden biri olan çatı konusu eylemin özne ve nesneye göre şekillenmesidir. Çatı, eylem ile eylemde anlatılan olaya katılanlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir gramer kategorisidir. Temelde de eylemin olaya katılanlarla ilgisi belirli eklerle şekillendirilir. Dilin bu inceliklerinin bilinmesi onun daha etkili kullanılmasını ve iletişimin kalitesinin artmasını sağlayarak milletin bilim ve kültür alanında bir varlık göstermesini sağlayacaktır. Türkçeye bir ifade inceliği kazandıran bu yapının öğretiminde fikir birliği sağlanamamış ve bunun neticesinde öğrenme düzeyi bilgi aktarımının ötesine geçememiştir. Bu çalışmada, çatı konusunun beceri kazanma düzeyinde anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla tarihî değişme ve gelişmelere değinmeden eş zamanlı inceleme yöntemiyle birçok fikir ayrılığının bulunduğu bir konuda (zor da olsa) genelgeçer kabullere ulaşılmaya çalışılacaktır. Konunun sınırlarının net olarak belirlenmesinin gerekliliğini ortaya koyan “çatı ekleri yapım eki mi çekim eki midir, çatı eke bağlı bir kavram mıdır, çatı konusunda hareket noktası ekler mi anlam mı olmalıdır, fiilin çatısı aldığı son eke göre mi belirlenmelidir, çatı konusu kaç başlık altında ele alınmalıdır” gibi sorulara cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: dil bilimi, çatı, Türkiye Türkçesi, çatı kategorisi

Eyup Sertaç AYZ

Asst. Prof., Kafkas University Department of Turkish Language and Literature
Kars, Turkey (ayazsertac@gmail.com) ORCID: 0000-0002-0461-5665

The Concept of Voice in Turkey Turkish

Abstract

As one of the sources of the richness of expression in Turkish, the term “voice” refers to the formation of the action according to the subject and the object. Voice is a grammatical category that regulates the relationship between the action and the participants in the event described in the action. Basically, certain suffixes shape the relevance of the action to the participants in the event. Knowing these subtleties of the language will enable the nation to show a presence in the field of science and culture by enabling it to be used more effectively and increasing the quality of communication. Due to a lack of consensus in the teaching of this structure that brings a subtlety of expression to Turkish, the level of learning could not go beyond the transfer of knowledge. To contribute to the understanding of the concept of voice at the level of skill acquisition, this study will attempt to reach general principles (albeit difficult) on a subject where there are many differences of opinion, conducting a simultaneous analysis, without mentioning historical changes and

developments. It will seek answers to the questions that reveal the necessity of clarifying the boundaries of the subject, such as: “Are voice suffixes constructive or inflectional suffixes? Is voice a term that depends on the suffix? Should the starting point be the suffixes or the meaning in the approach to voice? Should the verb voice be determined by the suffix? How many topics should the concept of voice be discussed under?”

Keywords: linguistics, voice, Turkey Turkish category of voice

Giriş

Ana dili öğretiminin en önemli hedefi; kuşkusuz dilin inceliklerini, bütün ifade olanaklarını bir bilgi olarak değil, beceri olarak kazandırmaktır [1, s. 487]. Dil bilgisi konularına öğrencinin ve öğretmenin yaklaşımı, öğretmenin bilgi seviyesi ve belli bir program esasında konunun anlatılması etkili bir ana dili öğretiminin belirleyicileridir. Dil bilgisi konularından biri olan aynı zamanda anlatım gücüne incelik ve zenginlik kazandıran *çatı* konusunda, öğrenme düzeyinin bilgi aktarma düzeyinde kaldığı gözlemlenmektedir. Öncelikle Türkiye Türkçesinde çatı şekillerinin neler olduğu net bir şekilde belirlenirse öğretmenler ve öğrenenler için konu daha anlaşılır hâle gelecek ve konunun öğrenilme sürecinin kolaylaşmasına katkı sağlayacaktır. Sorunun kaynağının öğretmenin nitelikleri, öğrencinin dil bilgisi konularına karşı tutumu, öğretim sürecinde bütüncül yaklaşımlar sergilenmemesi ve öğretim araçları arasındaki tutarsızlıklar olduğu düşünülebilir. Söz konusu sorunlara ilişkin çözüm yolu da dil bilgisi eğitimi ve öğretiminde dilbilimin kılavuzluğuna başvurmaktır [2, s. 351].

Turan [3, s. 97-98], “Geleneğin, bilimlik çalışmalara hâkim olan mevcut ek sınıflaması, sürdürülemez kabuller üzerine bina edilmiştir. Çalışmalarda tekrar edile edile yerleşmiş, yerleştikçe tartışılmaz hale getirilmiş belli kabullerin çelişkileriyle beslenip dağılan sonuçlarıyla bu durum, dilcilik tarihini başından sonuna içine alan sürecin sonunda biriken bir yük halini almıştır.” diyerek Türk dilinin kelime ve eklerinin tasnifinde yüzleşilmek zorunda kalınan sorunları olduğunu belirtmektedir. Gülsevin de [4, s. 1272], gramerlerimizde eklerin “yapım” ve “çekim” ekleri olarak ikiye ayrılıp listelenmesinin yanlış olduğunu ifade etmekte ve sözdizimi temeline dayanan fonksiyonel bir sınıflama önermektedir. Üstüner [5, s. 183], Türkçenin en eski yapım eklerinden biri olan /-sUz/ ekinin bazen kelimedede gramatikal bir görev değişimine yol açarak sözlüğe girmeyen yapılar oluşturduğunu ve Eski Türkiye Türkçesinde çekim eki (olumsuz vasıta hâli) göreviyle de kullanıldığını belirtmektedir. Günümüzde yoğunlaşan dilcilik çalışmaları sayesinde yerleşik kabullerin sorgulanması ve bunlara tatmin edici cevapların aranmasıyla çözüm noktasında önemli adımlar atılmış ve atılmaya devam edilmektedir.

Çatı Kavramı ve Çatı Şekilleri

Türkiye Türkçesi üzerine yazılmış gramerlerde çatı konusundaki en yaygın görüş “Fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir.” şeklindedir [6, s. 538; 7, s. 329].

Yücel [8, s. 268], fiil çatılarına müstakil yer veren eserlerdeki tanımlamaları üç gruba ayırmaktadır:

1. grup: Gencan ve Bilgegil eserlerinde çatıyı, “fiilin özne ve nesneye göre durumu” şeklinde tanımlamıştır.
2. grup: Zülfikar, Hatiboğlu, Aksan, Koç ve Korkmaz eserlerinde bu terimi, “fiilin özne ve nesne durumlarına göre belirli ekler almış değişik şekli” olarak tanımlamıştır.
3. grup: Deny, Banguoğlu, Ediskun, Vardar ve Topaloğlu çatı terimini, “öznenin fiille belli biçimlerde ilgili olmasına göre oluşturulmuş şekli” sözleriyle tanımlamıştır.

Yücel’in tasnifinde yer almayan konuya müstakil yer veren diğer eserlerdeki tanımlamalar da şu şekilde değerlendirilebilir:

Boz [9, s. 52], “Çatı, tümcede eylemin özne ve nesneye göre şekillenmesidir.” tespitini yaparken bu şekillenmenin biçimbirimli veya biçimbirimsiz olabileceğine dikkati çekerek yüzey yapıda görünen bir biçimbirim olmadan da fiilin çatısının şekillenebileceğine işaret etmiştir. Fiilin özne ve nesneye göre durumu bağlamında yapılan tanımlama Yücel’in işaret ettiği 1. gruba eklenebilir.

Hengirmen ise [10, s. 202] çatıyı “Eylemlerin nesne alıp almadıklarına ya da öznelerin durumuna göre çatı eklerinin eylem kök ya da gövdelerine getirilerek bir yeni eylem türetilmesine çatı denir.” şeklinde tanımlayarak çatının dilbilgisi işlevini öne çıkarmaktadır. *Sözcük Türleri* adlı eserde çatı terimi şu şekilde açıklanmaktadır: “Türkçede eklerle belirlenen eylemin, özne ve nesneyle ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçimine *çatı* adını veriyoruz.” [11, s. 189]. Adalı [12, s. 53], çatı konusunda şunları ifade etmektedir: “Eyleme eklenerek özne ve nesneyle ilgili daha başka bilgiler getiren ardıllara çatı ardılları denir. Çatı ardılları tümcede birimlerin ilişkilerini değiştirir, kimi zaman da birtakım yapısal değişiklikleri zorunlu kılar.”. Delice ise [13, s. 4], çatı terimini “Yüklem olan oluş fiili gövdesinde var olan anlam ile kılış fiili ise gövdesinde var olan anlam ve üzerine aldığı ekler vasıtasıyla yüklemi tamamlayan öğelerin hangisinin bulunacağına, hangisinin bulunmayacağına ve bulunacaksa nasıl bulunacağına işaret edebilir. Bu işaret ediş çatı terimiyle ifade edilir.” şeklinde açıklamaktadır. Tanımlardan anlaşıldığı

üzere çatı, fiilin özne ve nesne durumlarına göre belirli ekler almış değişik şekli olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla ilgili tanımlar, Yücel'in işaret ettiği 2. gruba eklenebilir.

Demircan [14, s. 11], çatı terimini: "Sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan *yapan/etkilenen/yaptıran* ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklenmeye çatı denir." ifadeleriyle açıklamaktadır. Çatının, öznenin fiille belli biçimlerde ilgili olmasına göre oluşturulmuş şekli olarak değerlendirildiği tanımlama Yücel'in işaret ettiği 3. gruba eklenebilir.

Bazı gramerlerde [15, s. 266-267] ve "Yükseköğretim Kurumları Sınavı"na (YKS) hazırlık kitaplarında fiilin çatısı "özne-yüklem" ve "nesne-yüklem" ilişkisi bakımından sınıflandırılmakta ve alt başlıklara ayrılmaktadır:

Öznelere Göre Fiiller (özne-yüklem ilişkisine göre çatı)	Nesnelere Göre Fiiller (nesne-yüklem ilişkisine göre çatı)
a. Etken Fiiller/Çatı	a. Geçişli Fiiller/Çatı
b. Edilgen Fiiller/Çatı	b. Geçişsiz Fiiller/Çatı
c. Dönüslü Fiiller/Çatı	c. Oldurgan Fiiller/Çatı
d. İşteş Fiiller/Çatı	d. Ettirgen Fiiller/Çatı

Yukarıdaki sınıflandırmadan hareketle çatı terimlerini değerlendirelim:

Etken Çatı

Gramerlerde görülen bütün tanımları tekrarlamadan Zeynep Korkmaz'ın genel kabul gören tanımlarından hareketle konuyu değerlendirelim. Korkmaz [6, s. 58-59] etken fiili "Öznesi belli olan ve öznesiyle kesin ilişkisi bulunan fiil: O hızlı yürüdü, ben kaçtım ." olarak tanımlamakta ve etken çatı için de şu tanımlı yapmaktadır: "Yüklem tarafından belirtilen işin özne tarafından doğrudan doğruya yapıldığını gösteren fiil çatısı; Fiil çatısında aktif görünüş: hava karardı ve akşam oldu.". Dolayısıyla *etken çatı* fiilin ifade ettiği oluş/kılışın gerçek (mantıki) bir özne tarafından gerçekleştirildiği çatıdır [16, s. 40]. Bazı gramerde fiilin çatı eki almamış biçimi etken çatı olarak değerlendirilmekte [17, s. 545] ve öznenin bizzat yapıcı olmasının çatıyı belirlemeye yetmeyeceği, bu durumun diğer çatıların (dönüslü, ettirgen vs.) varlığının ve gerekliliğinin sorgulanmasına yol açacağı belirtilmekte ve çatı eki almamış fiillerin "yalın çatı" şeklinde adlandırılması önerilmektedir [8, s. 282]. Aynı çalışmada fiil çatıları için terimler önerilirken yapılan tanımlamalarda (Dönüslü çatı: Fiilin belirttiği kılış veya oluş, özneye döner, İşteş çatı: Fiilin belirttiği işi, birden

fazla özne, karşılıklı veya birlikte yapar) [8, s. 300] işlevsel bir yaklaşım sergilenmekte ancak “yalın çatı” adlandırmasında şekil esas alınmaktadır. Böylece yalın olan ve yalın olmayan çatıların belirlenmesi bir de bu özelliklerine göre çatı konusunun tasnifi gerekir. Çünkü yalın olmasına rağmen *hasta ol-*, *traş ol-* fiilleri dönüşlülük bildirir.

Edilgenlik çatı eklerini (*/-İl/* ve */-(İ)n/*) almayan bütün fiiller etken çatıdadır [15, s. 266; 18, s. 222; 7, s. 336]. Etkenlik eki sıfır biçim birimidir (*/-ø-/*) ve dizimsel yeri edilgenlik ekiyle aynıdır (olumsuzluk ekinden önceki son ek): *Kuşlar uç-ø-muş*, *kuşlar uçuş-ø-ma-muş* [16, s. 40]. Etken fiiller edilgenlik çatı ekleri dışındaki bütün çatı eklerini alabilirler, bu durum fiilin etken oluşuna gölge düşürmeyecektir. Ettirgen, işteş çatı eklerini almış fiilleri de etken çatı içerisinde değerlendirmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü fiile eklenen çatı ekleri önceki çatı ekinin anlamını ortadan kaldırmamaktadır. Örneğin, “*böl-üş-tür-ül-*” fiili “*işteş-ettirgen-edilgen*” bir fiildir. Aşağıdaki cümleleri inceleyelim:

“*Askerler ganimeti bölüştü. / Komutan ganimeti bölüştürdü. / Ganimet bölüştürüldü.*” Birinci cümlelerin öznesinin “*askerler*” olduğu, ikinci cümlelerin öznesinin “*komutan*” olduğu, üçüncü cümlelerin öznesinin ise “*ganimet*” olduğu görülmektedir. Bu özne değişimini sağlayan ekler çatı ekleridir. Son ekin işlevinin öznenin tespitini sağlamak olduğu da örnek cümlelerden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla çatıyı son eke göre değil, bütün ekleri dikkate alarak değerlendirmenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz. Sonuç olarak, gerçek öznesi olan fiillere *etken fiil*, fiilin belirttiği oluşun/kılışın gerçek bir özne tarafından gerçekleştirildiği çatıya da “*etken çatı*” denir.

Kılış fiillerinin özneleri aktif, durum bildiren fiillerin özneleri pasiftir. Aşağıdaki birinci cümlelerin yüklemi kılış, ikinci cümlelerin yüklemi durum bildirmektedir ve her iki cümlelerin de gerçek özne aldığı görülür. Gerçek özne alabilen fiiller etken çatıdadır:

Azra soruları çözdü. (Gerçek özne: **Azra**) / Parkta Mira’yı çok bekledim. (Gizli özne: **ben**)

Oluş bildiren fiillerde durum biraz daha farklıdır. Oluş fiilleri bir etme/kılma bildirmezler. Tek eyleyenli olan bu fiillerde bir özne ve oluş söz konusudur. “*Gün ışıdı.*” cümlesinin yüklemi bir oluş fiilidir ve “*gün*” kelimesi *gerçek öznedir*. Dolayısıyla bu cümle çatı bakımından *etken* olarak değerlendirilmelidir. İlgili cümledeki fiil, çatı eki almadığı gerekçesiyle değil de edilgenlik eki almadığı ve gerçek öznesi olduğu için etken çatılı olarak değerlendirilir. Oluş fiilleri zaten doğrudan edilgen de yapılamaz. “*Bomba patladı.*” cümlesi önce “*Bombayı patlattım.*” şeklinde ettirgen çatıya konur ve ancak böylece “*Bomba patlatıldı.*” şeklinde edilgen çatıya

dönüştürülebilir. Bu yapı aynı zamanda “Çatı eki almayan fiiller etken çatılıdır.” yargısının da doğru olmadığını göstermektedir. Bu yargı, edilgen çatıda da diğer çatı eklerinin kullanılmaması gerektiği düşüncesini doğuracaktır. Hâlbuki yukarıdaki cümlede fiilin ettirgen çatıya konduktan sonra edilgen çatıya dönüştüğünü görmekteyiz.

Edilgen Çatı

Korkmaz [6, s. 51-52] edilgen fiili: “Geçişli ve geçişsiz fiillerden -l- ve -n- ekleri ile kurulan ve öznesi belli olmayan, yani fiilin gösterdiği işi yapan şahsın veya nesnenin açıkça bildirilmediği çekimli fiil: aç-ıl-mak, biç-il-mek, bul-un-mak gibi.” olarak tanımlamakta ve edilgen çatı için de şu tanımlı yapmaktadır: “Geçişli ve geçişsiz fiillerden -l- ve -n- ekleri ile kurulan; ancak, fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan, öznesi belirsiz fiil çatısı. Çatının yaygın eki -l’dir. -n-, yalnız -l- ve ünlü ile biten fiil kök ve tabanlarına getirilir: açmak / açılmak, almak / alınmak, gitmek / gidilmek, kırmak / kırılmak vb. Kapılar açıldı; içeri girildi gibi.”. Edilgen çatı, gerçek öznenin olmadığı, bir başka deyişle eylemi yapanın belli olmadığı fiil çatısıdır. Edilgen çatılı cümlelerde *sözde özne* bulunur. Geçişli fiiller edilgenlik ekleri /-İl/ ve /-In-/’i aldığı anda nesnelere özneye dönüşür ancak bu özne gerçek özne değil, gramatikal özne olarak değerlendirilir. Örneğin “Yetkililer virüse karşı tedbir amaçlı sinemaları kapattı. / Sinemalar kapatıldı.” cümlelerinde etken çatılı olan birinci cümledeki “sinemaları” kelimesi nesne iken edilgen çatılı ikinci cümlede özne durumuna geçmiştir. Ancak bu özne gerçek özne değil sözde/gramatikal özne olarak değerlendirilir. “Sinemalar kapatıldı.” cümlesinden sinemaların yetkililer tarafından/yetkililerce kapatıldığı anlaşılabilir ve öznenin vasıta hâline geçtiği değerlendirilmelidir. Aslında geçişli fiilin /-İl/ edilgenlik ekiyle geçişsiz fiile dönüşmesi durumu da söz konusu değildir. İlgili cümlede nesne olan “sinemaları” kelimesi ortadan kalkmamakta, gramatikal özne olarak cümlede yer almakta ve nesne ile özne birleşmektedir. Ancak söz konusu gramer ilişkisinin kurulabilmesi için fiilin geçişli olmasının gerektiği unutulmamalıdır.

Geçişsiz fiillerin edilgen çatıya konduğu durumlar da söz konusudur. Geçişsiz fiiller edilgenlik ekleri /-İl/ ve /-In-/ ile edilgen çatıya konduğunda *sözde özne* görevini üstlenecek bir nesnesi olmadığından *meçhul çatılı* olarak değerlendirilir. “Bu havada pikniğe gidilmez. / Bu saate kadar uyunur mu? / Bu söze ancak gülünür.” cümlelerindeki git-, uyu- ve gül-fiilleri geçişsiz olduğundan bu cümlelerde gerçek özne ya da sözde özne bulunmaz. Dolayısıyla geçişsiz fiillerin edilgen yapıldığı cümlelerdeki çatıya *meçhul çatı* denir. Bunun dışında gereklilik kipinin teklik 3. şahıs çekiminin -mak lâzım/gerek anlamını taşıdığı durumlarda da fiil *meçhul*

çatıdadır [19, s. 21]: *Sokağa çıkmalı.* / (*çıkmaq gerek* anlamında değerlendirilirse meçhul çatılı ancak *o çıkmalı* şeklinde değerlendirilirse etken çatılı olur.)

Dönüslü Çatı

Korkmaz [6, s. 47] dönüslü fiili: “Fiildeki oluş ve kılışın doğrudan doğruya özneye dönüşünü gösteren ve çoklukla fiillerden -n-, bazan da -l- ve -ş- ekleri ile kurulan fiil şekli: geç-in-mek, gör-ün-mek, koru-n-mak vb.” olarak tanımlamakta ve dönüslü çatı için de şu tanımlı yapmaktadır: “Fiildeki oluş ve kılışın doğrudan doğruya özneye dönüşünü gösteren, yani öznenin bir işi kendi kendine yaptığını belirten fiil çatısı. Türkçede bu çatı çoklukla -n- bazan da -l- veya -ş- ekleri ile kurulur: al-ın-mak, çekin-mek, sev-in-mek; yer-il-mek, yan-ıl-mak, yor-ul-mak; al-ış-mak, gel-iş-mek, yet-iş-mek gibi.”. Tanımdan anlaşıldığı üzere fiilde anlatılan oluş veya kılışın özneye döndüğü çatıya *dönüslü çatı* denir. Özne yaptığı eylemden kendisi de etkilenir. “*Aytaç arabayı yıkadı.* / *Aytaç yıkandı.*” cümlelerinden birincisinde “yıkamak” eylemini yapan ile bundan etkilenen birbirinden farklıdır. İkinci cümlede ise “yıkamak” eylemini yapan ile (Aytaç) bundan etkilenen aynıdır. Geçişli etken fiillerde eylem nesneye yönelirken dönüslü fiillerde özneye döner [20, s. 43]. Dönüslü çatıda /-İl-/ , /-(İ)n-/ ve /-(İ)ş-/ ekleri kullanılır. Bunların yanı sıra arkaik eklerden olan /-(İ)K-/ ve /-(İ)z-/ de az sayıda örnekte (ağızlarda) kullanılır:

/-İl-/ : çek-**il-** (kendi isteğiyle ayrıl-), ger-**il-**, sar-**il-**, sık-**il-** (can sıkıntısı duy-), yor-**ul-**,

/(İ)n-/ : çek-**in-**, dök-**ün-**, eğle-**n-**, giy-**in-**, sev-**in-**, soy-**un-**, yıka-**n-** (kendini yıka-),

/(İ)ş-/ : eğle-**ş-**, yat-**ış-**, dön-**üş-**, ol-**uş-**, gel-**iş-**, kır-**ış-**, yet-**iş-**

/(İ)K-/ : ac-**ık-**, ay-**ık-**, dol-**uk-**, kan-**ık-** [21, s. 110-111]

/(İ)z-/ : em-**z-ir-**, su+sa-**z-**, yut-**uz-**

Dönüslü çatıda öğrenen açısından sorun teşkil eden kısım /-İl-/ , /-(İ)n-/ ve /-(İ)ş-/ eklerinin sesteşlik teşkil etmesidir. /-İl-/ , /-(İ)n-/ ekleri edilgen çatı eki ile /-(İ)ş-/ de işteş çatı eki ile sesteştir. Çoğunlukla şeklin çatıyı tespit etmede herhangi bir katkısı yoktur, çatının doğru tespit edilmesi için cümlenin anlamının dikkate alınması gerekir.

Uçak biletleri önceden *al-ın-mış.* (edilgen) / Selin sözlerime *al-ın-mış.* (dönüslü)

Herkese ne yapması gerektiği *söyle-n-di.* (edilgen) / İsteddiği olmadı diye saatlerce *söyle-n-di.* (dönüslü)

Eşkıyaların etrafı *sar-ıl-di.* (edilgen) / Çocuk, annesine sıkı sıkı *sar-ıl-di.* (dönüslü)

Yaylar *ger-il-di*, oklar atıldı. (edilgen) / Bağrıtları duydukça sinirleri *ger-il-di*. (dönüşlü)

Çöpler şehir dışına *dök-ül-müş*. (edilgen) / Sarı saçları yüzüne *dök-ül-müş*. (dönüşlü)

Kardeşiyle paraları *kır-ış-tı*. (işteş) / Yaptığı mimiklerden yüzü *kır-ış-tı*. (dönüşlü)

Dönüşlü fiiller aynı zamanda bir kendi kendine olma veya yapma da bildirirler [22, s. 202; 17, s. 553]. Dolayısıyla *alın-*, *geliş-*, *giyin-*, *güzelleş-*, *hastalan-*, *iyileş-*, *sevin-*, *tatlan-* fiilleri de dönüşlülük ifade eder.

İşteş Çatı

Korkmaz [6, s. 47] işteş fiili: “Bir hareketin, bir oluş ve kılışın birden fazla kişi tarafından karşılıklı veya toplu olarak yapıldığını gösteren ve -ş-, -İş- / -Uş- çatı eki ile kurulan fiil: atış- < at-ış-mak, çekişmek < çek-iş-mek, görüşmek < gör-üş-mek vb.” olarak tanımlamakta ve işteş çatı için de şu tanımlı yapmaktadır: “Fiilin gösterdiği hareketin birden fazla kişi tarafından karşılıklı veya toplu olarak yapıldığını gösteren çatı. Bu çatı -İş- / -Uş- ekiyle kurulur: çek-iş-, kaç-ış-, boz-uş- vb.”. Fiilin belirttiği işin birden fazla varlık tarafından karşılıklı veya birlikte yapıldığını gösteren ve /-(İ)ş/ ekiyle kurulan çatıya *işteş çatı* denir. İşteş fiillerden bazıları eylemin karşılıklı yapıldığını gösterir. Bu tür fiillerin yer aldığı cümlelerde, bir özne diğerinin muhatabı veya nesnesidir [16, s. 42]. “Azra, Mira’ya mektup yazıyor. / Azra, Mira’yla yazışıyor.” cümleleri değerlendirildiğinde birinci cümlede eylemi yapan ‘Azra’dır ve cümle etken çatılıdır. İkinci cümlede ise eylem hem ‘Azra’ hem ‘Mira’ tarafından yapılmaktadır. Aynı eylemi iki taraf karşılıklı ve birbirlerini hedef alarak yapmışlardır. Örnekler çoğaltılabilir: *bak-ış-*, *çarp-ış-*, *dert+le-ş-*, *döv-üş-*, *helal+le-ş-*, *kucak+la-ş-*, *pas+la-ş-*, *tart-ış-*, *yüz+le-ş-* ...

İşteş fiillerin yüklem olduğu cümlelerde, genellikle nesne bulunmaz. Bunun nedeni çoğunlukla geçişsiz fiillerin işteşlik eki almasıdır: *ağla-ş-*, *kaç-ış-*, *koş-uş-*, *mektup+la-ş-*, *selam-la-ş- uç-uş-* ... Bir diğer neden de işteşlik ekinin eklendiği fiili genellikle geçişsiz fiile dönüştürmesidir: *çat-ış-*, *döv-üş-*, *öp-üş-* ... Ancak geçişliliğin devam ettiği az sayıda örnek de vardır: “*Toplantıda konuyu gör-üş-tük. / Bu konuyu daha önce de tart-ış-muştuk.*”.

İşteş fiillerden bazıları da eylemin topluca yapıldığını gösterir: *ağla-ş-*, *bek+le-ş-*, *cıvıl+da-ş-*, *dol-uş-*, *gül-üş-*, *kaç-ış-*, *koş-uş-*, *uç-uş-* ... Ayrıca /-(İ)ş-/ işteşlik eki dönüşlü çatı eki ele sesteş olduğundan anlama dikkat edilmediği durumlarda karışıklıklara yol açacaktır: “*Yiyecekler kokuşmuş. / Ayaklarım uyuştu. / Sınava yetiştim. / Bu kez de ressam olmaya kalkıştı. / Bu*

yaz iyice bronzlaşmış. / Senin kalbin taşlaşmış.” cümleleri dönüşlü çatıdadır.

Geçişli-Geçişsiz Fiiller

Söz içinde bir varlık veya nesneyi etkileyen, yani nesne isteyen fiil *geçişli*: açmak (kitabı açmak), dikmek (elbiseyi dikmek), sevmek (gezmeyi sevmek); gösterdiği oluş ve kılış yapana yönelen, yani özneyi etkileyen ve nesne istemeyen fiil *geçişsiz*dir: gelmek, uyumak, yatmak, kalmak gibi [6, s. 65-66]. Nesne alabilen fiillere; öznenin yaptığı eylemin başka bir varlığa geçmesi, eylemden başka bir varlığın etkilenmesinden dolayı *geçişli fiil* denir. Geçişli fiiller yükleme sorulan “ne, neyi, kimi, nereyi, hangisini” gibi sorulara cevap verir: *Mira resim yaptı. / Eldivenlerini çantasına koydu. Annemi çok özledim. / Edip bahçeyi suladı. / Mankenin üstünde olanı istiyorum.* Esas alınması gereken ölçü eylemden başka bir varlığın etkilenip etkilenmediği olmalıdır. İş ve hareketin özneye kaldığı veya yer tümlecine yöneldiği fiillere de *geçişsiz fiiller* denir. Bunlar nesne alamaz. “*Ev yandı. / Eve gittim. / Evde kalıyorum. / Evden geliyorum.*” cümlelerindeki “*yan-, git-, kal-, gel-*” fiilleri nesne alamadığı için *geçişsiz*dir.

Bazı fiiller ise cümledeki anlamına göre *geçişlilik* veya *geçişsizlik* özelliği gösterebilir. Böyle durumlarda cümlenin anlamına bakmak gerekir: “*Mutluyken zaman çabuk geçiyor. (geçişsiz) / Kızımın boyu benimkini geçti. (geçişli) / Kar yağışı sürüyor. (geçişsiz) / Çiftçiler tarlalarını sürüyor. (geçişli)*”. Buradan anlaşıldığı üzere bir fiilin nesne alıp almaması anlam bilgisi ile ilgili bir konudur.

Geçişli ve *geçişsiz* fiillerin çatı konusunda değerlendirilmesinin yaygınlaşması bazı dil bilgisi kitaplarındaki tasniflerden [7, s. 329; 5, s. 267], Türkçe dersi için hazırlanan konu anlatımlı üniversiteye hazırlık kitaplarından ve Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) tarafından hazırlanan üniversiteye giriş sınavındaki bazı sorulardan kaynaklanmaktadır. Nitekim ÖSYM tarafından 2005 yılında yapılan sınavda (ÖSS) “Bu parçadaki numaralanmış cümlelerden hangisinin yüklemi, çatısı bakımından *geçişsiz*dir?” şeklinde bir soru yönelmiştir. Böylelikle bize göre doğru olmayan bu tasnif yaygınlaşmış ve kabul görmüştür. Çatı ekleriyle genişletilmemiş fiillerin sözlük anlamlarıyla ilgili olarak asıllarında var olan *geçişlilik* ve *geçişsizlik* özelliği, çatı eklerinden kaynaklanan bir özellik olmadığından çatı konusunun dışında tutulmalıdır [17, s. 543]. Çatı ekleri fiilin öznesiyle olan (eyleyen/eylem) ilişkilerini düzenleyen eklerdir. Demircan’ın da Türk Dilinde Çatı adlı eserinin önsözünün ilk cümlesindeki “Bu kitabın konusu eylemin anlattığı olaya katılanlar (arguments) ile ilgilidir.” ifadesinden, fiilin sözlük boyutuyla ilgili

olan geçişlilik ve geçişsizlik konusunu çatı konusunun dışında tuttuğu anlaşılmaktadır [14, s. VII].

Oldurgan/Ettirgen Çatı

Korkmaz [6, s. 59] ettirgen fiili: “Hareketin her zaman özne dışındaki bir varlığa yöneldiği, geçişli veya geçişsiz fiil kök ve gövdelerine -r-, -Tlr-, -TUR-, -t- ettirgenlik eklerinden birinin veya ikisinin üst üste getirilmesiyle kurulan fiil. Kollarını gerdi, geriye doğru yaylandırdı (T. Buğra. Yalnızlar, s. 171).” olarak tanımlamakta ve ettirgen çatı için de şu tanımı yapmaktadır: “Fiilin, belirtilen oluş ve kılışın başka bir nesneye aktarıldığını gösteren, geçişsiz fiilleri geçişli fiile dönüştüren, geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren çift geçişli fiiller kuran -r; -Tlr-, -TUR-, -t- eklerinden biriyle veya ikisinin üst üste getirilmesiyle oluşturulan fiil çatısı: oturt- (<otur-t-), aldir-(<al-dır-) vb.”. Yapma, etme bildiren geçişli fiiller ile olma bildiren geçişsiz fiilleri; -DXr-, -(I)t-, -(I)r-/-(U)r-, -Ar-/-, -DAr-/-, -(I)z-/-(U)z- ettirgenlik eklerini kullanarak yapma, yaptırma ve ettirme bildiren geçişli fiillere çeviren bu çatıya *ettirgen çatı* denir [17, s. 555].

Ettirgen çatıyı teşvikli çatı olarak adlandıran Lubimov [23, s. 153] ile Banguoğlu [24, s. 417] birbirlerine yaklaşan tanımlar yapmakta, eylemin başkaları tarafından yapıldığını ve eylemi gerçekleştirmeye iki şahsın iştirak ettiğini belirtmektedir. Cümlede biri gramerce kimse ettiren, diğeri mantıkça kimse, eden olarak yer alır.

Ergin [22, s. 209-210], geçişli geçişsiz bütün fiillere getirilebilen bu ettirgenlik eklerinin oldurma ve yaptırma ekleri olarak değerlendirilebileceğini ifade eder. Ettirgenlik eklerinin vazifelerinin geçişlilik ve hareketi başkasına yaptırma olduğunu sözlerine ekler.

Ettirgen çatı, fiilin ifade ettiği oluş veya kılışın bir başkasına yaptırıldığı/ettirildiği anlamı taşıyan fiil çatısıdır. Bu çatıya konmuş fiillerde belirtilen oluş veya kılışı, bir “*yapan özne*”, bir de “*yaptıran özne*” bulunur. Geçişli fiiller ettirgen çatıya konduğunda “*yaptıran özne*”, “fiilin belirttiği kılışı bir başkasına yaptıran kişi/varlık” anlamıyla gramatikal özne görünümünde; “*yapan özne*” ise “asıl işi/hareketi yapan kişi/varlık” anlamıyla içe yerleşik özne görünümünde cümlede yer alır: *Ali, duvarı Ahmet Usta'ya boya-t-tı* (“boya-” işini yapan “Ahmet Usta”, yaptıran “Ali”). Geçişsiz fiiller ettirgen çatıya konduğunda ‘yapan özne’ nesne görünümünde, ‘yaptıran özne’ ise gramatikal özne görünümünde cümlede yer alır: *Çocuğu ben uyu-t-tu+m* “Uyu-” işini yapan çocuk, yaptıran “ben” [16. s. 41]. Korkmaz [17, s. 543-544, 555], ettirgenlik eklerinin, “*geçişsiz fiilleri geçişli duruma getirmek ve geçişli fiillerin gösterdiği eylemi özne dışındaki ikinci veya üçüncü bir özneye yaptırmak*” şeklinde iki işlevi

bulduğunu belirtir. Bazı gramerlerimizde ve terim sözlüklerimizde “acı-, ak-, bit-, çık-, dal-, doy-” gibi “olma” bildiren geçişsiz fiillerden çatı ekleri ile kurulan “acı-t-, ak-ıt-, bit-ir-, çık-ar-, dal-dır-, doy-ur-” gibi geçişli fiiller için oldurgan çatı terimi kullanıldığını; ancak “oluş” bildiren geçişsiz fiillerin, aldıkları belirli çatı ekleri ile “*yapma/etme*” bildiren geçişli fiillerden kurulan ettirgen fiiller ve ettirgen çatı ile aynı duruma gelerek aralarında herhangi bir özellik ve anlatım ayrılığı kalmadığından *oldurgan çatı* terimine gerek olmadığını belirtir. Aynı zamanda Korkmaz “oldurgan fiil/çatı” terimine “Gramer Terimleri Sözlüğü”nde de yer vermez. Eker [25, s. 276] de çalışmasında *oldurgan çatı* terimine gerek olmadığını şu sözlerle ifade etmektedir: “Genellikle oluş bildiren geçişsiz fiillerin -Ar-, -r-, -Dir-, -t- ekleriyle geçişli duruma getirilmesiyle oldurgan çatıların ortaya çıktığı görüşü vardır. Ancak bu tür eylemlerin nesne alabilir duruma gelmesiyle diğer hareket ve iş bildiren ettirgen çatılarıyla görevce ve anlamca aynışması söz konusudur.”

Geçişsiz fiiller, /-Er-/ , /-D+Er-/ , /-İr-/ , /-D-İr-/ , /-(İ)t-/ eklerini alarak geçişli fiil hâlini aldığında *yapan özne* ‘nesne’ görünümünde, *yaptıran özne* ‘gramatikal özne’ görünümünde cümlede yer alır. Eylemin ilgili çatı eklerinden birini almasıyla cümleye bir yaptıran/eyleyen katılır ve cümlenin öge sayısı arttırılır. Bu ekler; ister geçişli fiillere ister geçişsiz fiillere getirilsin, cümlede aynı görevi üstlenerek cümleye bir *yaptıran özne* yani ‘gramatikal özne’ katılmasını sağlar. Şu cümleler konuyu daha anlaşılır hâle getirecektir: *Çocuk uyudu. → Ben çocuğu uyuttum.* (uyutan: *ben*; uyuyan: *çocuk*) / *Köylüler köye ulaşmış. → Köylüleri köye siz ulaş-turmuşsunuz.* (ulaştırın: *siz*; ulaşın: *köylüler*); *Ali, duvarı boyadı. → Ali, duvarı Ahmet Usta’ya boya-t-tı* (boyatan: *Ali*; boyayan: *Ahmet Usta*). Bu söz dizimsel değişimi dikkate alarak geçişsiz fiilden söz konusu eklerle yapılan çatıyı bazı araştırmacılar ‘*oldurgan çatı*’ olarak değerlendirmektedir. Ancak geçişsiz fiiller çatı eklerini alarak geçişli duruma geldiğinde, *ettirgen* olarak adlandırılan çatıyla “*yaptırma/ettirme*” anlamı bildirmesi bakımından herhangi bir anlam ayrılığı göstermemektedir. Dolayısıyla “*oldurgan çatı*” olarak ayrı bir adlandırmaya gerek olmadığını, “*ettirgen çatı*” adlandırmasının geçişli-geçişsiz fiillerden ilgili /-Er-/ , /-D+Er-/ , /-İr-/ , /-D-İr-/ , /-(İ)t-/ çatı ekleriyle kurulan bütün çatıları adlandırmada yeterli olduğunu düşünmekteyiz.

Çatı Eklerinin Tasnifi

Çatı konusuna bileşenlerine ayrı ayrı değinen birçok makalede ve doğrudan fiili konu alan çalışmalarda da yer verilmiştir [26, s. 41; 21, s. 30]. İlgili çalışmalardaki tanımları topluca değerlendirirsek fiil kök veya gövdelerine eklenen çatı eklerinin; anlamda değişikliğe yol açmadığını,

yapım eki olduklarını, özne ve nesneyle fiilin ilişkisini belirlediklerini ve bu yönleriyle de söz dizimiyle de ilişkili olduklarını söyleyebiliriz. Dolayısıyla çatı konusunun sözlüksel mi dilbilgisel bir konumda mı, yani yapım eki olarak mı çekim eki olarak mı ele alınması gerektiği netlik kazanmamaktadır. Esasen ekin niteliğinin ne olduğu teorik olarak öğrenen açısından bir sorun teşkil etmemektedir. Ancak çatı eklerinin hem cümlenin öğeleri arasında (özne/nesne-yüklem) ilişki kurduğu yani gramer görevi üstlenerek söz dizimiyle ilişkili olduğu (böylece çekim eklerinin görevine yaklaşır) hem de fiilden fiil türeten bir yapım eki olduğu ifade edilince öğretene/öğrenen açısından karmaşık bir durum oluşmaktadır. Çünkü aynı cümlede bu eklerin hem yapım hem çekim (işletme) eki olduğu ifade edilmiş olmaktadır.

Çekim ekleri, kelimenin anlamını ve sınıfını değiştirmeden ona durum, ilgi, nicelik, kip, zaman ve kişi anlamları kazandıran morfeplerdir [18, s. 101]. Kelimeler arasında geçici ilişkiler kurarak kök ve gövdeye işlevlik kazandırır [27, s. 146]. Yani çekim ekleri sözlüksel bir fonksiyon üstlenmeden cümlede gramer görevi üstlenirler ve doğrudan söz dizimiyle ilişkilidirler. Kelimede yapım eklerinden sonra yer alma, aynı cins eklerin üst üste gelmemesi gibi belirli kurallara bağlıdırlar. Yapım eklerinin ise fiile ekleniş sırasının değişebilmesi, aynı tür eklerin araya herhangi bir morfem almadan üst üste gelebilmesi, kendilerinden sonra fiilden isim yapan eklerin gelebilmesi ve eklendiği fiilin kökünde anlam değişikliğine yol açması gibi özellikleri söz konusudur. Çatı eklerinin fiile ekleniş sırasının değişebilmesi (yaz-**dır-t** / pişir-**t-tir**), aynı tür eklerin araya herhangi bir morfem almadan üst üste gelebilmesi (boya-**t-tır-t-**), bek+le-n-**ti** / sık-ış-**ık** gibi örneklerde çatı eklerinden sonra fiilden isim yapan eklerin gelebilmesi ve bazen eklendiği fiilin kökünde anlam değişikliğine yol açması (aş-ın- ‘incel-’, söyle-n- ‘kendi kendine konuş-’, sev-in- ‘sevinç duy-’, yet-iş- ‘ulaş-’, gel-iş- ‘olgunlaş-’, al-ış- ‘yadırgama-, bağlan-’, yıl-ış- ‘hoş görünmeye çalış-’) gibi sebepler, bunların yapım eki olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Aynı zamanda çatı eklerinin cümlede gramer görevi üstlenerek söz dizimiyle (özne ve nesneyle fiilin ilişkisini belirleme) ilişkili olması ve çoğu zaman fiilin anlamında bir değişikliğe yol açmadan ona bir işlev yüklemesi de onları çekim eklerine yaklaştırır.

Çatı ulamının sözlüksel bir konuma mı dilbilgisel bir konuma mı sahip olduğunun en çok tartışılan konulardan biri olduğunu belirten Börekçi de [1, s. 489], yapım eki olarak kabul edenlerin kavram ilişkisi kurma işlevini, çekim eki olarak kabul edenlerin de zaman zaman görülen türetme işlevini göz ardı etmemeleri gerektiğini dile getirir.

Türkçe gramerlerde eklerin ‘çekim’ ve ‘yapım’ olmak üzere ikiye ayrılarak sınıflandırılması sorunun temel nedenidir. Bu bakış açısıyla eklendiği fiilden geçici isim, sıfat ve zarflar oluşturan fiilimsi ekleri, eklendiği ismin geçici olarak sıfat görevinde kullanılmasını sağlayan /+ki/ aitlik eki ve cümlede gramer görevi üstlenerek sözdizimiyle doğrudan ilişkili olan çatı eklerinin (bunların hiçbiri sözlüğe konmaz) hangi gruba gireceği konusu çözülemeyecektir. Dolayısıyla Gülsevin’in [4, s. 1278-1283] sözdizimi temeline dayanan fonksiyonel sınıflama teklifi sorunun çözümüne ışık tutmaktadır. Bu bağlamda sözlüksel kelimeler türetmeyen ve sözcüğün türünü değiştirmeyen, eyleyen-eylem ilişkisini düzenleyen çatı eklerinin “işletme ekleri” ana başlığı altında “öge belirleyiciler” alt başlığında ele alınması gerektiğini düşünmekteyiz.

Sonuç

Çatı ekleri eyleyen-eylem ilişkisini düzenleyen eklerdir. Fiiller nesne alıp alamama özelliklerine göre tasnif edilebilir ancak fiillerin sözlüksel anlamından kaynaklanan bu durum (geçişlilik-geçişsizlik) çatı konusunun dışında tutulmalıdır. Etkili bir çözüm için üniversiteler, ÖSYM ve Milli Eğitim Bakanlığına bağlı bütün eğitim kurumları arasındaki işbirliği artırılmalı, koordinasyon sağlanmalıdır.

Çatı konusu, aşağıda tanımları verilen altı başlıkta değerlendirilmelidir:

Gerçek özne alabilen fiiller etken çatıdadır. Etken fiiller edilgenlik çatı ekleri dışındaki bütün çatı eklerini alabilirler, bu durum fiilin etken oluşuna engel değildir. Ettirgen, dönüşlü ve işteş çatı eklerini almış fiilleri de etken çatı içerisinde değerlendirmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü fiile eklenen çatı ekleri önceki çatı ekinin anlamını ortadan kaldırmamaktadır. Son ekin işlevinin öznenin tespitini sağlamak olduğu görülmektedir. Dolayısıyla çatıyı son eke göre değil bütün ekleri dikkate alarak değerlendirmenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz. Sonuç olarak, gerçek öznesi olan fiillere *etken fiil*, fiilin belirttiği oluşun/kılışın gerçek bir özne tarafından gerçekleştirildiği çatıya da *etken çatı* denir.

Edilgen çatı, gerçek öznenin olmadığı, bir başka deyişle eylemi yapanın belli olmadığı fiil çatısıdır. Edilgen çatılı cümlelerde sözde özne bulunur. Bir de geçişsiz fiillerin edilgen çatıya konduğu durumlar söz konusudur. Geçişsiz fiiller edilgenlik ekleri /-İl/ ve /-İn-/ ile edilgen çatıya konduğunda sözde özne görevini üstlenecek bir nesnesi olmadığından **meçhul çatılı** olarak değerlendirilir.

Fiilde anlatılan oluş veya kılışın özneye döndüğü çatıya **dönüşlü çatı** denir. Özne yaptığı eylemden kendisi de etkilenir. Dönüşlü çatıda kullanılan /-İl/, /-(İ)n-/ ekleri edilgen çatı eki ile /-(İ)ş-/ de işteş çatı eki ile sesteştir.

Bu nedenle şeklin çatıyı tespit etmede herhangi bir katkısı yoktur. Böyle durumlarda çatının doğru tespit edilmesi için cümlenin anlamının dikkate alınmalıdır.

Fiilin belirttiği işin birden fazla varlık tarafından karşılıklı veya birlikte yapıldığını gösteren ev /-(İ)ş/ ekiyle kurulan çatıya **işteş çatı** denir. İşteş fiillerden bazıları eylemin karşılıklı yapıldığını bazıları da topluca yapıldığını gösterir.

Ettirgen çatı, fiilin ifade ettiği oluş veya kılışın bir başkasına yaptırıldığı/ettirildiği anlamı taşıyan fiil çatısıdır. Geçişsiz fiiller çatı eklerini alarak geçişli duruma geldiğinde, ettirgen çatıyla “yaptırma/ettirme” anlamı bildirmesi bakımından herhangi bir anlam ayrılığı göstermemektedir. Dolayısıyla “oldurgan çatı” olarak ayrı bir adlandırmaya gerek olmadığını, “ettirgen çatı” adlandırmasının geçişli-geçişsiz fiillerden ilgili /-Er-/ , /-D+Er-/ , /-İr-/ , /-D-İr-/ , /-(İ)t-/ çatı ekleriyle kurulan bütün çatıları adlandırmada yeterli olacağını düşünmekteyiz.

Sözlüksel kelimeler türetmeyen ve sözcüğün türünü değiştirmeyen, eyleyen-eylem ilişkisini düzenleyen çatı eklerinin Gülsevin’in [4, s. 1278-1283] teklif ettiği gibi “işletme ekleri” ana başlığı altında “öge belirleyiciler” alt başlığında ele alınması gerektiğini düşünmekteyiz.

Kaynaklar

1. Börekçi, M. (2004), Türkçe Öğretimi Bakımından Çatı Kavramı, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 487-499.
2. Aksan, D. (2004), Dilbilim ve Türkçe Yazıları - Anadili Eğitimi, İstanbul: Multilingual.
3. Turan, Z. (2018), “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları”, Türkbilig, cilt: 35, s. 97-110.
4. Gülsevin, G. (2004), “Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1267-1283.
5. Üstüner, A. (2001), “Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 11, sayı: 2, s. 177-184.
6. Korkmaz Z. (1992), Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
7. Gencan, T. N. (1979), Dilbilgisi, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
8. Yücel, B. (2011), “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları / Tartışma” Türk Gramerinin Sorunları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 268-369.
9. Boz, E. (2012), Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçim Bilgisi (Tasnif Denemesi), Ankara: Gazi Kitabevi.
10. Hengirmen, M. (2002), Türkçe Dilbilgisi, Ankara: Engin Yayınevi.
11. Atabay, N. vd. (2003), Sözcük Türleri, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
12. Adalı, O. (2004), Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

13. Delice, H. İbrahim (2012), Sözcük Türleri, Sivas: Asitan Yayıncılık.
14. Demircan, Ömer (2003), Türk Dilinde Çatı, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
15. Bilgegil, M. K. (2009), Türkçe Dilbilgisi, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
16. Daşdemir, M. (2015), Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
17. Korkmaz, Z. (2003), Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
18. Ediskun, H. (2004), Türk Dilbilgisi, İstanbul: Remzi Kitabevi.
19. Karahan, L. (2008), Türkçede Söz Dizimi, Ankara: Akçağ Yayınları.
20. Hatiboğlu, V. (1978), Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
21. Hacıeminoğlu, N. (1991), Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
22. Ergin, M. (2009), Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.
23. Lübimov, K. (1963), “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller”, Türk Dili, cilt: 13, sayı: 147, s. 150-155.
24. Banguoğlu, T. (2011), Türkçenin Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
25. Eker, S. (2002), Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları.
26. Ercilasun, A. B. (2020), Kutadgu Bilig Grameri Fiil, Ankara: Akçağ Yayınları.
27. Vural, H. & Tuncay, B. (2012), Ses ve Şekil Bilgisi, İstanbul: Kesit Yay.

Андатпа

Түрік тілінің сөз байлығының бірі саналатын етіс - әрекеттің субъект пен объектіге қарай кескінделуі. Етіс - қимыл мен іс әрекетте бейнеленген оқиғаға қатысушылар арасындағы қатынасты реттейтін грамматикалық категория. Негізінде, іс-әрекеттің қатысушыларға қатынасы нақты қосымшалар арқылы қалыптасады. Тілдің осындай нәзік тұстарын білу оны тиімді қолдануға, қарым-қатынас сапасын арттыруға жол ашады, ұлттың ғылым мен мәдениетте бой көрсетуіне мүмкіндік береді. Түрік тіліне жеткізу нәзіктігін сыйлаған бұл құрылымды үйретуде ортақ мәмлелеге келу мүмкін болмады. Нәтижеде, үйрену деңгейі ақпарат беруден аса алмаған. Бұл зерттеу етіс тақырыбын дағдыларды игеру деңгейінде түсінуге жағдай жасау үшін, тарихи өзгерістер мен оқиғаларды қозғамастан, бір мезгілде үйрету әдісі арқылы қайшылығы көп мәселелер бойынша (қиын да болса) жалпыға ортақ келісімге қол жеткізуге талпынады. Тақырып шекарасын нақты анықтау қажеттігін айта отырып, «етіс категориясы сөз тудырушы жұрнақтары арқылы жасала ма яки жалғаулар арқылы ма; етіс категориясы жұрнағына тәуелді ұғым ба; етіс категориясы үшін жұрнақ па әлде мағына ма маңызды; етістіктің етісі соңғы қабылданған жұрнаққа қарай айқындала ма; етістің қанша түрі бар» деген сұрақтарға жауап іздейміз.

Кілт сөздер: лингвистика, етіс, түрік тілі, етіс категориясы
(Е.С. Аяз. Түрік тіліндегі етіс категориясы)

Аннотация

Категория залога, которая является одним из богатейших способов выражения в турецком языке, служит для формирования действия согласно субъекту и объекту. Залог - это грамматическая категория, которая регулирует отношения между действием и участниками события, описанного в действии. В основном отношение активности к участникам формируется через конкретные окончания. Знание таких тонкостей языка позволяет эффективно использовать его, улучшить качество общения, а также позволяет народу процветать в науке и культуре. Не удалось достичь консенсуса в обучении этой категории, которая привносит в турецкий язык выразительность, и в результате уровень обучения не смог выйти за рамки передачи знаний. Это исследование направлено на достижение общего согласия (хотя и трудного) по ряду спорных вопросов с помощью одновременных методов обучения, не затрагивая исторических изменений и событий, чтобы облегчить понимание предмета залога на уровне навыков. Подчеркивая необходимость четко определить границы данной темы, в данном исследовании будут рассмотрены ответы на такие вопросы как «категория залога образуется при помощи суффиксов или при помощи окончаний; зависит ли категория залога от суффиксов; для категории залога важен суффикс или значение; категория залога глагола определяется по последнему ли суффиксу; сколько видов залогов есть».

Ключевые слова: лингвистика, залог, турецкий язык, категория залога
(Э.С. Аяз. Категория залога в турецком языке)

¹Гульмира ӘБДИМӘУЛЕН, ²Ибрахим ШАХИН

¹PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақ тіл білімі кафедрасы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
abdimaulen.gulmira@yandex.ru ORCID: 0000-0003-2228-1483

²Доцент, доктор, Еге университеті Түрік тілі мен әдебиеті бөлімі, Измир, Түркия
miharbisahin@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0167-2568

**Қазақ, түрік және ағылшын дүние бейнесінің фразеологиялық
фрагменті: “Еркек” концептісінің ұлттық-мәдени ерекшелігі**

Андатпа

Қазақ, түрік және ағылшын тілдеріндегі концепт өрісінің негізгі құрамдас бөліктерін “Еркек” концептісі аясында гендерлік мәселелермен бірге тереңірек зерттеу осы мақаланың рухани құнды өзегі болып табылады. Лингвомәдениеттануды оқытудың бір тармағы ретінде саналатын қазақ, түрік және ағылшын халықтарының тұрақты тіркестері мен мақал-мәтелдерінің паремиологиялық қоры “Еркек” концептісін зерттеудің тілдік құралының қадір қасиетін арттырады. Олар әлемнің тілдік бейнесін, оның құнды мазмұны мен мәдени стереотиптерін бөліп көрсетуде қызығушылық тудыратын тілдік құрал ретінде қызмет етеді. Әлемнің бейнесін тілдік және мәдени тұрғыдан суреттейді. “Еркек” концептісін қазақ, түрік және ағылшын тілдерінің фразеологиялық тіркестері мен мақал-мәтелдер арқылы зерттеу кезінде әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық мәдени ерекшелігін анықтау негізгі мақсат болып көзделеді. Қолданылған мысалдар “Еркек” концептісін қайта жаңғыртуға және қазақ, түрік, ағылшын тілдерінде берілген тіркестер құрамындағы тұжырымдамаларды категориялау параметрлерін анықтауға мүмкіндік береді. Танымал тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер қазақ, түрік және ағылшын халқының ұлттық өмірі мен танымының бейнесін ашады. “Еркек” концептісінің тілдік бейнесін ашу үшін олардың әртүрлі бағыттағы түрлері талданады. Олар арқылы еркектерге номинациялық іріктеулер жасалады. Іріктеу критерийдің негізгі мәні нағыз “Еркек” концептісі бейнесінің тілдік образын анықтауға негізделген.

Кілт сөздер: Еркек концептісі, тұрақты тіркес, мақал-мәтел, гендерлік критерий, лингвомәдениеттану

¹Gulmira ABDIMAULEN, ²Ibrahim SHAHIN

¹PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakh Philology, Nur-Sultan, Kazakhstan (abdimauleen.gulmira@yandex.ru) ORCID: 0000-0003-2228-1483

²Associate professor, doctor of Ege University Department of Turkish Language and Literatura, Izmir, Turkey (miharbisahin@hotmail.com) ORCID: 0000-0002-0167-2568

Phraseological fragment of the image of the Kazakh , Turkish and English world: national and cultural feature of the concept of “Man”

Abstract

The spiritual core of the article is the study of the concept of “Man” in conjunction with gender issues, which is one of the branches of the conceptual field of the Kazakh, Turkish and English languages. The paremiologically fund of stable expressions and proverbs of the Kazakh, Turkish and English people, which is part of the teaching of linguacultural, characterizes the value of the linguistic means of studying the concept of “Man”. They serve as a linguistic tool of interest in identifying the linguistic picture of the world, its valuable content, and cultural stereotypes. They describe the world in linguistic and cultural terms. The main purpose of the article is to study the concept of “Man” through the phraseology and proverbs of the Kazakh, Turkish and English languages, to determine the national and cultural features of the linguistic image of the world. The examples used to make it possible to reconstruct the concept “Man” and to determine the parameters of categorization of concepts in the composition of word combinations expressed in the Kazakh, Turkish and English languages. Popular phraseological phrases and proverbs reveal the image of the national life and knowledge of the Kazakh, Turkish and English people. Their types of multidirectional are analyzed in order to reveal the linguistic picture of the concept “Man”. Nomination samples for men are conducted through them. The essence of the selection criterion reveals the linguistic image of the concept “Man”.

Keywords: concept “Man”, phraseological phrases, proverbs, gender criterion, linguoculturology

Кіріспе

Соңғы жылдары гендер мәселесі отандық лингвистика саласының маңызды зерттеу нысанына айналды. Бұл қандай да бір кездейсоқтық емес, себебі гендер мәселесі адам өмірінің құнды бір бөлігіне айналды. XX ғасырдың екінші жартыжылдығында американдық психоаналитик Р. Столлер физиологиялық қасиеттермен анықталатын жыныс ұғымының айырмашылығын анықтау үшін гендер категориясын қолданысқа енгізді. Бүгінде ол әлемнің әлеуметтік, мәдени, гуманитарлық және өзін-өзі тану салаларын зерттеу барысында үлкен сұранысқа ие.

Гендер – еркектер мен әйелдердің биологиялық қасиеттерін ғана емес, оларға қоғам мен мәдениет тарапынан жүктелетін рөлдері мен жауапкершіліктері бар әлеуметтік-мәдени тұтастық.

Гендер концептісі лингвистика саласында әртүрлі тәсілдер аясында зерттеліп жүр. Гендер – бұл ұжымдық және жеке сананың құрамдас бөлігі бола отырып, “Әйел/Еркек” концептісінің жиынтығын құрайды. Соңғы уақытта ғалымдар гендер концептісінің бір тармағы “Еркек” концептісін зерттеуге қызығушылық танытуда. Ол дербес индивид тілі мен сөйлеу дағдысында қалыптасқан стереотиптерде көрінетін танымдық құбылыс ретінде зерттеуді қажет етеді. Гендер өзін “Еркек” немесе “Әйел” бейнесінде көрсетіп, гендерлік дәлелдерде ұжымдық көзқарасты білдіре отырып, тіл құрылымдарының өзіндік қысымына ұшырайды. Бұл концепт белгілі бір лингвомәдени қауымдастыққа тән гендерлік қатынастарды білдіреді. “Еркек” концептісін зерттеу күрделі мәселе болғандықтан, оны жеке ғылыми тәсілдер арқылы шешіп, ашу мүмкін емес. “Еркек” концептісі әлемнің барлық тілдерінде талқыланып жүрген мәселелердің бірі. Ол әр халықтың өзіндік тілдік мәдениетінде ұлттық-мәдени ерекшеліктерге ие. “Еркек” концептісі тілдік-мәдени қоғам аясында белгілі бір халықтың мәдениетін, ұлттық мінезі мен рухын анықтауға мүмкіндік беретін тілдік құрал.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында алға қойылған міндеттер мен талаптарды орындау үшін келесідей әдістер қолданылды: сипаттау әдісі; концептілік талдау әдісі және қазақ, түрік, ағылшын халық ауыз әдебиетінің мұралары, фразеологиялық, диалектологиялық, паремиологиялық түсіндірме сөздіктерден деректер пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Антропоцентрлік парадигмадағы гендерлік лингвистика қоғамдағы гендерлік қызметтермен өзара бірігіп, кез келген халықтың әдеп-ғұрып, салт-дәстүр және ұлттық-мәдени ерекшеліктерімен байланыса отырып зерттеуді талап етеді. Гендерлік лингвистика мәселесін зерттеп дамытқан ресейлік ғалымдар Г. Рубин, А.В. Кирилина, О.А. Воронина, С.А. Ушакин, Д.Л. Негаевский, Е.И. Горошко, М. Арутюнян, Т. Рурко, А. Клецин, Т. Клименкова, В. Бодрова, гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін талдаған батыс лингвистері Дж. Лакофф, Д. Спендер, О. Есперсон мен отандық ғалымдар Г. Исмагулова, З.М. Нуржанова, Г. Шоқым, Қ. Жұбанов, Б. Хасанұлы осы саланың көптеген ерекшеліктерін анықтап, ғылымның дамуына елеулі үлестерін қосты.

Сонымен қатар, мақаланың негізгі құралы мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер болғандықтан, аталған сала бойынша зерттеу жұмысын жасаған отандық ғалымдар М.А. Сыздықованың “Сопоставительно-типологический анализ фразеологических единиц глаголов речи” (на материале английского и казахского языков), Ж.К. Өмірәлиеваның “Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами” (на материале русского, казахского и английского языков) және М.Р. Есімжанованың “Межъязыковые фразеологические соответствия” (на материале английского, русского и казахского языков) еңбектерімен танысып, шолу жұмыстары жасалды. Сонымен қатар, мақалада қазақ тілінде берілген мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер ғалым Ахмет Баржақсы баласының “Мың бір мақал, жиырма үш жоқтау”, М. Шәріпханұлының “Қазақтың мақал-мәтелдері” мен І. Кеңесбаевтың “Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі” атты еңбектерінен алынды [1, 2, 3].

Мақаланың негізгі бөлігінің бірі болып табылатын түрік тілінің мақал-мәтелдерінің заманауи қоры бірнеше тараудан тұрады. Олардың тарихына қосымша талдау жасар болсақ, біріншіден, түркі мәдени кеңістігіндегі мақал-мәтелдердің жазылу тарихы өте бай және ұзақ уақытты қамтиды. Кейбіреулері ежелгі түркі жазбалары яғни, Махмуд Қашқаридың “Диуани лұғат ат-түрк” (Түркі сөздерінің жинағы) атты еңбегіне енген. Оған енген мақал-мәтелдердің көпшілігі қазіргі түрік тілінде қолданысқа ие. Екіншіден, түрік мақал-мәтелдерінің тарихының маңызды дереккөзі атақты оғыз эпосы “Қорқыт атаның кітабы” болып табылады. Сонау VII-XIII ғасырды қамтитын эпикалық жинақ әңгімелерінде көптеген түрік тілінің мақал-мәтелдері кездеседі. Түрік тілінің мақал-мәтелдерін зерттеген ғалымдар Н. Муаллимоглу, О.А. Аксой, М. Юртбаши, С. Хегаард, З. Каймаз т.б. Сонымен қатар, осы мақалада ғалым, доктор Мехмет Язган [4] мен Али Хайдар Вайаттың “Түрік тілінің мақал-мәтелдері” [5] атты еңбектерінен мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер мысал ретінде қолданылды.

Ал, ағылшын тіліндегі фразеологиялық тіркестердің зерттеу тарихы швейцар ғалымы Шарль Балли теорияларынан негіз алады. Ол тіркестерді **еркін** және **фразеологиялық бірліктер** деп екіге бөліп қарастырды. Жалпы ағылшын фразеологиялық тіркестерін зерттеген ғалымдар П. Смит, Ч. Хоккет, У. Вейнрейх, Г. Суит, И. Бар-Хиллел, А. Маккей болып табылады. Ғалымдардың пікіріне тоқталар болсақ, Логан П. Смит “Фразеология английского языка” атты еңбегінде фразеологиялық бірліктерді “...логика заңын да, грамматика

ережелерін де бұзатын аномалия” – деп түсіндірсе [6, 10-б.], Г. Суит “фразеологизмдердің категориялық белгісі – тұрақтылық пен идиомдылық. Ал, идиомдылықтың нышаны идиом мағынасының құрамындағы сөзге қатысы жоқ жеке факт болуында” [7, 139-б.]. А. Маккей “фразеологизмдердің ерекшелігі олардың даяр күйінде қолданылуы және олардың тұрақтылығында” [8, 201-б.] – деген анықтама береді. Мақалада ағылшын тілінің мақал-мәтелдері мен фразеологиялық тіркестерін мысал ретінде Ү. Кеңесбаеваның “Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздігі” атты еңбегінен алынды [9].

Ғалымдардың зерттеу нәтижелерінен “Еркек/Әйел” концептісі барлық ұлттар мәдениетінде кездесе отырып, өзіндік айырмашылықтарымен әмбебаптық тұрғыда сипатталады. Әр халықтың менталитетіне, дүниетанымына, болмысына, өмір сүру ортасына және ұлттық көзқарасына қарай олардың концептсфера ерекшелігі айқындалады.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде “**Еркек**” сөзіне берілген анықтамасы **1.** Ер жынысты адам. **2.** Әйелдің некелеп қосылған күйеуі, жұбайы. **3.** Күшті, мықты ер адам, нағыз жігіт. **4.** Хайуанаттардың, басқа да жанды тіршілік иелерінің тұқым шашатын жыныстылары [10.344] – деп, түсіндіреді. Ал, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде “**Еркек**” сөзі “**Ер**” сөзінен бастау алады. **Ер 1.** Адамның еркек жыныстылары, еркек. **2.** Әйелдің жұбайы, күйеу. **Ер бала** - еркек бала, ұл бала. **Ерге шықты [тиді, барды]** - тұрмыс құрды, күйеуге тиді. Ал, **Еркек** сөзі **1.** Жан-жануарлардың ұрық шашатын жыныстылары. **2.** Адам баласының ер жыныстылары. **3.** Әйелдің некеленіп қосылған күйеуі, жұбай, бай [11, 229-230-б.] – деп, түсіндіреді.

Сонымен қатар, “**Еркек**” сөзінің “**Ер**” сөзінен бастау алуын қазақ ауыз әдебиетінің кейбір ертегілері, батырлар жырлары мен эпостарында кездесетін антропонимдердің алдына “ер” гендерлектісімен тіркесіп келген “*Ер Қосай, Ер Қодар, Ер Тарғын, Ер Көкше, Ер Төстік, Ер Сайын*” сияқты есімдерді қолдануымен дәлелдеуге де болады.

Жоғарыда берілген анықтамаларға сәйкес “**Еркек**” концептісі ең алдымен оның физиологиялық, жас ерекшеліктері тұрғысынан және әлеуметтік мәртебесін білдіретін отбасылық жағдайымен анықталады. Академик Әбдуәли Қайдардың “Қазақтар ана тілі әлемінде” атты кітабында берілген мысалдар сараптама жасау үшін пайдаланылды. Олар:

Ер 1. Ар-намыс үшін саналы, батыл әрекеттерге баратын, адамгершілік қасиеті мол еркек жынысты азамат; **2.** Еркек адамның некелеп алған әйеліне жақындық қатынасы. **Ер бала** – еркек кіндікті жас өспірім, жеткіншек, ұл. **Ерлі-байлы** - некелесіп тұрмыс құрған еркек адам мен әйел кісінің бір-біріне жақындық қатынастың дәрекілеу айтылатын түрі. **Ерлі-зайыпты** - заңды түрде некеге отырып, бір-біріне жұбай болған адамдардың арасындағы жақындық дәрежесі [12, 324-б.] – деп түсіндіреді.

Қазақ тілінде ер адамның жасына және қоғамдағы орны мен әлеуметтік рөліне байланысты “Еркек” тезаурсын түзетін ұл, ер бала, ұлан, жас ұлан, бозбала, жігіт, жас жігіт, жігіт ағасы, ер, еркек, ері, байы, күйеу, күйеу жігіт, отағасы, әке, ата, арғы ата, ұлы ата, түп ата, баба, ақсақал, шал сөздері паремиологиялық дүние бейнесінде “еркек – ұл”, “еркек – ер бала”, “еркек – бозбала”, “еркек – жігіт”, “еркек – күйеу”, “еркек – отағасы”, “еркек – елағасы”, “еркек – әке”, “еркек – ата”, “еркек – шал”, “еркек – баба” макрофреймдік құрылымда сомдалатын “Еркек” образын кескіндеуге қатысады – деп түсіндіреді ғалым Г. Сағидолда [13, 255-б.].

Қазақ халқында ер адамның сыртқы келбетін, таным-түсінігін, сипаттайтын мақал-мәтелдер диапозоны өте кең. Мысалы: *Ер - атымен, құс - қанатымен; Ер елімен сәнді, гүл жерімен сәнді; Ер елінде семіз, балық көлінде семіз; Ер жақсысы түзде батыр, үйде құл; Ер жігіт бір сырлы, сегіз қырлы болсын; Ер жігіт, етек жеңі кең жігіт; Ер жігіттің жолдасы - жүректілік; Ердің өзі ер емес, сөзі ер* [2, 574-591-б.]. *Талапты ерге нұр жауар; Ердің ерлігін білмеген, құдайдың бірлігін білмейді; Ерді көрсең қыдыр тұт, асты көрсең қадір тұт* [1, 9-10-б.]. Аталған мақал-мәтелдер ер адамға қатысты ақпараттармен ұштасып, тіл арқылы тобықтай түйін жасайды.

Оларға адамның биологиялық және физиологиялық сипаттамалары мен сыртқы келбеті, зияткерлік қабілеттері, отбасылық жағдайы, әлеуметтік мәртебесі және ерлердің қоғамдағы әлеуметтік рөлдері жатады. Қазақ дүние бейнесіндегі осы белгілері еркек туралы идеялардың негізін құрайды. Көбіне “Еркек/Әйел” концептілері өзара қарама-қайшылыққа негізделген “дұрыс-бұрыс” оппозициялық санаттағы бір паремиологиялық деңгейдегі бірлік аясында қарастырылады. Олардың арасындағы байланысты жүзеге асыратын фреймдік тармақтар іштей “ата-ана”, “ұл-қыз”, “қыз-күйеу”, “ерлі-зайыпты” т.б. болып жіктеледі. Бұл тармақтардың әрқайсысы қазақ халқының салт-дәстүрінде қалыптасқан стереотиптік пайымдарға негізделеді [13, 254-б.].

Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде **erkek, -ği is.** **1.** İnsan, hayvan ve bitkilerin dişiyi dölleyecek cinsten olanı [**er адам.** Әйелді ұрықтандыратын адам (жануарлар мен өсімдіктер)]. **2.** Yetişkin adam, **kadın** karşıtı: “*Erkekler gelince buraya, karılar işte böyle kaçar.*” – О.С. Каугılı (Ерексек адам әйелге қарсы: “Міне, ер адамдар үлкен олжалы болғанда қаша бастайды”). **3. Koca:** *Kadın erkeğini uğurladı. (Kүйеу: әйелі ерін аттандырады).* **4. s. mec.** Sözöне güvenilir, mert (сөзге берік, мәрт). **5.** Girintili ve çikintili olmak üzere bir çift oluşturan nesnelere çikintilisi (жұпты құрайтындар). **6.** Sert, kolay bükülmez: *Erkek demir, erkek bakır* (қатты, иілуі қиын. *Erkek temір, мыс*). **Erkek fatma** (veya **ayşe**) erkek gibi davranışları olan kadınlar için kullanılır (ерлердің мінез-құлқы бар әйелдерге (Фатма немесе Айшаға) айтылады). **Erkek gibi,** erkeğe yakışır biçimde, erkeğe benzer (ол ер адам сияқты): *Ayşe hanım erkek gibi sesіyle bağırdı* (Айша ханым ер адам дауысымен айғайлады). **Erkek olmak (еркек болу)** **1)** kadinken cinsiyet deęiştirmek; **2)** erkeğe yaraşır davranışlarda bulunur duruma gelmek (өзін еркекке лайықты ұстау) – деп түсіндіреді [14, 721-722-б.]. Сонымен бірге, түрік тілінде ер адамның жасы, қоғамдағы орныны, әлеуметтік, отбасылық және туыстық жағдайына қарай **adam, erkek, insan, kişi, baba, oęul, koca, eril, çocuk, dede, amca, dayı, enişte, damat, hoca, bey, sahip, büyükbaba, moruk, babalık** (*еркек, еркек, адам, адам, әке, ұл, күйеу, ер бала, атасы, ағасы, ағасы, ағасы, күйеу, ұстаз, мырза, қожайын, атасы, қарт, әке*) сөздері қолданылады.

Ал, ағылшын тілінің түсіндірме сөздігінде **man noun (plural men (көпше түрі))** **1.** A grown-up male human being – ересек адам баласы. **2.** An individual person – жеке дара адам. **3.** Mankind - азамат. **4.** A piece used in chess or other board games - шахмат немесе басқа үстел ойындарында қолданылатын фигура, - деп түсіндіреді [15, 281-б.]. Ағылшынша-қазақша аударма сөздікте **Еркек** сөзінің аудармасы “man; husband; male” деп аударылады [16, 101-б.]. Ағылшын тілінде ер адамның жасы, қоғамдағы орны, әлеуметтік, отбасылық және туыстық жағдайына қарай **man, boy, fellow, son, youngster, junior, guy, child, youth, male child, gentleman, sir, human, husband, person, human being, boyfriend, mankind, male, person, personage, husband, father, brother, brother-in-law, grandfather, granddad, elder, great-grandfather, old man** (*еркек, ұл, жігіт, ұл, жас жігіт, бала, ер бала,*

джентльмен, мырза, адам, күйеу, адамзат, ер, адам, кейіпкер, күйеу, әке, аға, қайын інісі, атасы, үлкен атасы, бабасы, қариясы, қарт) сөздері қолданылады.

Ағылшынның әйгілі ғалымы Р. Лакоффт Ерлер мен әйелдердің тілін зерттей келе, “Әйелдің тілі мен орны” атты еңбегін жазып шықты. Ғалым тілдің антропоцентрилік құрылымын зерттей келе, ерлер мен әйелдердің қоғамдағы рөлін тіл арқылы жаңаша идеялармен зерттеді. Нәтижесінде элеуметтану, мәдениеттану, лингвистика және философия сияқты ғылымдардың өзіндік қиылысуының арқасында жаңа ғылыми ағым яғни, гендер мәселесі туды. Ол барлық ұлттар тіліне ортақ мәселе болып келеді” – деп қорытады [17].

Ағылшын ғалымдары қоғамдағы еркектің физикалық және психологиялық жәй-күйін бейнелейтін ерекшеліктерін зерттей келе, келесідей категорияларға тоқтады. Олар: **metrosexual** – бұл сыртқы келбеті мен өмір салтына көп уақытын және ақшасын бөлетін, эстетикалық сезімі жоғары ер адамдар; **technosexual** – заманауи техниканың жаңалықтарға ерекше құмарлық танытатын ер адамдар; **ubersexual** - бойында еркекке қатысты барлық қасиеттері бар ер адамдар; **himbo** – сымбатты көрінеді, бірақ жалған мінезі көп ер адамдар. Соңғы жылдары жаңа бұқаралық ақпарат құралдары осы айтылған категориялар аясындағы ер адамдардың жаңа түрін көптеп насихаттауда. Соның дәлелі ретінде аталған терминдер жастар лексиконында жиі қолданысқа енуде.

Жалпы “Еркек” концептісін ашатын фреймдік тараулар еркек кескінін ұлттық түйсікте код болып таңбаланған тәңірі текті, алып күштің, қайраттылық пен мәрттіктің, сырттағы тіршіліктің иесі ретінде тек еркекке ғана тән белгілермен айқындалады. Еркек - аспан әлемінен жаратылған, оны Тәңірдің өзі жаратқан - асылзада (мифтік тұрғыдан), Алланың сүйікті құлы, жердегі елшісі (діни тұрғыдан) деп қабылдайды. Сондықтан, жер бетінде, Еркек – бақ пен құттың, берекенің, молшылықтың белгісі. Еркек бойынан **биофизиологиялық тұрғыдан** - өте шыдамды, ыстық-суыққа төзімді, шаруа; **еңбек тұрғысынан** – тіршілікпен айналысушы, мал табушы, отан мен отбасын қорғаушы, байлық-дәулет жинаушы; **элеуметтік тұрғыдан** - ел қамын ойлаушы, жерін қоғаушы, ерлік көрсетуші, жауға шабушы, жауынгершілікпен айналысушы, билік жүргізуші, шешім шығарушы; **биологиялық тұрғыдан** – ұрпақ жалғастырушы, тектілікті сақтаушы, отбасын құрушы сияқты т.б көптеген қасиеттерге ие. Осылардың барлығы субъективті “ер адам” болып келген паремиялардың жалпы мазмұнында нақты көрініс береді.

“Еркек” концептісінің тілдік бейнесін ашу үшін қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде ел аузында қолданыста жүрген тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер көптеп ұсынылады. Олар ана тілінде сөйлейтіндер үшін “Еркек” концептісінің маңыздылығын дәлелдейді. “Еркек” концептісінің номинативті өрісі тікелей мағынадағы бірнеше сөзден тұратын, тікелей және ауыспалы мағынадағы сөздерден және имплицитті (жасырын мағына) номинациялармен ұсынылған. Барлық таңдалған лексикалық бірліктерге компоненттік талдау жүргізе отырып, төмендегідей бірнеше гендерлік белгіні анықтауға мүмкіндік туды, олар еркектің: *“отбасылық жағдайы”, “қоғамдағы жағдайы (әлеуметтік мәртебе)”, “туыстық қатынастары (туысқан)”, “жасы”, “мінез-құлық белгілері”, “ақыл-ой қабілеттері”, “махаббат саласындағы әйел кісімен қарым-қатынасы”, “мүліктік жағдайы”, “қызмет мәртебесі”, “жүріс-тұрысы”, “әлеуметтік, қоғамдық нормаларды сақтауы/сақтамауы”, “махаббат саласындағы ер адамның мінез-құлық ерекшеліктері”, “туыстық емес қатынастар (қаны жақын емес туыстық)”, “сыртқы келбеті”.*

Тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің семантикалық ерекшеліктеріне сәйкес “Еркек” концептісінің мәнін ашатын бірнеше категорияларды құрып, оларды мысалдармен көмкердік. Семантикалық белгілердің жиынтығы бойынша гендерлік компоненті бар лексемалар бірнеше лексикалық-семантикалық категорияларға жатады.

Осы тұста, ғалым Г. Шоқым “Гендерлік категориялау мәселелері лексиконға сүйене отырып қарастырады. Ол сөздер мен олардың эквиваленттік бірліктерін оның астарында күрделі экстралингвистикалық (энциклопедиялық) білімді танытатын жүйе ретінде анықтады. Категориялау “еркектік” және “әйелдік” деп аталатын гендердің тірек категорияларының өзі адамның физикалық табиғатынан туындаған метафоралары ретінде танылады. Сонымен қатар, метонимиялық когнитивтік үлгілердің түптұлға мәнінде жұмсалуды негізінде жүзеге асырылады” [18, 89-б.], – деген пікіріне тоқталып өтуге болады.

Осы қағидалар аясында “еркектік” категориялаудың мағынасын қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде топтастырып, олардың мәнін мақал-мәтелдер арқылы ашып, мақаланың тілдік бейнесін көруге болады:

- **еркектерге арналған жалпы атаулар:** ер, еркек, ұл, жігіт, жолдас, азамат т.б.

Қазақ тілінде: *Тәуір жігіт ақылына сеніп, іс қылар; Емі тірі жігіт елінің намысын, торғайының қамысын қорғайды; Еркек қой бұралқы болмас; Ердің құны жүз жылқы; Елінде ер - дана; Алтын белдік - бел сәні, асыл жігіт - ел сәні* [1, 2, 3];

Түрік тілінде: *Erkek adamın erkek çosiği olur (ерден ер туар); Erim er olsun da yerim çalı dibi olsun (ерім ер болсын, тұрағым өр болсын); Et kanlı, yiğit canlı gerek (ет майлы, ер сайлы болсын); Erkek aslan dişisine bakar da kuvvet alır (жақсы әйелден еркек қуат алады)* [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Boys will be boys (ерден ер туады); My son is my son till he gets him a wife, but my daughter`s my daughter all the days of her life (менің ұлым - әйел алғанша менің ұлым, менің қызым - Құдай алғанша менің қызым); Deeds are males, and words are female (еңбек - еркек, сөз- әйел)* [9].

- **отбасылық жағдайы:** күйеу, бай, зайып, жұбай, қорған, асыраушы, қорғаушы, қожайын, сұр бойдақ, қосақ, салт басты т.б.

Қазақ тілінде: *Еркек – ер азамат, ел қорғаны; Байсыз қатын - баусыз оймақ; Байы өлген қатынның беті жара, бағы тайған батырдың емі жара; Ерлі-байлы ұрысар да керісер, керісер де келісер; Екі жартмы – бір бүтін, ерлі-қатын – бір түтін*[1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Erkek sel, kadın göl (еркек тасқын, қатын көл); Karı ile koca arasına giren pişman olur (ерлі зайыптының арасына түскен өкінер); Karı-koca arasına şeytan bile giremez (ерлі-зайыптылар арасына сайтанда кіріспес); Kocana göre bağla başını, harcına göre pişir aştını (күйеуіңе қарап, орамал байла басыңа, шығыныңа қарап, татымын келтір асыңның); Kocasını vezir eden de karısı, rezil eden de karısı (күйеуін зор ететін де, қор ететін де әйелі)* [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Marriage makes or mars a man (үйлену ер адамның маңызды қадамы); A man without a woman is like a ship without a sail (әйелсіз еркек, желкенсіз кемемен тең); There`s one good wife in the country, and every man thinks he has her (әрбір еркек өз әйелін әлемдегі ең керемет деп санайды); Like husband, like wife (ерлі-зайыпты бір бүтін); One bone one flesh (әйел мен еркек бір бүтін); Man is the head, but woman turns it (еркек бас, әйел мойын); Man, woman and devil are the three degree of comparison (әйел мен еркек бір бүтін); A good wife makes a good husband (жақсы әйел жаман еркекті адам етеді); Behind every great man there`s a great woman (әрбір ұлы еркек артында әйелі тұрады); Men make houses, women make home (үйдің басын қатын қосар, елдің басын батыр қосар; Әйел - үйдің сәні, ер -*

елдің сәні); *Lord and master, the good man of the house* (еркек отбасының берекесі) [9].

- **әлеуметтік мәртебесі:** мырза, азамат, атқосшы, палуан, атпаз, атбегі, молда, аңшы, ұста, етікші, сал, сері, үйші, құл т.б.

Қазақ тілінде: *Азамат елдің ажары; Азаматпен дос бол, қадіріңді біледі; Мырза киімі жалтырауық, суық түссе қалтырауық; Молда анасынан үлкен; Молданың аузы азанда, көзі қазанда; Ұстаз қандай болса, шәкірт сондай болады; Құл болса да құдаңды сыйла; Құл құтырса, құдыққа қармақ салады* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Baba düşmanı oğul dostu olamaz* (әкесінің жауы, балаға дос болмас);

Ағылшын тілінде: *Men get wealth, and women keep it* (еркек ақша табады, әйел әмиянға салады); *The dainties of the great are the tears of the poor* (ел ағасы іріткіл келсе, елін жау шабар)[9].

- **туыстық қатынасы:** аға, көке, отағасы, әке, ата, арғы ата, ұлы ата, түп ата, баба т.б.

Қазақ тілінде: *Жақсы әке жаман балаға қырық жыл ырзық; Әкесі қой баға білмегеннің баласы қозы баға алмайды; Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келеді; Атадан бала туар, атасының жолын қуар; Әке - айдын, бала - ұя; Әке - бауыр, бала - тас; Бабаңның тал қондырғаны, өзіне ат қалдырғаны* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Baba malı tez tükenir, evlat gerek kazana* (ата малы тез таусылар, өзіңнің тапқаның берекелі); *Baba malı tez tükenir* (әкеден қалған пұл тез таусылар); *Baba olmayan, babasının kıymetini bilmez* (әке болмаған әке қадірін білмес); *Baba sözü dinlemeyen pişman olur* (әке ақылын алмаған пұшайман болар); *Atanın (babanın) sanatı oğuna mirastır* (әкенің өнері – баласына мұра); *Atasını tanımayan, Allah`ını da tanımaz* (атасын танымаған - Алласында танымас); *Hayırsız kardeşten hayırlı arkadaşı iyidir* (қайырсыз ағайыннан, қайырымды дос артық); *Bağ babadan, zeytin dededen kalmalı* (жүзімдік әкеден, зәйтүн атадан мұра болуы керек); *Babaya dayanma, kariya güvenme* (әкеге сүйенбе, әйелге сенбе) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Miserly father makes a prodigal son* (жақсы әке балаға қырық жылдық азық); *The father buys son, big grandchild sells and his son things* (жақсы әке жаман балаға қырық жылдық азық) [9].

- **жас ерекшеліктері:** ер бала, ұлан, жас ұлан, бозбала, жас жігіт, жігіт ағасы, қарт, ақсақал, шал т.б.

Қазақ тілінде: *Шал болсаң, мал болмайсың; Шал болғанмен, қария болмас, шалшық су жиналғанмен, дария болмас; Ақсақалды ауыз азбайды; Ақсақалдан бата алған, құдайдың рахметіне жолығар;*

Жігіт киімімен емес, зейінімен сыйлы; Жігіт көркі - өнер; Жас жігіттің жарасы, жол-жөнекей жазылар; Қарт келсе асқа, жас келсе іске; Қарт кісіні қадірле, өзіңде қарт боласың [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Yiğit canını kolay vermez* (жігіт жанын оңай алдырмас); *Yiğit ekmeğiyle yiğit beslenir* (жігіттің дәмі жігітке нәр болар); *Yiğit meydande belli olur* (жігіт алаңда танылар) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Faint heart never won fair lady* (қызда болса үмітің, батылды бол жігітім!) [9].

- **мінез-құлық ерекшеліктері (жақсы жігіт):** батыр, батыл, күшті, нар, қайсар, өткір, бір сөзді, мәрт, жомарт, ақылды, жетелі, білімді, талапты, өнерлі, әдепті, жайсаң жігіт, арлы, намысты, абыройлы, ырысты, пысық, іскер, шешен, еңбекқор т.б.

Қазақ тілінде: *Жігіттің жақсысын - сұлтан, ит жақсысын - сырттан дейді; Жақсы қыз - жағадағы құндыз, жақсы жігіт - көктегі жұлдыз; Адам болар жігіттің етек-жеңі кең болар; Адам болатын жігіт әуелі өз нәпсісін билейді, сонан соң ауылын билейді; Алғыс алған жігіттің аты бәйгеден келеді; Жігіттің жақсылығын жұрты білер* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Er lokması er kursağında kalmaz* (ердің дәм-тұзы ердің мойнында кетпес); *Er altında at, gauret altında er ölüir* (ер астында ат, ұят астында ер өлер); *Yiğit, arkasından vurulmaz* (жігіт жауға жауырынын қаратпас); *Dost dostun ayıbını söyler* (дос достың айыбын айтар) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *A man is known by the company he keeps* (досыңды көрсет кім екеніңді айтайын); *Debt is the worst kind of poverty* (қарызды берген батыр емес, алған батыр) [9].

- **мінез-құлық ерекшеліктері (жаман жігіт):** жарлы (кедей), сорлы (сормандай), жетесіз, өркөкірек, өркеуде, тәкаппар, керенау (керден), қыңыр (қырсық), еріншек (жалқау), бос (босбелбеу), сыбдыр т.б.

Қазақ тілінде: *Жаман жолдасын жауға алғызар, өзін ұятқа қалдырар; Жаман етікші біз таңдайды, жаман жігіт қыз таңдайды; Жаман түйе жабуын жер, жаман жігіт ауылын жер; Жаман жігіт - той бұзады, жаман әйел - үй бұзады; Жаман теке - сүзіскек, жаман жігіт - ұрысқақ; Би жаманы дауға алдырады, жігіт жаманы жауға алдырады* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Erinenin oğlu kızı olmatış* (ерінгеннің ұл-қызы болмас); *Yiğit lakabıyla anılır* (жігіт лақап атпен әйгілі болар) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *to wear the pants/trousers* (отағасы болу, отбасына үстемдік ету); *A hungry man is an angry man* (қарны аш

еркек, ашулы еркек); *A man or words and not of deeds is like a garden full of weeds* (сөзінде тұрмайтын адам, жеміссіз бақбен тең); *Every man has a fool in his sleeve* (әр адамның өз шайтаны бар); *He that fears every bush* (қорқақ адамның шешім қабылдауы қиын); *Despair gives courage to a coward* (қорқақты қуа берсең батыр болады); *The devil finds work for idle hands to do* (керенау жігітке кесепат жолдас кез болар); *None is a fool always, every one sometimes* (адаспаймын деген жігіт талтүсте адасады) [9].

- **ақыл-ой қабілеттері:** ақылды, данышпан, тапқыр, есті, ақымақ, есерсоқ, есалаң т.б. Қазақ тілінде: *Ер жігіттің екі сөйлегені - өлгені; Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді; Ер намысқа шабады, намысқа шапса, алысқа шабады, Білімді мыңды жығады, білекті бірді жығады*[1,2, 3].

Түрік тілінде: *Her delinin başına bayrak dikilse bedestende bez kalmaz* (есалаң атаулы басына байрақ байласа, базарда мата қалмас); *Hüneri ustadan görmeyen, öğrenmez* (өнерді ұстадан көрмеген үйренбес); *İşini bilmeyen kasar, ne bıçak kor ne masat* (олақ қасапшы не пышағын сындырар, не қайрағын күл қылар); *Dostun attığı taş, baş uaralmaz* (досың атқан тас басыңды жармас) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *A fool may ask more questions in an hour than a wise man can answer in seven years* (ақылды еркектің сөзі салмақты келер); *A wise man never wanted a weapon* (ақылды адамға қарудың қажеті жоқ); *Every man has defects of his qualities* (қайғысыз адам, қапасыз қадам болмайды); *Experience is the mother of wisdom* (көп жасағаннан сұрама, көп көргеннен сұра); *fools may sometimes speak to the purple* (жаманның айтқаны емес, сандырағы келеді); *A fool's tongue runs before his wit* (ақымақтың тілі тез); *He that once deceives ever suspected* (бір рет өтірік айтқан адамға одан былай сенбейтін болады); *Fools and madmen speak the thuth* (есалаң мен есуас жігіт шынын айтады); *Fools grow without watering* (ақымақ суармасаңда өседі); *Fools have fortune* (жаманның жолы болғыш) [9].

- **махаббат саласындағы әйеліне қатынасы:** дос, қымбатты дос, сүйкімді, қымбатты, қорған, серік, сері, ғашығы т.б.

Қазақ тілінде: *Дос - ажарың, жолдас - базарың; Досың шақырса жүгір, дұшпаның шақырса тиыл; Серінің аты да сері; Сүймеген жардың ерні суық; Дос сені сүйіп қорғайды, жау іші күйіп сайрайды* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Bin dost az, bir düşman çok* (мың дос аз, бір дұшпан көп); *Bin kişi değmez bir kişi, bir kişi değmez bin kişi* (мың кісі танымас бір кісі болар, бір кісіге татитын мың кісі болар); *Dost başa,*

düşman ayağa bakar (дос басқа, дұшпан аяққа қарар); *Yanınızda bir arkadaş varsa, hiçbir yol uzun değildir* (жаныңда жолдасың болса, ешқандай жол алыс болмас) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Every man has two good days with his wife – the day he marries her, and the day he buries her* (әрбір еркектің әйелімен бірге өткізген екі жақсы күні бар, әйеліне үйленген және әйелін көмген күн); *A good Jack makes a good Jill* (жақсы еркектің әйелі де жақсы); *A fair wife without fortune is a fine house without furniture* (жақсы әйелсіз үй жиһазсыз үймен тең); *A man's best fortune or his worst is a wife* (еркектің соры да, бағы да әйелі); *A good man is hard to find* (жақсы жар табу қиын); *A man is as old as he feels, and a woman as old as she looks* (Ер кісі өзін қанша жаста сезінсе - сонша жаста. Әйел қанша жаста боп көрінсе - сонша жаста); *First thrive, then wife* (үйлену оңай, үй болу қиын) [9].

- **мүліктік жағдайы (қаржылық жағдайы):** қожайын, бай, би, кедей т.б.

Қазақ тілінде: *Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз жігіт би болмас; Қожайынның қарыны тоқ, құлдарымен ісі жоқ; Бай - барымташыл, хан - қарымташыл; Бай байға құяды, сай сайға құяды; Би бол, би болмасаң би түсетін үй бол!; Би болу оңай, билік айту қиын; Кедей болар жігіт, еріншек келер; Кедей талқан тапса, жел ұшырыпты; Кедей бай болсам, бай Құдай болсам дейді* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Atın varken yol tanı, ağan varken el tanı* (атың барда жол таны, қожан барда ел таны); *Dost ile ye iç, ama alış-veriş uarhta* (досыңмен бірге ішіп-же, сауда-саттық жасама) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *All work and no play make Jack a dull boy* (бір жетімдікке жету үшін көп жұмыс жасау қажет); *A moneyless (silver less) man goes fast through the market* (ақшасыз адам - өтімді); *A man's wealth in his enemy* (еркектің байлығы, оның - жауы); *The devil dances in an empty pocket* (кедей адам қылмысқа бейім келеді); *A friend in need is a friend indeed* (жоқ кездегі дос - дос, бар кездегі дос - бос) [9].

- **кәсіптік жағдайы:** жауынгер, сарбаз, атқыш, жұмысшы, мердігер, шебер, шаруа, шөп шабушы, жер жырушы, шопан, аңшы, саудагер, құрылысшы, суретші, ағаш ұстасы, жаттықтырушы, тігінші, етікші, аспаз, балықшы, қызметші, діни қызметкер, ұстаз, емші, жүзуші, теңізші, мерген т.б.

Қазақ тілінде: *Ата кәсібі - бала нәсібі; Ат ер сақтайды, ер ел сақтайды; Жауынгерге жара да жарасады; Жауынгердегі қолкүрек, ажалды алыстату үшін керек; Қызмет - ердің ақысы; Мерген көзімен, шешен сөзімен қадірлі; Шебердің мінін шебер табады;*

Шешенің қолы, шешеннің сөзі - алтын; Шебердің өзі жүз жасайды, ісі мың жасайды [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Ay avlayanın, kemer bağlayanın (аң аулағандікі, белбеу байлағандікі); Mimar yapılarını taşlarla değil, yüreğiyle kurar (ісін жан жүрегімен жасайтын кәсіпкер адам)* [4, 5].

Ағылшын тілінде: *A man is never too old to learn (жігітке жеті өнер аз); Every man has his hobby (әр еркектің өзіне тән ісі бар); Eagles fly alone (мықты жігіт шаруасын жалғыз өзі жасайды); The early man never borrows from the late man (ерте тұрған еркектің ырысы артық); An empty sack cannot stand upright (қарны аш адам жұмыс істей алмайды); Every man to his trade (көңілің тартпаған іске қол ұрма)* [9].

- **еркектің махаббат сферасындағы мінез-құлық ерекшелігі:** еріксіз, әріптес, ғашық, әйел жанды т.б.

Қазақ тілінде: *Жарлы болар жігітке, қазалы мал тап болар, Жалғыз болатын жігітке бедеу қатын тап болар; Екі жарты - бір бүтін, ерлі-қатын - бір бүтін; Түйе тұзға келеді, жігіт қызға келеді; Күйеу келсе - қыз тұрмас, бесін келсе - күн тұрмас; Қыз сүйсе қалар, жігіт сүйсе алар* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Erkeğin nefsi birdir, kadındaki dokuzdur (еркектің менмендігі жалғыз, әйелдің менмендігі тоғыз болар); Erkeğin kalbin giden yol, midesinden geçer (еркектің жүрегіне жол оның асқазаны арқылы өтеді); Erine göre bağla başını tencerene göre pişir aşını (еріңе қарай бағалай біл басыңды, қазаныңа қарай пісіре біл асыңды)* [4, 5].

Ағылшын тілінде: *The way to a man`s heart is through his stomach (еркектің жүрегіне жол асқазан арқылы жүреді); A young man should not marry yet, old man not at all (жастай үйленуге болмайды, қартайғанда үйленуге мүлдем болмайды); Harted is a blind, as well as love (ғашық адам да, жек көрген адам да - соқыр)* [9].

- **туыстық қатынас (қаны бөлек):** қайын ата, қайын аға, күйеу бала, қайын іні, құда, өгей бала, жезде, бажа т.б.

Қазақ тілінде: *Қалыңдығына өкпелеген күйеу, қайын атасына сәлем бермейді; Атасыз ұлдың аузы үлкен; Ағадан - ақыл, атадан - нақыл; Қайындағы күйеуден - қарғылаған тазы артық; Жаман күйеу – қайын сақ, Қос аяқты бажа, төрт аяқты бота тату; Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Enişte, kalsın inişte yokuşta (күйеу бала өңістене өрде қалсын)* [4].

Ағылшын тілінде: *Like father, like son (әкеге қарап ұл өсер); The younger brother is a better gentleman (аға - бор, іні - тас; Ағасы адасса, інісі із кеседі)* [9].

- **сыртқы сипаттамалары:** келбетті, тартымды, шымыр, сұңғақ, томпақ, келісті т.б. Қазақ тілінде: *Шымырдың сезімі сергек; Жігіттің көркі - сақал, сөздің көркі - мақал; Жігіттің көркі - сылқымдық пен даналық; Көрікті әйелдің, күйеуі көріксіз; Жігітті көркінен таныма, сертінен таны* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Bekar gözü, kör gözü (жалғыз көз - соқыр көз); Bekarlık gibi sultanlık olmaz (бойдақтықтай сұлтандық болмас); Ağacı güzel gösteren yapraklarıdır (адам көркі шүберек, ағаш көркі жапырақ); Erkek kendini hisettiği kadar yaşlıdır (еркек өзін қанша жаста сезінсе, сондай жаста болады)* [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Handsome is that handsome does (тәні сұлу – сұлу емес, жаны сұлу -сұлу); Some are wise, some are other wise (бір адамның бойы аласа, бір адамның ойы аласа); Early wed, early dead (ерте үйленген, ерте өледі); Every man Jack (көлденең көк атты); Fair without, false within (сырты бүтін, іші түтін); It is not the gay coat that makes the gentleman (адамның сырты келбеті алдамшы)* [9].

Осылайша, “Еркек” концептісі түрлі нормативті бірліктер мен мақал-мәтелдермен ұштасады. Олардың астарында өз ана тілде сөйлейтін халықтардың еркек туралы өрісі, ойы, танымы шоғырланған. Фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдерден еркектің сыртқы келбетін сипаттайтын параметрлер байқалады. Олар “Ер” сөзінен бастау алып, “Еркек” концептісін түзейді. Оның дәлелін академик І. Кеңесбаевтің Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінен табуға болады. **Ер басына күн туды – қиындық жағдайға тап болды; Ер бесіктен танылады – жастайынан көзге түседі; Ердің басы екі елу - еркек ұзақ жасамасада, атағы жасайды; Ердің ері, егеудің сынығы (көне) – асыл тектің ұрпағы; Ердің сөзін екі ауыз сөзбен бітірді (көне) – ұтымды үкім айтылды; Ердің құны, нардың пұлы - бағалы нәрсе; Ересек тартты, ер жетті – есі кіріп, бой жетті; Ереуіл атқа ер салды – жаугершілікке, елін қорғауға аттанды; Ер жанды – еркекті тәуір көретін әйел туралы айтылады; Ер жүрек –батыл, қайсар кісі; Еркек кіндік – ұл, ер адам; Ер көкірек – өр мінезді, айбатты; Ер қаруы бес қару – қылыш, сойыл, найза, садақ және шоқпар –ерлер асынып жүретін қару-жарақ; Ер маңдайын баққа бер – батырды, ер-азаматты бақытқа баста; Ер мойнында қыл арқан шірімейді - кісінде кісі ақысы кетпес, түбінде ол да сондай бір жақсылықты қайтарар; Ер шекіспей бекіспейді – қақтығысып барып түсінісетін жағдайлар** [3, 164-166-б.]. Аталған фразеологиялық тіркестерден “Еркек” концептісінің ассоциативтік-стереотиптік өрісі кеңейеді. Негізгі ерекшелігі – концептінің ең жақын семаларынан құралып, ең

жақын, күшті, терең ассоциативтік, стереотиптік таңбалар көмегімен тілдік бейнесі ашылады.

“Еркек” концептісін зерттеген кезде мүлдем айтылмай қоюға болмайтын бір тармақ ол – “Әйел-Еркек” бинарлық оппозициялық жұбы. Олар тұтас дүние бейнесінің паремиологиялық фрагментінде “Әйел/Еркек” болып екі жеке, дербес концептілерді құрайды. Әйел мен еркектің айырмашылығы жоғарыда айтылған барлық кретирийлерде өз жынысына сәйкес суреттеледі. “Еркек/Әйел” концептілері арасындағы байланысты *“ата-ана”, “әке-шеше”, “қыз-жігіт”, “ұл-қыз”, “бойжеткен-бозбала”, “қалыңдық-күйеу”, “ерлі-зайыпты”, “қатын-бай”* сияқты фреймдік тармақтар жіліктеп отырады. Қазақ халқының паремиологиялық дүние бейнесінде былайша өрнектеледі: *“Әке-шешем бар болсын, аузы-мұрны жоқ болсын”; “Шешеге қарап қыз өсер, әкеге қарап ұл өсер”; “Ұл - адамның тұрағы, қыз - адамның шырағы”; “Ата-ананың қадірін, балалы болғанда білесің”; “Екі жарты - бір бүтін, ерлі-зайыпты - бір бүтін”; “Қыз қылықсыз, жігіт кәдесіз болмайды”, “Қатын жаманы бай қориды”, “Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер”.* “Әйел/Еркек” бинарлық концептісінде көшпелі қазақ халқы мәдениетінің тіндік өзегін құрайтын қандық, тектік, туыстық байланысты кескіндейтін өзек бар. Қазақ дүние бейнесінде “Әйел/Еркек” бинарлық оппозициясына қатысты ұғым-түсініктер өте жоғары деңгейде екендігі зерделенді.

Қорытынды

“Еркек” концептісінің ассоциативтік-стереотиптік өрісі кеңіді. Негізгі ерекшелігі – концептінің ең жақын семаларынан құралып, ең күшті, терең ассоциативтік, стереотиптік таңбалар көмегімен тілдік бейнесі ашылды. Еркек концептісінің тілдік бейнесі оларға ғана тән ерекше критерийлерге бөліп қатастырылды. Гендер концептісі “Еркек пен Әйел” концептісінің жиынтығы бола отырып, олардың бейнесін жеке-дара көрсетіп, гендерлік дәлелдерде ұжымдық көзқарасты білдіріп, тіл арқылы ашыла түсті.

Мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде бере отырып, олардың ұлттық рухын көтеру, салт-дәстүрі мен ұлттық болмысты қайта жаңғырту, барлық ұлттар үшін ана тілінің қадірін арттыру, жанұя, отанқорғау мен болашақ ер азаматтарды тәрбиелеу мақсатында ерлердің мәртебесін арттыру лингвистикадағы өте маңызды мәселенің бірі екендігі анықталды. Қазақы дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментінде “Еркек” - “ер” сөзінен бастау алып “ер-жігіт, ер-қорған, ер-намыс, ер-қайрат, ер-

сүйген жар, ер-адамгершілік, ер-ұлт болашағы” сияқты ұғымдармен ұштасып келіп, ұлт санасындағы “еркек” бейнесін ашса, түрік дүние бейнесінде еркек табиғатынан “темпераментті, мейірімді, жұмсақ және өте қарапайым” сонымен қатар, өздерін “асыраушы, қорғаушы” ретінде сезіп, отбасылық дәстүрлерге өте сезімтал және балажан сияқты ұғымдармен, ал, ағылшын дүние бейнесінде еркек туралы идеялар зайырлы қоғамның нормалары мен көзқарастар жүйесінде дами отырып, “сыртқы келбет, мінез-құлық, басқаларға қатынасы, салауатты өмір салты, әлеуметтік және саяси көзқарасы” т.б сияқты ұғымдармен ұштасып, еркек бейнесін ашады. Қорыта келе, қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде берілген мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркес арқылы еркектер “**беделді, мәртебесі жоғары, күш қуаты тасыған, ел мен жердің иесі мен қорғаушысы, сөзге берік, мәрт, достықтың кілтін жоғары ұстай білетін, отбасының қорғаны**” сияқты ортақ қасиеттерге ие екендігін көреміз.

“Әйел-Еркек” бинарлық жұбы бөліп зерттеуге келмейтін тұтастық. Әйел мен еркек концептілерінің айырмашылығы жіктелген барлық кретирийлерде өз жынысына сәйкес олардың түрленіп отыруымен нақтыланды. Ол барлық ұлттарда бірдей мағынаға ие бола отырып, тіліне, өмір сүру салтына, дәстүріне қарамастан өзіндік құндылығынан ауытқамайтындығы дәлелденді. Жіктелген категориялар бойынша үш тілде берілген мысалдар арқылы еркек мәртебесінің әйелден жоғары екендігі көрінді. Әйел мен еркек бинарлық жұп ретінде бірін-бірі толықтырып тұратын тұтастық болсадағы, өзара қақтығыстарға толы, бір-біріне көңілдері толмайтын, дейтұрғанмен бір-бірінсіз өмір сүре алмайтын жеке тұлғалар болып қала береді.

Әдебиеттер

1. Ахмет Баржақсы баласы «Мың бір мақал; Жиырма үш жоқтау» – Алматы: Қазақстан, 1993. – 96 б.
2. Шәріпханұлы М. Қазақтың мақал-мәтелдері. Үш томдық Астана: «Мастер По» ЖШС, 2011. – 624.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, ҚазақССР-нің “Ғылым” баспасы, 1977. – 712 бет
4. Мехмет Язган. Түрік халқының мақал-мәтелдері мен жұмбақтары. – Алматы: “Арыс” баспасы, 2008. – 304 бет (Türk atasözleri, deyişleri ve bilveceleri. Türkçe-Kazakça Karşılaştırmalı. Hazırlayan: Dr. Mehmet Yazgan)
5. С. Әлизаде, Ә. Хайдар Баят. Түркі әлемін зерттеу қоры. Стамбул – 1992, 128 б. ISBN 975-498-057-8 (Oğuzname (Emsal-i Mehmedali) XVI.yy.da yazılmış Türk atasözleri kitabı. Hazırlayan Samed Alizada, eklörle yayına hazırlayan Prof. Dr. Ali Haydar Bayat. Türk dünyası araştırmaları vakfı, İstanbul, 1992. – 128 b)
6. Л. П. Смит. Фразеология английского языка. Москва, – 1959.

7. Суит Г. Практическое изучение языков. Лондон, Издательство Оксфордского университета, 1964.
8. Маккей А. Структура идиом в английском языке. – Париж, 1969.
9. Кеңесбаева Ү. Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік. Астана, 2010. 772 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том/ Құраст. Б. Әбдіқасымов, С. Бизақов, Ә. Жүнісбеков және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 752 бет.
11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ Т.Жанұзақов. –Алматы: Дайк-Пресс, 2008. –968 б.
12. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. Т. 1. – 784 б.
13. Сағидолда Г. Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана: «Сарыарқа» баспасы. 2011. – 304 б.
14. Türkçe Sözlük. İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar, T. Aksu 1. A-J. 9 Baskı. Ankara, 1998, 1136 b. (Түрік сөздігі. И.Парлатир, Н. Гөзайдын, Х. Зүлфикар, Т. Аксу. 1 том. А-Ж. 9 басылым. Анкара, 1998, 1136 б).
15. Хокинс, Дж. Толковый словарь английского языка Oxford=Oxford Concise School Dictionary: 40 000 слов и выражений / Дж. Хокинс, Э. Делахант, Ф. Макдональд. – М.: Астрель, АСТ, 2008. – I-IV, 556 с.
16. Қазақша-ағылшынша сөздік: 30 000 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері қамтылған / Жалпы редакциясын басқарған: Ж. Түймебаев, Г. Сағидолда. – Алматы, “Қазығұрт”, 2017. – 440 б.
17. Lakoff R. Language and Woman`s Place. Cambridge University Press. 1973, 80 p. (Лакоффт Р. Әйелдердің тілі мен орны. – Кембридж университетінің баспасы. 1973, 80 б)
18. Шоқым Г. Гендерлік лингвистика негіздері. –Алматы: Экономика, 2012. –190 б.

References

1. Ahmet Barjaqsy balasy "Myñ bir maqal; Jyrma úsh joqtaý" – Almaty: Qazaqstan, 1993. – 96 b.
2. Sháriphanuly M. Qazaqtyñ maqal-mátelderi. Úsh tomdyq Astana: "Master Po", 2011. – 624 b.
3. Кеңесбаев І. Qazaq tiliniñ frazeologialyq sózdigi. – Almaty, QazaqSSR-niñ "Gylym" baspasy, 1977. – 712 b.
4. Mehmet Iazgan. Türk halqynyñ maqal-mátelderi men jumbaqtary. – Almaty: "Arys" baspasy, 2008. – 304 b (Türk atasözleri, deyvleri ve bilveceleri. Türkçe-Kazakça Karşılaştırmalı. Hazırlayan: Dr. Mehmet Yazgan)
5. S. Alızade, Á. Haidar Baiat. Türki álemin zertteý qory. Stambýl – 1992, 128 b. ISBN 975-498-057-8 (Oğuzname (Emsal-i Mehmedali) XVI.yy.da yazılmış Türk atasözleri kitabı. Hazırlayan Samed Alizada, eklörle yayına hazırlayan Prof. Dr. Ali Haydar Bayat. Türk dünyası araştırmaları vakfı, İstanbul, 1992. – 128 b)
6. Smit L.P. Aғылshyn tiliniñ frazeologiasy. Máskeý, – 1959
7. Sweet H. Prakticheskoe ızýchenie iazykov. London, Izdatelstvo Oksfordskogo ýniversiteta, 1964.
8. Makkei A. Strýktýra idiom v angluskom iazyke. – Parij, 1969.
9. Кеңесбаева Ү. Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік. Астана, 2010. 772 б.
10. Qazaq ádebi tiliniñ sózdigi. On bes tomdyq. 5-tom/ Qurastyrgandar. B. Ábdiqasymov, S. Bizaqov, Á. Júnisbekov jáne t.b. – Almaty: "Arys" baspasy, 2007. – 752 b.

11. Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi / T.Januzaqov. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b.
12. Qadar Á. Qazaqtar ana tili áleminde (etnolingvistikalyq sóz) Adam. – Almaty: Daik-Pres, 2009. T. 1. – 784 b.
13. Saǵıdolda G. Túrki-mońǵol dúme beinesiniń tildik fragmentteri. – Astana: "Saryarqa" baspasy. 2011. – 304 b. ISBN 978-601-7340-17-9.
14. Türkçe Sözlük. İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar, T. Aksu 1. A-J. 9 Baskı. Ankara, 1998, 1136 b.
15. Hokins, Dj. Tolkovyı slovar anglyskogo ıazyka Oxford=Oxford Concise School Dictionary: 40 000 slov ı vyrajennı / Dj. Hokins, E. Delahanti, F. Makdonald. – M.: Astrel, AST, 2008. – I-IV, 556 c.
16. Qazaqsha-aǵylshynsha sózdik: 30 000 myńǵa jýyq sóz ben sóz tirkesteri qamtylǵan / Jalpy redaksiyasyn basqarǵan: J. Túmebaev, G. Saǵıdolda. – Almaty, "Qazyǵurt", 2017. – 440 b.
17. Lakoff R. Language and Woman`s Place. Cambridge University Press. 1973, 80 p.
18. Shoqym G. Genderlik lıngvısika negizderi. – Almaty: Ekonomika, 2012. – 190 b.

Özet

Makalenin manevi öztünü, Kazakça, Türkçe ve İngilizce`de kavramsal alanının kollarından biri olan "erkek" kavramının toplumsal cinsiyet konuları ile birlikte incelenmesi oluşturmaktadır. Dil-kültür çalışmaları öğretiminin bir dalı olarak kabul edilen Kazak, Türk ve İngiliz halklarının kalıp ifadeler ve atasözlerinin paramiyolojik fonu, "erkek" kavramının çalışılmasında dil aracının değerini artırmaktadır. Dünyanın dilsel imajını, değerli içeriğini ve kültürel klişeleri vurgulamak için dilsel bir ilgi aracı olarak hizmet ederler. Dünyanın imajını dilsel ve kültürel açıdan tanımlar. Makalenin temel amacı, "erkek" kavramını Kazakça, Türkçe ve İngilizce`nin kalıp ifadeler ve atasözleri üzerinden incelemek, dünyanın dilsel imajının ulusal ve kültürel özelliklerini belirlemektir. Kullanılan örnekler, "erkek" kavramının yeniden yapılandırılmasına ve Kazakça, Türkçe ve İngilizce olarak verilen ifadelerdeki kavramların kategorize edilme parametrelerinin belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Popüler deyimler ve atasözleri, Kazak, Türk ve İngiliz halklarının ulusal yaşamını ve bilincini yansıtır. "Erkek" kavramının dilsel görüntüsünü ortaya çıkarmak için farklı yönleri analiz edilir. Erkekler için nominal seçimler yapmak için kullanılırlar. Seçim kriterlerinin temel amacı, gerçek "erkek" kavramının imajının dilsel imajını belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: erkek kavramı, kalıp ifadeler, atasözü, cinsiyet kriterleri, linguokültürel çalışmalar

(G. Abdimaulen, İ. Şahin. Kazak, Türk ve İngiliz Dünya Görüşünün Deyimsel Parçası: "Erkek" Kavramının Ulusal ve Kültürel Özellikleri)

Аннотация

Духовным стержнем статьи является изучение концепта “Мужчина” в совокупности с гендерной проблематикой, которая является одной из ветвей концептуального поля казахского, турецкого и английского языка. Паремиологический фонд устойчивых выражений и пословиц казахского, турецкого и английского народа, являющийся частью обучения лингвокультурологии, характеризует ценность языкового средства изучения концепта “Мужчина”. Они служат языковым инструментом, представляющим интерес в выделении языковой картины мира, его ценностного содержания и культурных стереотипов. Описывает образ мира с лингвистической и культурной точки зрения. Используемые примеры позволяют реконструировать концепт “Мужчина” и определить параметры категоризации понятий в составе словосочетаний, выраженных в казахском, турецком и английском языке. Популярные фразеологизмы и пословицы раскрывают образ национальной жизни и познания казахского народа. Анализируются их типы разнонаправленности с целью раскрытия лингвистической картины концепта “Мужчина”. Через них проводятся номинационные выборки для мужчин. Суть критерия отбора раскрывает языковой образ концепта “Мужчина”.

Ключевые слова: концепт “Мужчина”, фразеологические выражения, пословица, гендерный критерий, лингвокультурология

(Г. Абдимаулен, И. Шахин. Фразеологический фрагмент казахского, турецкого и английского мировоззрения: национально-культурные особенности концепта “Мужчина”)

ӘОЖ 398; 801.8 МҒТАР 03.61

<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-3162.04>

Бүлент БАЙРАМ

Док., проф. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институты / Қыркларели университеті,
Қазіргі түркі тілдері және әдебиеті кафедрасы
e-mail: bulentbayram01@hotmail.com ORCID: 0000-0001-7284-9597

Чуваш республикасының мемлекеттік рәміздері арқылы мифологиялық нышандардың қайта жаңғыруы*

Аңдатпа

Кеңес өкіметі құлағаннан кейін посткеңестік мемлекеттері тәуелсіздігімен қайта қауышып жатқанда, автономиялық республикалар Ресей Федерациясына тәуелді мемлекеттер ретінде қайта құрылды. Осы автономиялық республикалар кеңестік символдармен көмкерілген тулардың орнына Кеңес тарқағаннан кейінгі дәуірде жаңа туларын қабылдады, өздерінің жаңа елтаңбаларын белгіледі. Автономиялық республикалардың өздерінің таңдаған тулары мен туларында қолданылған символдарының мағынасы арасында айырмашылықтар болды. Әдеттегідей аталмыш мемлекеттерде де әр халықтың тарихи оқиғаларынан, мифологиясынан, мемлекеттің территориясынан, діни сенімдерінен және мәдениетінен хабар беретін символдардан тұратын тулар дайындалып мемлекеттің жоғары билік органдарында бекітілді. Мақалада Чуваш Республикасының мемлекеттік рәміздеріндегі чуваш мифологиясының және мәдениетінің көріністері қарастырылады.

Кілт сөздер: Чуваш туы, чуваштардың мемлекеттік рәміздері, чуваш мифологиясы, чуваш туы және мифология

Bulent BAYRAM

Prof. Dr. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Research Institute of Turkology / Kırklareli University, Department of Contemporary
Turkish Dialects and Literatures e-mail: bulentbayram01@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-7284-9597

The Revival of Mythology in the State Symbols of the Chuvash Republic

Abstract

After the collapse of the Soviet Union, the republics affiliated to the union gained their independence, while the autonomous republics have been restructured as republics

*Бұл мақала 2020 жылы желтоқсан айының 24-25 күндері өткен Халықаралық Білге Тоныкөк симпозиумына ұсынылған және проф., док. Нергис Бирай, проф., док. Мехмет Вефа Налбант, док. Сема Әйнеп редакторлығымен «Халықаралық Білге Тоныкөк Симпозиумының мақалалар жинағында» (41-49 бет) жарияланған «Чуваш Республикасының мемлекеттік рәміздерінде мифологияның қайта тірілуі» атты баяндаманың толықтырылған нұсқасының аудармасы.

affiliated to the Russian Federation. Autonomous Soviet republics, which were created with Soviet symbols during the Soviet period, adopted new flags instead of old flags and created new state arms. The flag preferences of the autonomous regions and the sources of the symbols they used in their flags were also different from each other. As in the rest of the world, flags made up of symbols referring to historical events, mythologies, country geography, religious symbols and folk culture were prepared and accepted by the competent bodies of the republics. In this paper, the reflections of Chuvash mythology and folk culture on the state symbols of the Chuvash Republic will be discussed.

Keywords: Chuvash flag, Chuvash state symbols, Chuvash mythology, Chuvash flag and mythology

Кіріспе

Ту және әнұран бір мемлекеттің мемлекет екенін көрсететін негізгі нышандар болып табылады. Алайда әрдайым бұларды тәуелсіздіктің нышаны деп кесіп айту мүмкін емес. Мақалада тәуелсіздік пен тәуелсіздік ұғымын қай бағытта қолға алу керектігі жөніндегі мәселе барынша күрделі болғандықтан осы мәселені шешуге арналған даулы пікір айтқалы отырған жоқпыз. Негізгі мақсатымыз чуваштардың бастауын кеңес дәуірі кезінен алатын тулары және мемлекеттік елтаңбаларының тарихы және қазіргі жағдайы туралы чуваш халқының мифологиясы, халықтық наным-сенімдерін негізге ала отырып, кейбір дүниелерге байланысты сырлардың басын ашу болып табылады.

Түрік тілі қоғамының сөздігінде *байрақ* сөзінің алты түрлі мағынасы бар деп көрсетеді. Бізге қатысты мағынасы «Бір халықтың, белгілі бір қауымның немесе бір ұйымның нышаны ретінде қолданылған, түсі және пішінімен ерекшеленетін, әдетте тіктөртбұрышты болатын мата, санжақ (жалау)» түрінде баяндалады (URL 1). Сөздікте елтаңба сөзінің де екі мағынасын көрсетеді. Біздің мақаламызға қатысты мағынасы «Бір мемлекеттің, бір әулеттің немесе бір қаланың нышаны ретінде қабылданған сурет, әріп немесе таңба, онгон» түрінде берілген (URL 1). Мақаламыздың өзегіне айналып отырған Чуваш Республикасы мемлекеттік рәміздері де осы мағыналарына сәйкес талданатын болады.

Кеңес өкіметі құлағаннан соң Кеңес дәуірі кезіндегі автономиялық кеңестік социалистік республикалар Ресей федерациясы қарамағындағы мемлекеттер ретінде қайта құрылды немесе федерация құрды. Осы кезеңде автономиялық кеңестік республикалары кеңестік символдармен бейнеленген бұрынғы туларының орнына жаңасын қабылдады. Автономиялық республикалардың өздеріне лайықты қабылдаған тулары мен елтаңбаларында қолданылған символдарының

мағынасы арасында айырмашылықтар байқалды. Әдеттегідей, аталған мемлекеттерде де әр халықтың тарихи оқиғаларынан, мифологиясынан, мемлекеттің территориясынан, діни сенімдерінен және мәдениетінен хабар беретін символдардан тұратын тулар дайындалып, мемлекеттің жоғары билік органдарында бекітілді. Мақалада Чуваш Республикасының Мемлекеттік рәміздеріндегі чуваш мифологиясының және мәдениетінің көріністері қарастырылады. Бұл туларды қабылдау кезінде, әлбетте Ресейдің жоғары билігінің таңдауы, бағыттауы және мәжбүрлеуі де орын алды.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақалада Чуваш Республикасының Кеңес Үкіметі құрылғаннан бастап қолданылып келе жатқан туы мен елтаңбасындағы өзгерістер мифологиялық, тарихи және идеологиялық мағыналары жағынан қарастырылады. Осы жақтан алғанда мақалада түрлі әдіс-тәсілдер қолданылған деуге болады. Кеңес дәуірінен соңғы еркіндіктің арқасында көне дәстүрлер мен ұлттық бояу қайта тірітіліп, жаңғыртыла отырып ту және елтаңбада елеулі өзгерістер пайда болды. Бір жағынан идеологиялық қысымшылықтың жойылуынан соң шектеулі болса да ұлттық мәдени құндылықтарға қайта оралуға мүмкіндік туды. Осыған байланысты феноменологиялық тұрғыдан символдық түсініктеме әдістері қолданыла отырып, қолда бар материалдардағы символдық өзгерістерге анализ жасалады.

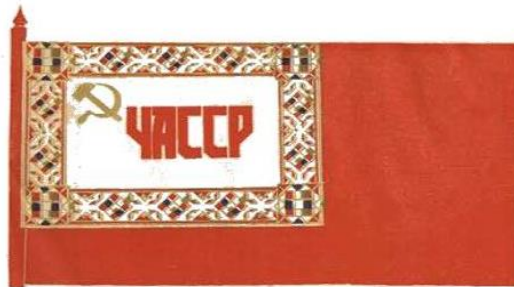
Чуваш Республикасы, туы және елтаңбасы

Чуваштардың тарихи тұрғыдан хұндармен, бұлғарлармен, Еділ бұлғарларымен қатысты екені айтылады. Алайда ғалымдар әлі күнге тарихи деректерге сүйене отырып, шекарасы, туы, билеушілері дәл анықталған Чуваш мемлекеті туралы нақты тұжырым қабылдай алған жоқ. Чуваш тарихшыларының көп сөз етіп жүрген Бұлғар мемлекетімен, әсіресе Еділ Бұлғар мемлекетімен чуваштардың байланысы жайында жеткілікті деректің болмауынан бұл мәселе даулы болып табылады. Еділ бұлғарларынан соң Алтын Орда және Қазан хандығы кезеңдерінде бұл мемлекеттердің қарамағында болған чуваштар Еділдің орта ағысын орыстардың жаулап алуының нәтижесінде Ресей құрамына кірді. 1917 жылы кеңестіктердің төңкерістерінің нәтижесінде Ресей империясы құлап, жаңа бір кезең басталды және чуваштар алғаш рет саяси және дербес билікке қол жеткізіп, тарих сахнасына шықты. Бұл жерде тоқталып отырған тақырыптың әрбірі дау тудыратындай күрделі мәселелердің жиынтығы

десек болады. Бұларды дәл қазір егжей-тегжейлі түсіндіріп беру мүмкін емес. Біздің мақаламыздың негізгі мәселесі – Кеңес үкіметі орнағанға дейін чуваштардың тарихи дереккөздері арқылы дәлелденген ту, елтаңба, жалау секілді тәуелсіздікті айғақтайтын нышандарының болмағаны жайында болмақ.

Жоғарыда түсіндіріп өткеніміздей, 1920 жылы 24 маусымда Чуваш автономиялық облысының (Чувашская автономная область) құрылуы чуваштардың тарихында маңызды орын алды. Бұл автономиялық облыс 1921 жылы 21 сәуірде Чуваш Автономиялық Советтік Социалистік Республикасы (Чувашская АССР) болып өзгертілді. Одан соң 1990 жылы 19 қазанда Чуваш Социалистік Республикасы (Чувашская ССР) және ең соңында 1992 жылы 13 ақпанда Чуваш Республикасы (Чувашская Республика) деп аталды. Чуваш Республикасының Ата Заңы 2000 жылы қабылданды (URL 2).

Чуваш автономиялық облысы құрылғаннан кейінгі кезеңдерде Кеңес идеологиясының аясында болса да, чуваштар өздерінің туы мен елтаңбасына ие болды. Чуваш АССР-нің елтаңбасы және туы Республика Мәжілісінің 1927 жылы 30–31 наурызда өткен конгресінде қабылданды. Конгресте елтаңба мен тудың Ресейдің атақты жазушысы, суретші және фотограф П.Е.Мартенс тарапынан әзірленген нұсқалары таңдалды [1].

Чуваш АССР-нің 1927–1931 жылдардағы мемлекеттік елтаңбасы мен туы [1, 444-б.] (URL 3)

Туда қызыл түстің бетінде күн сәулелерінің арасында бір-бірімен қиғашынан беттескен орақ пен балғаның суреті орналасқан. Күн сәулелері, ортасында орақ және балға, оң жағы масақпен, ал сол жағы емен және қарағай бұтақтарымен қоршалған. Бұлар күннің бетінде бір-біріне бірлестіріліп баумен байланған. Бұл баудың бетіне чуваш тілінде *Пётём тёнчері пролеттарисем, пёрлешёр!* [Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!] деген сөйлем жазылған. Ал орақ

пен балғаның үсті жағында бір жұлдыз орналасқан. Елтаңбаны жиегін қоршаған шеңбердің сол жағында *Чăвашсен Автономлă Сотс. Сов. Респунлĕкĕ* [Чуваш Автономиялық Советтік Социалистік Республикасы] және оң жақта *Чувашская Авт. Совет. Соц. Республика* деп республиканың орыс тіліндегі атауы, осы шеңбердің астында *Россійская Совѣтская Федеративная Социалистическая Республка* [Ресей Советтік Социалистік Республикалар Федерациясы] тіркесінің *РСФСР* түріндегі қысқартылған нұсқасы жазылған. Мұнда чуваштарға қатыстылары чуваш тіліндегі ұран мен мемлекеттің атынан басқа тек емен ағашының бұтағы болып табылады. Бұл мәселеге байланысты мақаламыздың кейінгі бөлімдерінде, яғни емен ағашының чуваш мәдениетіндегі рөліне тоқталған тұста сөз етілетін болады.

Ал ту болса қызыл түсті кеңістіктің бетіне айшықталған. Тудың сол жақ бұрышында тіктөртбұрышты кеңістік бар және осы кеңістіктің айналасы чуваш халқының ұлттық нақыштарымен өрнектелген. Тіктөртбұрышты кеңістіктің іші ақ түсті болып, оның ортасында Чуваш Автономиялық Советтік Социалистік Республикасының әрі чуваш, әрі орыс тілдеріндегі қысқа атауы ЧАССР және оның үстіңгі сол жақ бұрышында орақ пе балға салынған.

Чуваши АССР-нің 1931-1937 жылдар арасындағы мемлекеттік елтаңбасы және туы [1, 444-б.] (URL 3)

Чуваштардың 1931 жылдан бастап қолданыла бастаған мемлекеттік елтаңбасы мен туында орын алған кейбір өзгерістер назар аудартады. Елтаңбадағы күн, күн сәулелері, орақ, балға, жұлдыз, бидай масағы, емен мен қарағай бұтағы және оларды біріктіріп тұрған лентадағы *ПĔТĔМ ТĔНЧЕРИ ПРОЛѢТАРИСЕМ, ПĔРЛĔШĔР!* деген жазу бұл нұсқада да байқалады. Нұсқаның айналасындағы шеңбердің сол жағындағы чуваш тіліндегі *Чăвашсен Автономлă Сотс. Сов. Респунлĕкĕ* тіркесінің бұрынғысы сақталған; шеңбердің оң жағындағы

Чувашская Авт. Совет. Соц. Республика сөзі және олардың астындағы *Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика* [Ресей Советтік Социалистік Республикалар Федерациясы] тіркесінің қысқарған РСФСР сөзі жаңа нұсқада да бар. Бұл нұсқадағы ең басты өзгеріс тудың бетіндегі қызыл түсті кеңістік қызғылт түске өзгертілген.

Ал тудағы өзгерістер біршама назар аударарлықтай. Бұрынғы қолданыстағы туда орналасқан чуваш накыштарымен өрнектелген тікөртбұрышты қоршау алынып тасталыпты. Қызыл кеңістіктің сол жақ жиегінде қиғаштата біріктірілген орақ пен балға және олардың астыңғы бөлігінде ЧАССР сөзі бар. Тудың үстіңгі жағында *Пётём тёнчери пролетарисем, пёрлешёр!* ұраны жазылған. Бұл сөз алдыңғы туда жоқ болатын. Туда чуваштарға тиесілі екенін көрсететін чуваш тіліндегі ұраннан өзге ешқандай белгі жоқ.

Чуваш АССР-нің 1937-1954 жылдар арасындағы мемлекеттік туы (URL 3)

Міне осылайша Кеңес өкіметі кезінде мемлекеттік рәміздерге жиі-жиі өзгерістер енгізілгені байқалады. Бұл өзгерістердің себептері де дербес бір зерттеу жұмысының тақырыбы боларлықтай дәрежедегі мәліметтер ұсына алады. Бір жағынан әрбір өзгеріс кезінде жергілікті халықтың ұлттық құндылықтарына тән белгілердің біртіндеп шетке ысырыла бастағанын көруге болады. 1937 жылы Ата Заңға сәйкес жасалған кейбір өзгерістер бойынша ЧАССР-дің туы РСФСР-дің туына ұқсас жасалды. Қызыл түсті кеңістіктің сол жақ бұрышына сары әріптермен РСФСР, оның астына *Чувашская / Чăваш А.С.С.Р.* деп жазылды. 1937 жылға дейінгі кезеңде жергілікті құндылықтар аз да болса қолданылып отырғанын көрсек, 1937 жылғы қабылданған ту нұсқасында бұларды барлығы алынып тасталған. Туды чуваштармен байланыстаратын жалғыз белгі чуваш тілінде жазылған Чăваш атауы болды. Тіпті қысқарған *А.С.С.Р.* сөзінің өзі чуваш тілінде де, орыс тілінде де бірдей жазылған.

Чуваш АССР-нің 1954 жылы қабылданған туы [1, 444-б.]

1954 жылы тағы да өзгертілген тудың қызыл бөлігінің сол жағына жоғарыдан төмен қарай ашық көк түсті бөлік қосылды. Қызыл кеңістіктің сол жағының үстіңгі бөлігіне орақ, балға және жұлдыз орналасты. Оның астында да автономиялық республиканың чуваш және орыс тілінде жазылған *Чувашская АССР* және *Чăваш АССР* сөздері жазылды.

Чуваш АССР-нің 1978-1992 жылдар арасындағы мемлекеттік елтаңбасы [1, 444-б.]

Чуваш АССР-нің мемлекеттік елтаңбасы 1978 жылы да өзгертілді. Мұның алдындағы елтаңбадағы белгілерді шеңберлеген бөлік, емен және қарағай ағаштарының бұтақтары толықтай алынып тасталды. Бейнелер ақ түсті кеңістіктің үстіне өрнектеліп, күн, орақ, балға осы ақ түсті кеңістіктің ортасына орналастырылған қызыл түсті кеңістіктің бетіне салынған. Ал жұлдыз осы қызыл кеңістіктің үстіндегі ақ түсті кеңістікке түсірілген. *РСФСР*, *Чăваш АССР* және *Чувашская АССР* атаулары да осы қызыл түсті кеңістіктің бетіне салынған. Бұрынғы елтаңбадағы еменнің де алып тасталуы арқылы жаңа нұсқада қандай да бір чуваштарға тән белгі қалмады.

Мақаламыздың осы жерге дейінгі бөлігінде Кеңес өкіметі кезеңіне дейінгі тулар мен елтаңбалар сипатталды. Көріп отырғанымыздай, чуваштардың Кеңес өкіметіне дейінгі дәуірде қолданған тулары мен елтаңбалары туралы тарихи дереккөздері арқылы дәлелдеуге болатындай қандай да бір мәліметке де қол жеткізу мүмкін емес.

Бәрімізге белгілі Кеңес өкіметі құлағаннан кейін осы одаққа ие кейбір мемлекеттер тәуелсіздіктерін жариялап жатқанда, кейбірі Ресей Федерациясына тәуелді мемлекеттер ретінде өмірлерін жалғастырды және осылардың ішінде Чуваш Республикасы да болатын. Чуваш Республикасы Мәжілісінің 1992 жылы 29 сәуірдегі шешімі бойынша Чуваш Республикасының жаңа елтаңбасы және туы қабылданды. Осыған байланысты Чуваш Республикасының Ата Заңына да бірталай өзгерістер енді. Ресей Федерациясының 208 нөмірі бойынша тіркелді. Чуваш Республикасы Президентінің 2004 жылы 19 сәуірдегі қаулысына сәйкес 29 сәуір әр жыл сайын Чуваш Туы күні болып тойланып келеді (URL 4).

1997 жылы 14 шілдеде Чуваш Республикасының Мемлекеттік Мәжілісінде Чуваш Республикасының Мемлекеттік рәміздеріне байланысты заң қабылданды. Ресей Федерациясының қарамағындағы ел ретінде Чуваш Республикасының рәміздері болып Чуваш Республикасының Мемлекеттік туы, Чуваш Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы және Чуваш Республикасының Мемлекеттік Әнұраны белгіленді (URL 5). Чувашияның Мемлекеттік елтаңбасы мен туының авторы – Элли Михайлович Юриев¹ (1936-2001).

29 сәуір 1992 жылғы мәжілісте қабылданған Чуваш Республикасының Мемлекеттік туы (URL 3)

¹ Юриев суретші, графикашы және әртүрлі таңбалар мен эмблемалардың авторы. Кеңестік Суретшілер Одағының мүшесі болған Юриев – өз саласы бойынша жүздеген туындыны өмірге әкелген өнерпаз. Чуваш Республикасының мемлекеттік елтаңбасы мен туының авторы ретінде чуваштар үшін көрнекті тұлға болып саналады [2, 697–698-бб.].

Сары және қызыл түстерден тұратын чуваш туының негізгі белгілері чуваш халқының мифологиясына және діни сенімдеріне негізделген. Сары және қызыл түстер чуваштардың ең сүйікті түсі ретінде саналады. Бұл түстер чуваштар үшін әдеміліктің және жарықтың символы болып табылады. Алтын және күнге теңелетін сары түс байлықтың, әділеттің, мейірімділіктің, мәңгіліктің, жомарттықтың, қуат пен адалдықтың символы ретінде қабылданады. Алайда бұл түс чуваштар үшін ең алдымен әдемілікті білдіретін түс ретінде ерекше бағаланады. Ал қызыл түс – абырой, қуат және ерліктің символы. Тудың үлкен бөлігінде орналасқан жоғарыдағы сары түс күнді бейнелесе, тудың төменгі бөлігіндегі қызыл түсті кеңістік чуваштардың мекендеген территориясының топырағының түсін көрсетсе керек¹.

Тудың жоғарыда атап өткен бөліктерінің жоғарғы, орта және төменгі әлемді бейнелеп тұрғанын да айта кету керек. Осы пікірдің дұрыстығын растайтын дәлелдердің бірі туда орналасқан өмір ағашының суреті болып табылады. Өмір ағашы [чувашша: *Ама йывѣӳ* (ана ағаш)], тудың біршама жерін алып тұр². Өмір ағашы чуваш халқы үшін киелі саналатын емен ағашымен беріледі. Емен ағашы – чуваш халқының мәңгілік халық екенін көрсететін символ. Әлемде емен ағашы болса чуваштардың өмір сүре береді деген сенімі бойынша өмір ағашы бейнеленген. Ал өмір ағашы дегеніміз чуваштардың дүниетанымында емен саналады. Күштілігі және беріктігімен де танымал емен ағашымен чуваштардың мәңгілік халық ретіндегі болмысы біріктірілген. Осы өмір ағашы символы басқа да мағыналармен де түсіндіріледі. Чуваш және татар халықтары мен Чувашиядағы орыс, марий секілді көрші халықтардың ынтымақтастығын бейнелейді деген секілді түсіндірмелерде кездесіп жатады.

Чуваш туындағы өмір ағаш бес түрлі элементтен тұрады. Бұл символдың ортасынан басталып, жоғары жағында симметрик екі бөлікке бөлінген негізгі кеуде бөлігі Чуваш Республикасында өмір

¹ Чуваш тілінде «отан» мағынасында қолданылатын “*Şir-şiv*” [жер-су] ұғымының белгісі саналатын әрі адамға айналдырылған бір рухты және де атамекеннің топырағын бейнелейтін *Нигі Şir* (қызыл йар) сөзі де чуваш мифологиясында жер жүзін қызыл түсті деп танығанын көрсетеді [3, 449–450-бб.].

² Чуваш мифологиясында жоғарғы әлем ағашы мен дүние ұғымына байланысты кеңірек білігіңіз келсе қараңыз: Ашмарин [4, 322–323-бб.]; Егоров [5, 109–147-бб.]; Мészáros [6, 55–80-бб.]; Сергеев [7, 697–698-бб.]; Матвеев [8, 237–238-бб., 9, 290–297-бб.]; Yavuz [4, 193-204, 5, 110-117].

сүріп жатқан чуваш халқын бейнелейді. Яғни Чуваш Республикасының 70 пайызын [4, 193–204; 5, 110–117] қамтитын халық осы негізге бөлік арқылы суреттелген. Ал негізгі кеуде бөліктің екі жағынан ұзарған бөліктер Чувашия территориясынан басқа жерлерде мекендеп жатқан чуваштарды көрсетеді.

Осы тұста мынадай нәрсеге де назар аудару керек. Қазіргі таңда саны бір жарым миллион шамасындағы чуваштардың жартысы ғана Чуваш Республикасында өмір сүріп жатыр. Қалғандары Башқұртстан, Татарстан, Мордова және Мари Эл секілді республикаларда және де Ресей Федерациясының әртүрлі облыстарында, тіпті бұрынғы Кеңес Одағының құрамында болған басқа да елдерде ғұмыр кешуде.

Өмір ағашының жоғарғы бөлігінде бір, ал оң және сол жағының біршама астына бөлігіне таю жерде бір-біріне симметрик орналасқан екі жұлдыз бар. Өмір ағашының айналасында орналасқан және айналасы қызыл, ішкі кеңістігі сары түсті үш жұлдыз, күнді, яғни күннің сәулесін бейнелеп тұр. Осы сегіз бұрышты жұлдыздардың санының үш болуы да чуваш халқының «Бар едік, бармыз, бар бола береміз!» ұранын білдіріп, көне замандардан келешекке дейін созылған «мәңгілік» аңызының тудағы көрінісі болып табылады. Осындай ұранға айналған сөздер чуваш ақыны Петир Хусангайдың *Эпир пулнă, пур, пулатнăр!* [Бар едік, бармыз, бар бола береміз!] атты өлеңіндегі [10, 181–182-бб.] ойлардың таңба түріндегі белгісі.¹

Чуваш туы чуваш халқының мәдени құндылықтарын негізге алып отырып жасалған. Көріп отырғанымыздай тарихи оқиғалардан бұрын мифологиялық құндылықтарға сүйенгені байқалады. Бәлкім чуваштардың XVI ғасырдан бұрынғы тарихының бұлыңғыр болуы, талай ғалымның айтып жүргеніндей чуваш халқының дау-талас тудырмайтындай тарихын көрсететін ешқандай дерек көзінің болмауы мифологиялық белгілерді таңдауына себеп болса керек.² Тарихи деректердің күмәнді болуы мифологиялық танымдардың алға шығуын

¹Мэзсаростың чуваштардың арасынан жинаған күнге байланысты мәліметтері бойынша күннің үш түрлі нақыштағы суретінің халық мәдениетіндегі орнын көрсетуі өте маңызды: «Қыстың суық таңғы күндерінде күннің сәулесі екі жақтан қанат секілді көрінеді. Чуваштар бұл кезге байланысты “hível şunatlansa tuhni” [Күн қанаттанып туды] дейді. Екі жағынан көрінетін қызыл сәулелер күннің қанаттары (hível şunaçı). Дәл осы құбылысқа байланысты “vişi hível tuhni” [үш күн туды.] дейді, екі жақтаудағы қызыл сәулелер де дәл сондай ұғым тударады. Солтүстік чуваштары бұл оқиғаны “hível holhi” [күн құлағы] деп атайды. Сонымен қоса “hível uri”-nden [күннің аяғы] деп аталады. Өмірінде көп қиындық көрген, түрлі соққылар алған адамдар үшін “hível uri pusni” [күннің аяғы басты] немесе «үстіне күн түсті» дейді [6, 73-б.].

² Bu nedenle Çuvaş folklor araştırmalarında tarih anlatmalarına büyük önem verilmiş ve aynı şekilde bu anlatmalar ideolojik olarak kullanılmıştır. Bk. Yavuz 2021b [6, 75–86-б.].

қамтамасыз етті деуге болады. Ал ту қазіргі кезде жылдам жойылып бара жатқан және басқа халыққа сіңісіп бара жатқан чуваштардың емен секілді берік болуының және ғасырлар бойғы мәңгілік өмір идеясының шындыққа айналуы жолындағы маңызды символикалық мағынаны бойына жинап тұр.

*29 сәуір 1992 жыл Чуваш Республикасы мәжілісінде
қабылданған мемлекеттік елтаңбасы (URL 3)*

1992 жылы 29 сәуірде қабылданған Чуваш Республикасының мемлекеттік елтаңбасы да сары және қызыл түспен көмкерілген. Жоғарыдағы суреттен көріп отырғанымыздай, қалқан түріндегі кеңістікте чуваш туындағы өмір ағашы суреті орналасқан. Ал қалқанды айнала қоршап тұрған жарты шеңбер түріндегі транспарант бетіне *Чуваш Республикасы - Чувашская Республика* [Чуваш Республикасы] деп жазылған. Транспаранттың жоғары екі ұшында чуваштардың күнделікті өмірінде маңызды орын алатын құлмақ өсімдігінің жапырақтары және қозалары салынған. Қалқанның үстіңгі бөлігінде қызыл түспен қоршалған үш сары түсті жұлдыз орналасқан. Чувашияның мемлекеттік рәміздерінің арасында орын алатын мақалада арнайы талданбаса да Чуваштардың әнұраны жайында тілге тиек ете кеткен абзал. Әнұранның әуені Герман Лебедев [11], ал сөздері СССР Жазушылар одағының мүшесі Илья Семенович Семеновтің [12] *Тайван Ғыршығ* атты өлеңінен алынған.

Әнұранның мәтіні мен әуені чуваш халқының әндеріне өте ұқсас. Әнұран мәтінінің жанры және мазмұны мақаламыздың негізгі нысанына жатпайды. Алайда Орхон ескерткіштеріндегі *йир-суб* ұғымын қазіргі күнге дейін өлтірмей келе жатқан чуваш тіліндегі

çёршыв сөзінің Отан мағынасында қолданылуы және бұл сөздің чуваш әнұранында негізгі өзек болуы назар аударарлық.

Қорытынды

Чуваш тарихына байланысты еңбектерде чуваштардың хұндардан бастап қазірге дейін өздерін, әсіресе, Кубрат ханның Бұлғар Мемлекеті мен чуваштардың қазіргі территориясында құрылған Еділ Бұлғар Мемлекетімен байланыстыратындарын байқауға болады. Дегенмен Орта Еділ аймағын орыстардың жаулап алуына дейінгі тарихи дереккөздерінде чуваштардың бүгінгідей аталмауына және чуваш тіліндегі мәтіндердің Ресей бодандығы кезінде пайда болғандықтан олардың өткен өміріне байланысты эпсаналардағы оқиғаларын тарихи деректерге сай деп айту мүмкін емес. Бұл жағдай Кеңес дәуірінен кейінгі кезеңдегі мемлекеттің ұлттық рәміздерін зерделеу барысында да байқалады. Чуваштар кейбір түркі халықтары секілді бұдан бұрын құрған мемлекеттерінің туы, жалауы, әнұраны секілді мемлекеттік рәміздерін өзгертпестен қайта тірілту мүмкіндігіне ие бола алмады. Сондықтан Кеңес дәуірінде режимнің талаптарына орай стандарт ту мен елтаңбаға ие болған чуваштар үшін өздерінің ұлттық негіздеріне анық көрсетудің бір ғана жолы ретінде халық мәдениетін, әсіресе, мифологиясын еске түсіруді қалады. Туында, мемлекеттік елтаңбасы мен әнұрандарында мифологиялық түсініктердің орын алуы осыған байланысты болып келеді. Пайда болу, өмір сүру және келешекте де бар болу ниетіне негізделген мифологиялық белгілер мемлекеттік елтаңба мен туда көрініс береді. Бұл белгілерді чуваш халқының өмір сүру үшін күресі мен өздерінің мәдени байлығын көрсету тұрғысынан тәп-тәуір ұтымды нұсқа ретінде бағалауға болады. Кеңес дәуірі кезеңіндегідей ту және елтаңбаға байланысты өзгерістердің Ресей Федерациясы кезеңінде орын алмағанын көруге болады. Алайда федерацияның конституциясында аймақтардың статустарына байланысты өзгерістері, автономиялық республикалардың осындай өзгерістердің нәтижесінде уақыт өткен сайын шешім қабылдау кезінде орталыққа тәуелділіктің артуы секілді мәселелерде айтарлықтай өзгерістер болды. Осы өзгерістердің келешекте мемлекеттік туға, елтаңбаға және әнұранға әсері тиіп-тимеуіне байланысты екіұдай пікірлердің бар екенін тілге тиек ете отырып, бұл мәселені басқа бір мақалаға өзек боларлық тақырып екенін атап өткіміз келеді.

Әдебиеттер

1. Ткаченко В.Г. “Государственные символы Чувашской республики”, Чувашская энциклопедия, ч. 1, 2006. с. 444–445.
2. Викторов Ю.В. “Юриев Элли Михайлович”, Чувашская энциклопедия, С. 4, Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 2011. с. 697–698.
3. Yavuz Cemalettin. “Çuvaş Kültür Mitleri”. Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu (3-5 Ekim 2019) Tam Metin Bildiriler Kitabı, (Ed. Mustafa Aça), Çanakkale: Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği Yayınları, 2019. с. 441–464.
4. Yavuz Cemalettin, “Çuvaş Geleneksel Dünya Görüşünde Kutsal Düzenin İnşası: Timir Karta 'Demir Avlu' Uygulaması”, Çuvaş, Dili, Edebiyatı ve Halkbilimi Çalışmaları (İvan Ya. Yakovlev'in 170. Doğum Yılı Dönümü Anısına), Nobel Bilimsel Eserler, Ankara, 2019, s. 193- 205. (Yavuz 2019b)
5. Yavuz Cemalettin. Çuvaş Mitleri ve Efsaneleri. Ankara: Bengü Yayınları, 2021. (Yavuz 2021a)
6. Yavuz Cemalettin. “Çuvaş Folklorunda Tarih Anlatmaları”. Turkologiya, No: 3, 2021, 75-86 (Yavuz 2021b)
7. Ашмарин Н.И. Словарь чувашского языка. (Vір. IV). Чебоксары: Типография чувашская книга, 1929.
8. Егоров Н.И. “Чувашская мифология”. Культура чувашского края. ч. I: Учебное пособие, (подготов. М. И. Скворцов), Чебоксары: ЧКИ, 1995. 109–147.
9. Месарош Дюла. Памятники старой чувашской веры (перев. Юдит Димитриева), Чебоксары: ÇGİGN. 2000.
10. Сергеев Й.В. “Ама”. Чувашская мифология: Этнографический справочник, Чебоксары: ЧКИ, 2018.
11. Матвеев Г.Б. “Pіlіt”, Чувашская мифология: Этнографический справочник, Чебоксары: ЧКИ, 2018a. 236-238.
12. Матвеев Г.Б. “Şir”, Чувашская мифология: Этнографический справочник, Чебоксары: ЧКИ, 2018б. с. 290-292.
13. Павлов С. Д. Чиваш литературы антологий. Поэзий, Шубашкар: ЧКИ, 2013.
14. Илюхин Ю.А. Лебедев Герман Степанович, Чувашская энциклопедия, т. 2, Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 2008. с. 424-425
15. Родионов В.Г. Тукташ Илия Семенович, Чувашская энциклопедия, ч. 4, Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 2011. с. 276.

References

1. Tkachenko V.G. “Gosudarstvennye simvoly Chuvaşskoi respubliki”, Chuvaşskaia ensiklopedia, ch. 1, 2006. s. 444–445.
2. Viktorov İu.V. “İuriev Elli Mihailovich”, Chuvaşskaia ensiklopedia, С. 4, Cheboksary: Chuvaşskoe knijnnoe izdatelstvo, 2011. s. 697–698.
3. Yavuz Cemalettin. “Çuvaş Kültür Mitleri”. Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu (3-5 Ekim 2019) Tam Metin Bildiriler Kitabı, (Ed. Mustafa Aça), Çanakkale: Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği Yayınları, 2019. s. 441–464.
4. Yavuz Cemalettin, “Çuvaş Geleneksel Dünya Görüşünde Kutsal Düzenin İnşası: Timir Karta 'Demir Avlu' Uygulaması”, Çuvaş, Dili, Edebiyatı ve Halkbilimi Çalışmaları (İvan Ya. Yakovlev'in 170. Doğum Yılı Dönümü Anısına), Nobel Bilimsel Eserler, Ankara, 2019, s. 193- 205. (Yavuz 2019b)

5. Yavuz Cemalettin. Çuvaş Mitleri ve Efsaneleri. Ankara: Bengü Yayınları, 2021. 110–117 (Yavuz 2021a)
6. Yavuz Cemalettin. “Çuvaş Folklorunda Tarih Anlatmaları”. Turkologiya, No: 3, 2021, 75-86 (Yavuz 2021b)
7. Aşmarin N.İ. Slovar çuvaşskogo iazyka. (Vıp. IV). Cheboksary: Tipografia çuvaşskaia kniga, 1929.
8. Egorov N.İ. “Çuvaşskaia mifologia”. Kültura çuvaşskogo kraia. ch. I: Uchebnoe posobie, (podgotov. M. İ. Skvorsov), Cheboksary: ChKİ, 1995. 109–147.
9. Mesaroş Dİla. Pamätniki staroi çuvaşskoi very (perev. İudit Dimitrieva), Cheboksary: ÇGİGN. 2000.
10. Sergeev İ.V. “Ama”. Çuvaşskaia mifologia: Etnograficheski spravochnik, Cheboksary: ChKİ, 2018.
11. Matveev G.B. “Pİlit”, Çuvaşskaia mifologia: Etnograficheski spravochnik, Cheboksary: ChKİ, 2018a. 236-238.
12. Matveev G.B. “Şir”, Çuvaşskaia mifologia: Etnograficheski spravochnik, Cheboksary: ChKİ, 2018b. s. 290-292.
13. Pavlov S. D. Çıvaş literaturin antologi. Poezi, Şubaşkar: ChKİ, 2013.
14. İlühin İu.A. Lebedev German Stepanovich, Çuvaşskaia ensiklopedia, t. 2, Cheboksary: Çuvaşskoe knijnoe izdatelstvo, 2008. s. 424-425
15. Rodionov V.G. Tuktaş İlia Semenovich, Çuvaşskaia ensiklopedia, ch. 4, Cheboksary: Çuvaşskoe knijnoe izdatelstvo, 2011. s. 276.

Интернеттен алынған мәліметтер

URL 1 <https://sozluk.gov.tr> (Алынған күн: 05.12.2020)

URL 2 www.enc.cap.ru/?t=world&lnk=4 (Алынған күн: 05.12.2020)

URL 3 <https://flag-gerb.ru/chuvashskaya-respublika-chuvashiya> (Алынған күн: 05.12.2020)

URL 4 <http://www.cap.ru/chuvashia/o-chuvashii/gosudarstvennaya-simvolika/ot-19-aprelya-2004-g-n> (Алынған күн: 05.12.2020)

URL 5 <http://www.cap.ru/chuvashia/o-chuvashii/gosudarstvennaya-simvolika/ot-14-iyulya-1997-g-n> (Алынған күн: 05.12.2020)

Özet

Sovyetler Birliđi'nin yıkılışından sonra birliđe bađlı cumhuriyetler bađımsızlıklarına kavuşurken özerk cumhuriyetler Rusya Federasyonu'na bađlı cumhuriyetler olarak yeniden yapılandırılmıştır. Sovyet sembolleri ile oluşturulmuş bayrakların yerine Sovyet sonrası dönemde bu otonom cumhuriyetler yeni bayraklarını kabul etmiş, yeni devlet armalarını belirlemişlerdir. Özerk bölgelerin bayrak tercihleri, bayraklarında kullandıkları sembollerin kaynakları da birbirinden farklı olmuştur. Dünya genelinde olduđu gibi, söz konusu özerk bölgelerde de tarihî olaylara, mitolojilere, ülke cođrafyasına, dinî sembollere ve halk kültürüne göndermeler yapan sembollerden oluşan bayraklar hazırlanarak cumhuriyetlerin yetkili organlarında kabul edilmiştir. Bildiride Çuvaş Cumhuriyetinin devlet sembollerine Çuvaş mitolojisinin ve halk kültürünün yansımaları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çuvaş bayrađı, Çuvaş devlet sembolleri, Çuvaş mitolojisi, Çuvaş bayrađı ve mitoloji
(B.Bayram, Çuvaş Cumhuriyeti Devlet Sembollerinde Mitolojinin Yeniden Dirilişi)

Аннотация

После распада Советского Союза республики, входящие в союз, обрели свою независимость, в то время как автономные республики были преобразованы в республики, входящие в состав Российской Федерации. Вместо флагов с советской символикой данные автономные республики в постсоветский период приняли свои новые флаги и определили свои новые государственные гербы. Предпочтения флагов автономных регионов и источники символов, которые они используют на своих флагах, также отличаются друг от друга. Как и во всем мире, в этих автономных республиках были подготовлены флаги, состоящие из символов, отсылающих к историческим событиям, мифологии, географии страны, религиозным символам и народной культуре, которые были приняты уполномоченными органами республик. В данной статье будут обсуждаться отражения чувашской мифологии и народной культуры на государственных символах Чувашской Республики.

Ключевые слова: чувашский флаг, государственные символы Чувашии, чувашская мифология, чувашский флаг и мифология

(Б. Байрам. Возрождение мифологии в государственных символах Чувашской Республики)

¹Kalimash BEGALINOVA, ²Madina ASHILOVA, ³Alibek BEGALINOV

¹doctor of philosophical science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan (kalima910@mail.ru) ORCID: 0000-0001-5575-5142

²PhD, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-7634-7727

³PhD, International University of Information Technologies, Almaty, Kazakhstan ORCID: 0000-0001-7439-221X

Features of Spiritual and Moral Teaching of Nizami Gyanjevi

Abstract

The article reveals the ethical aspect inherent in the teachings of Nizami Ganjavi. The role and place of the great Azerbaijani poet and thinker in the history of world spirituality are considered. The authors analyze the originality, uniqueness of the poetic creativity of Nizami, who called each person to spiritual and moral self-improvement. He argued that the most important component of a person's being is his soul, which is the bearer of the highest moral qualities - friendship, love, humanity, etc. The main hero of his works is the people, artisans. All the poet's sympathies are on their side. On the example of his poem "Khamsa", such moral categories as good, cruelty, evil, happiness, the meaning of life, etc. are explored. Important importance is given to revealing the personality of the poet-thinker Nizami as a humanist, a subtle psychologist, a great connoisseur of the human soul. It is shown that morality plays the main line in the formation of a person, his spirituality. This is evidenced by the numerous works of Nizami Ganjavi, in which the man of labor, the true bearer of the spirituality and culture of the people, is glorified. It also touches upon other ethical problems set forth in the works of the great thinker. In general, the teachings of Nizami Ganjavi affirm truly humanistic moral principles in society.

Keywords: singer of justice, humanism, "Khamsa", morality, values

¹Қалимаш БЕГАЛИНОВА, ²Мадина АШИЛОВА, ³Алибек БЕГАЛИНОВ

¹философия ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан (kalima910@mail.ru) ORCID: 0000-0001-5575-5142

²PhD, Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-7634-7727

³PhD, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан ORCID: 0000-0001-7439-221X

Низами Гәнжауидің рухани-адамгершілік ілімінің ерекшеліктері

Андатпа

Мақалада Низами Гәнжауидің іліміне тән этикалық аспект қарастырылған. Өзербайжанның ұлы ақыны, ойшылы Низамидің әлемдік руханият тарихындағы рөлі

мен орны туралы сөз еткен авторлар әр адамды рухани жетілуге және адамгершілік жолында өзін-өзі жетілдіруге шақырған ақынның поэтикалық шығармашылығының өзіндік ерекшелігін, бірегейлігін талдайды. Ол адам болмысының ең маңызды құрамдас бөлігі оның жан дүниесі, ол ең жоғары адамгершілік қасиеттер – достық, сүйіспеншілік, адамгершілік, т.б. иесі болып табылатынын, оның шығармаларының басты кейіпкері – халық, қолөнершілер деп тұжырымдайды. Ақынның «Хамса» поэмасын негізге алып талдау жасаған мақалада ізгілік, қатыгездік, зұлымдық, бақыт, өмірдің мәні және т.б. адамгершілік категориялар зерттелген. Ақын-ойшылдың гуманист, психолог, адам жанының керемет білгірі ретіндегі жеке басын ашуға үлкен мән берілген. Адамгершіліктің адамның, оның рухани болмысының қалыптасуында атқаратын рөлі көрсетілген. Бұған Низами Гәнжәудің еңбектері дәлел бола алады, Сондай-ақ мақалада ұлы ойшылдың еңбектерінде айтылған басқа да этикалық мәселелерге ғылыми талдау жасалған.

Кілт сөздер: әділеттілік жаршысы, гуманизм, «Хамса», мораль, құндылықтар

Introduction. Unrivaled contribution to the history of world spiritual culture was introduced by such Azerbaijani poets and philosophers as Nizami Ganjavi. He was philosopher, bearer of spiritual progress of mankind. These individuals should abstract away from everyday mortal life to foresee the future. But as the saying goes, there are no prophets in the own country. Their fate in their homeland was often tragic. This, above all, is about Nizami. However, their words, their foresights did not lose their significance even nowadays. Their entire ideological heritage is run through by the care of the man of labour, belief in inevitability of the triumph of justice and social equality society, in liberation of a man from all forms of exploitation and oppression.

They all recognized the freedom of the human will, glorified man's mind, sharply and critically pertained to many provisions of the Islamic doctrine, expressed doubts about the existence of the afterlife. They fought for the true happiness of people on earth, and in their teachings recognized a man as a supreme value, and a highest goal. Although their humanism was of abstract character, it was notable for extremely general, not specific approach to a man; it was a humanism of thought, not action. However, it was a definite stage in the development of human spirituality. Under the conditions of undivided rule of Islamic theocratic state, religious intolerance, calling for obedience and humility of spiritual thought to the tenets of the Quran and other inspired Islamic sources, the poets and philosophers of the medieval East - Nizami, Nasimi, Füzuli were defending the earthborn happiness of the people instead of happiness in heaven, considering the earthborn human happiness as an absolute value. That way this article important.

His work is known far beyond the borders of Azerbaijan and the Islamic world. He is a poet of planetary scale. Philosopher works have been translated into many languages of the world, and poem "Khamse" ("Pyateritsa") has been included in the golden fund of world literature. About him was written and is writing thousands and thousands of books, articles, despite the paucity of biographical information about him. Poetry answers are written – imitations of "Khamse". The best known are the "Pyateritsa" of Alisher Navoi and "Pyateritsa" of Amir Khosrov Dehlavi. Each generation reads Nizami in a new way. And this is quite justified. Nizami invaluable merit is that he is "the creator of masks of great human drama which was played after him dozens of times in the East by his talented and sometimes brilliant successors" [1, p.19]. Philosopher and poet Nizami is also a great innovator in the field of literature. He created new, special standard, type of literary work, specific style called by Nizami as "Gharib" (in Persian - a rare, new). In the scientific literature, it is defined as a style of epigrams. His works are full of idioms, aphorisms, which were transformed into proverbs and sayings. "The language of poems and phymes of Nizami is distinguished in singularity... He introduced new and transparent detailed metaphors and images, created neologisms. Nizami uses various stylistic figures (hyperbole, anaphora), repetitions (mukarrar), allusion, compound words and images, which he combines with the different elements of the story to increase the power of their influence. Nizami style is also different in that he avoids the use of ordinary words to describe the actions, emotions and behavior of his characters" [2].

The purpose of this article is to reveal the role and place of the spiritual and moral teaching of Nizami Ganjavi, which is achieved through a number of tasks related to the analysis of his work "Khamse". Certainly, Nizami's work is known far beyond the borders of Azerbaijan. He is a poet on a planetary scale. The works of the thinker have been translated into many languages of the peoples of the world, and the poems "Khamse" ("The Five") entered the golden fund of world literature. Thousands and thousands of books and articles have been written and are being written about him, despite the paucity of biographical information about him. Poetic responses are being written - imitations on "Khamse". The most famous are "Five" by Alisher Navoi and "Five" by Amir Khosrov Dehlavi. Each generation reads Nizami in a new way. And this is quite justified. The invaluable merit of Nizami is that he is "the creator of the masks of the great human drama, played dozens of times after him in the East by his talented and sometimes brilliant successors" [3, p. 19]. The thinker, poet Nizami is also the largest innovator in the field of literature. He created a new, special standard, type

of literary work, a specific style, which Nizami called "garib" (from Persian - rare, new). In the scientific literature, it is defined as the style of epigrams. The history of studying the spiritual and cultural heritage of Nizami covers more than one century. His works are multifaceted, replete with idioms, aphorisms that have transformed into proverbs and sayings. As Khalil Yusifli notes, "Nizami's legacy gives rich and indisputable facts and arguments for highlighting ideological tendencies, cultural level, and the Renaissance nature of the views of his time" p.12-13. The famous scientist Jafar Khandan dedicated his life to the work of Nizami. True, from the position of a Soviet researcher, he does not openly express his attitude to the religious and spiritual world of Nizami [4].

Research methods. In the process of studying the teachings of Nizami Ganjavi, a historical and genetic approach was used, which allows reproducing in all its versatility, taking into account all the smallest zigzags and accidents, the era in which the great poet lived and worked. A systematic approach has also found application, which makes it possible to consider the teachings of Nizami as an independent, integral phenomenon in the system of the spiritual culture of the Azerbaijani people. To achieve the goal, other approaches, general theoretical and philosophical methods were used, such as structural-functional, comparative, dialectical, inductive and others.

Results. Nizami wrote his works not only in Azerbaijani language, but Arabic, Persian. The sources say that Nizami knew one of the European languages, but which language - is unknown. Basically, all significant creations and works, Nizami wrote in Persian, and knew it so brilliantly, masterfully that raised it to a new height, using plenty of allegories, parables, and ambiguous words. It should be noted that the Persian language during the reign of the Seljuk was a state-forming language. It was used as a literary language in the vast territory - from India to Asia Minor. According to E. Bertels, as the powerful rulers accepted this language, then an example was shown to all the princes being under their power. The Persian language becomes first as a sign of belonging to the upper class, it is also mandatory for the feudal lord, as the French language was for the Russian aristocrat. But with the improvement of city life, it begins to play a prominent role in the city. This is the international language, which served as the means of communication for all countless people that were a part of the Seljuk state [4, p.16]. In "Pyateritsa", he uses also folk songs. In this respect it should be noted that all his life he collected songs, classified and arranged some of them. In the poem "Khosrov and Shirin", the poet qualifies a lot of different songs in terms of their content and tries to show the emotional feature of

each of them. He detected keen understanding of distinctive features of songs, describing mastery of singers – Barbed and Nekis in the "Khosrov and Shirin" and especially their ability to sing with a tender, pleasant voice, melodiously combine and alternate low voices with high, bringing listeners pleasure and joy" [5, p. 154-155]. One of the first, he brought a romance and mystique, epics and folklore in the poem, and most importantly – spoken language, and thanks to this, his works were accessible and understandable to a wide audience, especially among the common people [6]. He treated a word with awe. "The word is a soul or even more alive than soul, because a soul is also valuable to us for the good of the word"; "word pure as a spirit, is an intangible treasure in the treasury"; "that is both new and old, there is a word and there is a word about the words"; " remembrance of the man is a word, except for the word, all the rest is transitory" and many other similar winged words and popular aphorisms about the word are contained in the works of Nizami. Poet repeatedly notes that the word should be treated with caution, because it has many properties - it can "become both tender and fragrant flower, and water of life, returning faith in good, sharp knife that wounded soft tissue of the soul, and red-hot iron, and stones of dirt ... Word can kill and revive, wound and heal, sow confusion and hopelessness - and inspire, dispel doubts; and plunge into depression, generate faith in man - and sow distrust, inspire to work - and lead to the soul force rogour" [7].

Nizami understood quite well the therapeutic, magical role of the word; he was a "magician of words" and "mirror of invisible", as he called himself in his works. Of course, ancient culture and philosophy affected the formation of ideology of Nizami as a philosopher, which were widely spread in the Muslim society not only through the Georgian preachers, scholars, but also through the Arab peripatetic school. In the poem "Iskander-Nameh", the philosopher reveals the views of such ancient Greek philosophers as Thales, Socrates, Plato, Aristotle. As noted Azerbaijani scholar Jamal Mustafayev, "Nizami interest in the ancient Greece was due, above all, to social orientation of his world outlook: the poet-philosopher aspired to poeticize and glorify the past of Greece, in order to oppose the ancient democracy to contemporary medieval social order. In addition, the interest of Nizami in the ancient Greece can be explained by the fact that he was looking for an answer in the ancient Greek scientists and philosophers to the questions of the universe he was interested in. It is no accident that Nizami ... gives the statements of Thales, Socrates, Plato, Aristotle, Porphyry and others about the origin and structure of the universe" [5, p.97]. He glamorizes the philosophy of Plato and Aristotle. It should be noted that the ideas of these philosophers are transmitted in scattered and somewhat

distorted picture, the chronology in respect to these philosophers is not observed, as is noted by many researchers of the poet creative work. "Nizami is very naive to the situation as if all the ancient Greek philosophers and thinkers were living in the age of Aléxandros ho Mégas" [5, p.97-98]. This means that a poet addressed not directly to the works of the philosophers themselves, but used a variety of comments, the works of some scholars, which were not distinguished by truthfulness and historical truth.

He widely uses ancient myths and historical legends in his works. In the "Iskander-Nameh", poet demonstrates excellent knowledge of ancient history and geography. In describing the campaigns of Aléxandros ho Mégas, he gives original historical and cultural characteristics of the conquered lands and peoples, without distorting the historical truth, and decorating them with various myths about the "wonders of the universe", and reveals the features of their geographic location [8].

The creative work of Nizami could not be affected by the Eastern mystical teaching - Sufism which was widely spread in his time, the main purpose of which was "the way to the truth, the only means of transport on which is love" [9]. In his works, he does not deny his sympathy and some spiritual closeness to the Sufi world outlook, in particular, and to the doctrine of Ahi Farrukh Zanjani, as is written in several biographies of the poet. It seems that he was not studied in any "tariq" (school), and had not the Sufi masters. This conclusion arises from the analysis of his artistic heritage and poor historical information about him. However, Nizami as mystic poet could not, but addressed to the sacred, symbolic, metaphorical language of Sufism in his works.

Nizami, being a subtle psychologist, a great connoisseur of the human soul, directed the story of his works to the complexity, strengthening of the psychological component of his characters. In them he reveals the human psychology through his temperament, character, and various forms of interpersonal relations. According to the philosopher-poet, this mentality shows in what form the world will be presented, what would be preferred in the human behavior - the human mind and intellect or sensuality and physical strength.

Nizami with the mouths of his characters does not get tired to say that the main trunk line in the human development, in the formation of his world constitutes morality and ethical life. Everything in the world should be governed by moral soul of man, the ratio of good and evil in it. Philosopher Nizami considered soul as the most important component of a man being, which is the carrier of the highest moral values - friendship,

love, humanity, etc. But how often, evil, evil origin wins this originally good, positive, moral. And if that happens, then operant motives are rooted in the human psyche, in his inner qualities and necessarily in the social environment in which he is formed. This is objectified in the form of the human world as a good, moral, humane world, revealing the transcendent, divine, absolute as his personal as his own world.

But if not, if the divine principle is not shown, does not wake up in the soul of a man, then, according to Nizami, such a man has the world which is inferior, one-sided and disjunctive. Hence, the researchers of philosopher-poet creative work can conclude that Nizami casts in the huge role in the formation of the human world, moral, not immoral world, to the man himself, his self-awareness. "Above all sciences, Nizami puts the" wisdom "(Hikmat) - universal intuitive knowledge of the man soul and body, which sufis – mystics and elders- tutors possessed in the East in his time. In the first poem, "The Treasury of Mysteries", his admiration for this wisdom, obviously just now received from the elder, is boundless. But, in the last poem, rising, like Omar Khayyam, to the limited for his time heights of skepticism, he says, that and wisdom is just the highest form of the earth, human knowledge, which is powerless before the death. Where the knowledge ends, begins domain of religion, faith, which the only one can save a man from complete confusion and despair" [5].

Nizami as a lyric poet, as a man of feelings and emotions he acutely experienced all the vicissitudes of the world and man, acutely perceived a pain of another man, and hurried to help another. He saw these collisions with his heart, stated predictions, and prophesied a bright future.

He was a true folk poet, singer justice. In his works, with a warmth and tenderness it depicts ordinary people, artisans and craftsmen, sculptors and musicians. With pain poet describes and powerless position of beggars, destitute people who worse than cattle must drag out their natural miserable existence. All sympathies of Nizami are on the side of the working people.

"Dust eat, but do not eat bread of misers!

You are not a dust! Do not let violate yourself by scoundrels.

Thorns stick entirely into the heart and hands,

Do not resign to fate, get down to work.

It's better to get used to any work

Not to come cap in hand to somebody", - writes a poet [1].

The thought of life and death is common thread running through all his works. He compares the life with the fire flashing, death - with its extinction: "If you make breathing closer to the fire, it will break out. If you put the fire into the water, it will become extinct." As the researchers note,

"comparing death with extinct fire - is not the only case in the history of the philosophy of the East. In this regard, we want to bring the words of the great ancient Chinese philosopher Van Chung, who said, "Death is like the extinguished fire. The nature may again and again, because of the natural development, produce a fire, but it can not force the extinguished fire to blaze up again. Similarly, the nature can continuously give birth to people, but it can not revive and transform a dead body into the spirit." If this view of Van Chung compare with the considered view of Nizami we will see that between them there is a great similarity" [5, p.68-69]. The philosopher rejects a view on the existence of life after death, heaven and hell. Through the words of his hero - Indian sage, he writes:

"Another time, said: tell me the truth,
Why there is a division of the world into two parts
("the terrestrial world" and "the next world"):
With such a beautiful world,
Why would we want another world?
As long as you can live here,
Why should we move to another world?
If asylum is prepared in the next world,
Why then we first came into this world" [1].

Poet and philosopher repeatedly emphasizes that death is the end of human existence. No need to entertain yourself with the illusions of the beyond, and you need to enjoy the pleasures of the world's material existence, creature comforts. However, Nizami, despite the optimism and buoyancy, by calling for philanthropy, for happiness, for glorifying the joys of life on earth - wine, love, fun - yet with a certain dose of pessimism approaches to solve these problems, especially those related to social inequality. All his sympathies are on the side of the underdogs, laborers and craftsmen. "Do not make harm to the people destituted by fate so that their arrow of loud curses could not get you" - with these words poet appeals to the Shah in the poem "The Treasury of Mysteries." How to make commons happy? This question in a different setting, at a different angle of view puts the poet-philosopher in his works. And it remains open as Nizami is unable to respond to it:

"Be drowned in tears, Nizami, depressed with such trouble,
Shed floods of tears over the heart so that blood became water" [1].

Philosopher and humanist advised people to get rid of ignorance, cruelty, greed, and other negative qualities and played for the exercise of genuine humanistic moral principles. This has been most evident in the poetry of the poet-philosopher.

Apogee of his poetic work was reached in "Khamsa" ("Panj Ganj" in Persian language means "Five Treasures"), consisting of five poems, each of which is a separate finished work. Following the established Eastern tradition, Nizami devoted his poems to the rulers. The poem "Treasury of Mysteries" ("Mahsan al-Asrar") he devoted to the governor Erzinjan Fakhr ad-Din Bahram Shah (1155-1218). The poem "Khosrow and Shirin" is devoted to Seljuk Sultan Togrul 111 (1175-1194), atabek Muhammad ibn Eldigiz Jahan Pahlavan (1175-1186) and his brother Kyzyl-Arslan (1186-1191). The poem "Layla and Majnun" Nizami devoted to Shirvanshahs, "Seven Beauties" – to atabek Maraghi Ala al-Din who was the rival of Ildegizids, "Iskander-Nameh" – to malekh Ahar Nosrat bin Mohammad of Pishkinid dynasty (1155-123) [8]. The cementing foundation of his poems, especially of three poems - "Layla and Majnun", "Khosrow and Shirin" and "Seven Beauties" - is love, which is considered by Nizami not as the relationships between You and Me, but as the highest spiritual form of a man, taking the nature of high spirituality. It is this spirituality that characterizes a human.

His poems are truly ambitious. They are some kind of informative generators, encyclopedia of the life of people of the whole age. They contain valuable ethnographic and everyday material from the life of people of hoary antiquity of the middle ages. Therefore, his poems are unique because they are the source of knowledge about those distant times, mankind times immemorial for the next generation. For example, thanks to his poems, we have a fair view of the Persian and Azeri musical creativity and musical instruments of the XII century. He tells about famous musicians of his time, gives a detailed description of the musical instruments. He left the information of spiritual and cultural character as well, including the way of life and customs of different social groups. His works also contain descriptions of material culture monuments - the palaces, large mosques, mausoleums, caravanserais, etc., a few of which have survived to this day. The content of his poems also includes the collection of tales and stories of different peoples of the world, and folklore of the ancient world [8].

Nizami created a tradition of new Turkic literature, which later had a decisive role in the genesis of Turkic literature.

Creativity of Nizami is permeated with a high humanism. Seeing the essence of human nature in its moral possibilities, the humanism of the poet-philosopher requires from each person unconditional love and respect for the other person. A should see in another man only the supreme goal, absolute value, but should never turn the other man into a tool to achieve his goals. Moreover, under the conditions of medieval society, Nizami urges the

rulers to appreciate a man for his soul and spiritual qualities, in spite of his appearance and color. "The Negro has a black skin, but clean soul" - he writes in his poem "Iskender-nameh."

Man is responsible to society for what moral qualities he embodies in his behavior, how he fulfills his high purpose - to be a man. But in turn, the society is also liable to a man: what conditions it creates for his development, improvement, for the manifestation of his creative powers.

It is clear that the moral crisis in any society looks deterrent. A man turns out to be at dead end. In such situation, the increase of violence as a means of resolving the protracted conflict between the individual and society is not surprising. What can be opposed to this process? – These are the values of good, self-respect and human dignity.

Nizami shows that the world of values is ambiguous. The dialectics of their development is not simply a substitution by each other. Rather, they resemble the Russian dolls nested one into another, each of which is an addition to the other, which collectively form a unified and complete structure of the human spiritual world.

Values are the expression of significance of something for a man. It is a way of life orientation, which gives meaning to different deeds and actions, or life in general. Since values are not equal, their choice depends on the moral character of the individual. The foundation of the moral qualities forms a dignity ("how to be"), honor ("how to be said") and conscience ("how to evaluate meself"). Their own value is determined by how a person is self-reliant in a situation of selection. Finally, this ability to make choice is formed not spontaneously, but purposefully. It consists of going beyond the frames of empirical reality. This is creativity. Self-affirmation in a free activity is the highest form of creativity. What is happening at this time with morality? It turns from external regulator of human behavior into the inner conscious autonomy. The starting point in this process is the spiritual freedom of the individual. This does not mean, however, that a value approach to the reality creates any kind of human activity. First, it appears historically, i.e., is determined by the needs of society. Second, it is given by the level of the individual development. The variety of ongoing processes shows that nothing is for free to a man or society. Both high level of material well-being and excessive struggle for basic living conditions do not facilitate the spiritual growth, if a man himself does not think about the meaning of such concepts as peace, good and evil, love and happiness which give a meaning to his existence. The value of individual Nizami sees in the usefulness of his work results for the benefit of people and society:

"Do not try to avoid people like magician.
Keep company with people if you are a man,
Because a man is glad to associate with a man.
If you are a precious treasure, and do not yield to somebody,
Then there are many such treasures under the ground.
If the tree is away from the one who eats the fruit,
Does it matter where the fruits or spikes are there?" [1].

The relations between the people become harmonious when they reach such a degree of transparency in which the good is directly exchanged for good, trust for trust, mediating not by money, family ties, or secret expectation for further services. These and other ideas, views of Nizami on many issues of morality, humanity, all-round and harmonious development of the individual preserve their intrinsic value to the present day as well.

Conclusion. Poetry of Nizami had a great influence on the formation and development of poetic talent, craftsmanship of many outstanding genius of the pen, both of his era and beyond. Already in the medieval times, the Turkic readers with great interest acquainted with the work of his illustrious poet and philosopher Nizami through the work of some Turkic poets imitating his poems and writing original poetry answers to them. Among them are dozens of Nazire (poetic "answers") and imitations of the poems "Hamse" that were created from the XIII century, and belonged, in particular, to such famous poets as Alisher Navoi, Amir Khosrow Dehlevi and others. For example, the Persian scholar Hekmet compiled a list consisting of forty Persian and thirty Turkish versions of the poem "Layla and Majnun" [8].

Creativity of Nizami had also a great influence on the development of Persian literature. Expressive data about this influence in part were left by the Russian scientist of the XIX century G. Spassk-Avtonomov, who was sent to Tehran to study Persian. He writes that "among the poets, Persian critics above all glorify Nizami", who was "Sufa - that is mystic." In Persia, the poets Saadi, Firdowsi, Anwari are called prophets, and Nizami - a god among the poets, - he says. In this he explains his special interest in the work of Nizami, especially in "Hamse." Indeed, "Hamse" were a model of not only imitations for many generations of poets of the East, but also gave an abundance of creative material for artists, especially enriched the art of miniature. It should be noted that the works of Nizami exceed the number of illustrated works of Persian literature.

At different times, many well-known representatives of art of foreign countries took the plots of Nizami's poems as a basis for the direction and performance of films, plays, operas, ballets. This is striking example and

illustration of the world fame of brilliant works of Nizami and their vitality through the centuries. So, on the plot of the poem "Seven Beauties" ("Haft peykar") of Nizami, the Italian composer Giacomo Puccini wrote the opera "Turandot", the first performance of which was held in Milan on April 25, 1926 [8].

Creativity of Nizami served and serves as an inexhaustible wellspring for Azerbaijani cultural figures. Composers have repeatedly appealed to creativity and to the image of Nizami, such as Niazi (chamber opera "Khosrow and Shirin", 1942), Fikret Amirov (Symphony "Nizami", 1947), Afrasiyab Badalbeyli (opera "Nizami", 1948). Soviet composer Kara Karayev twice appealed to the plot of "Seven Beauties": first, he wrote a symphonic suite of the same name (1949), and then, in 1952 - the ballet "Seven Beauties", which brought the world fame to the composer. A film of Azerbaijani studio "Layla and Majnun " was shot (1961) on the basis of similar works of Nizami and Füzuli. Five films of Azerbaijani cinematographers were devoted to Nizami, including feature film "Nizami" (1982) with Muslim Magomayev in the key role [8].

Nizami, in spite of what I have written many centuries ago, as modern and relevant, as in the times of the philosopher-poet. Poetry Nizami has vital, optimistic character; it can see not only the bitterness of life, but also her joy [10]. His poetry does not have the time; its place is here and there. Justly about this says the poet-philosopher Nizami himself:

"If you ask a century later, where is he?

Each line of the poet will respond like an echo: he is here!" [1].

References

1. Nizami. Five poems. Library of World Literature. Series one. M., Publishing house "Khudozhestvennaya literatura", 1968.- 345 p.
2. Khalil Yusifli. Renaissance and Nizami Ganjavi. Baku, "Elm ve tehsil", 2016. - 426 p.
3. Shukurova G.V. Jafar Khandan about the work of Nizami Ganjavi. // Zh-I "Philological sciences. Questions of theory and practice ". Tambov: Diploma, 2019. Volume 12. Issue 10. P. 87-91.
4. Bertels E. Nizami. Young guard. 1948.-- 262 p.
5. Jamal Mustafayev. Philosophical and ethical views of Nizami. Baku, 1962.-- 234 p.
6. Bertels E. The great Azerbaijani poet Nizami. Era - Life - Creativity. Publishing house AzFAN. Baku - 1940.-147 s.
7. Sukhomlinsky A.V. The science of winning. Pedagogical works. M., "Education", 1975. - 291 p.
8. Electronic resource: <http://azeribook.com> (History of Azerbaijan). - Date of treatment: 10/13/2021.
9. Sufism in the context of Muslim culture. M., "Science", 2019. - 372 p.
10. Krymskiy A.E. Nizami and his contemporaries. Baku: "Elm", 1981. - 247 p.

Özet

Bu makalede, Nizami Gencevi'nin eğitim anlayışındaki etik görüşleri ele alınmıştır. Büyük Azerbaycan şairi ve düşünürünün dünya maneviyat tarihindeki yeri ve rolü dile getirilmiştir. Toplumdaki her bireyin manevi gelişmesine ve hümanistik yolda ilerlemesine katkıda bulunan Nizami'nin manzum eserlerinin özellikleri ve özgünlüğü analiz edilmiştir. Şair, insanın yaşamındaki en önemli kişiliklerden dostluk, sevgi, insanlık gibi v.b özelliklerinin sahibi onun ruhu olduğu görüşünü savunmuştur. Onun "Hamse" adlı nazım örneğinde iyilik, gaddarlık, zalimlik, mutluluk ve hayatın önemi gibi ahlaki kategoriler incelenmiştir. Şair Nizami, bir hümanist olarak insan psikolojisinin inceliklerini ve ruhunun mükemmelliğine önem vermeye ve bunu çalışmalarında ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ahlak, insanın manevi gelişiminde ilkel çizgilerden sayılmaktadır. Bu görüş, Nizami Gencevi'nin eserlerinde daha net görülür. Onun çalışmalarında insan maneviyatın, emeğin, halk kültürünün temsilcisi olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca bu çalışmada diğer etik meseleler de ele alınır. Genel olarak Nizami Gencevi'nin bilim dünyasındaki hümanistik ve ahlaki kurallarına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adalet Yanlısı, Hümanizm, Hamse, Ahlak, Değerler
(K. Begalnova, M. Ashlova, A. Begalnov, Nizami Gencevi'nin Manevi Hümanistik Eğitim Anlayışının Özellikleri)

Аннотация

В статье раскрывается этический аспект, присущий учению Низами Гянджеви. Рассматриваются роль и место великого азербайджанского поэта и мыслителя в истории мировой духовности. Авторы анализируют самобытность, уникальность поэтического творчества Низами, призывавшего каждого человека к духовному и нравственному самосовершенствованию. Он утверждал, что самым главным составляющим бытия человека является его душа, которая является носителем высших нравственных качеств - дружбы, любви, человечности и др. Главным героем его произведений является народ. Вся симпатия поэта на его стороне. На примере его поэмы «Хамсе» исследуются такие моральные категории, как добро, жестокость, зло, счастье, смысл жизни и др. Немаловажное значение уделяется раскрытию личности поэта-мыслителя Низами как гуманиста, тонкого психолога, великолепного знатока человеческой души. Показывается, что магистральную линию в становлении человека, его духовности играет нравственность. Свидетельством этому являются многочисленные произведения Низами Гянджеви, в которых воспевается человек труда, подлинный носитель духовности, культуры народа. Затрагиваются и другие этические проблемы, изложенные в трудах великого мыслителя. В целом, учение Низами Гянджеви утверждает подлинно гуманистические моральные принципы в обществе.

Ключевые слова: сказитель справедливости, гуманизм, «Хамсе», мораль, ценности
(К. Бегалинова, М. Ашилова, А. Бегалинов. Особенности духовно-нравственного учения Низами Гянджеви)

Hanife GEZER

Dr., Yunus Emre Enstitüsü, Ankara/ Türkiye (hanifegezer@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-2345-6789

Karahanlı Dönemi Kur'an Tercümlerindeki Dinî Terimlerin Dönemin Söz Varlığına Katkısı ve Diğer Kur'an Tercümleri ile Karşılaştırılması*

Özet

Karahanlılar zamanında İslâmiyet'in kabulüyle yaşanan geçiş dönemi, Türk kültürü yanında Türk dili açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Türkler, İslamiyet'e büyük önem vermiş ve saygı göstermiştir. Bu nedenle İslamiyet'in yayılmasında önemli rol oynamışlardır. İslamiyet'in daha iyi anlaşılması, uygulanması ve yayılması konusunda yapılan çalışmalardan biri de Türkçenin tarihî dönem eserleri arasında yer alan Kur'an tercümleridir. Birebir olarak kelimelerin Türkçeye aktarılmasıyla yapılan bu çeviriler, Türk dilinin tarihî dönemlerinin söz varlığını ve Türkçe kelimelerin anlam zenginliğini, anlam değişimini takip etmemiz açısından önemli kaynaklardır.

Bu tercümlerde Kur'an'ın daha iyi anlaşılması için dinî terimlerin mümkün olduğunca Türkçe kelimelerle çevirmeye özen gösterilmesi dikkat çekicidir. Dinî terimleri Türkçe kelimelerle çeviri çabası, eserlerin yazıldıkları dönemin söz varlığı içerisindeki kelimelerin anlam zenginliğine katkıda bulunmaktadır. Bu çalışmada Karahanlı, Harezmi ve Eski Oğuz Türkçesi dönemlerini temsil eden Kur'an tercümleri taranacak ve eserlerdeki dinî terim çevirilerinde tercih edilen kelimeler karşılaştırılacaktır. Daha sonra Karahanlı döneminde yapılan bu çevirilerin dönemin temel söz varlığına anlam bakımından ne yönde katkısı olduğu ortaya konulacaktır. Bu çalışma için Karahanlı Türkçesi dönemini temsilen Türk İslam Eserleri Müzesi nüshası ve John Rylands Kitaplığında bulunan Rylands nüshası, Harezmi Türkçesi dönemini temsilen Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa nüshası ve Eski Oğuz Türkçesini temsilen M. 1401 tarihli Satır Arası Kur'an Tercümesi nüshası seçilmiştir.

Çalışmada yöntem olarak yazılı eser taraması ve tespit edilen malzemelerin karşılaştırılması yöntemleri kullanılmıştır. Böylece üç farklı dönemde de Kur'an'da sabit olan kelimeleri çevirmek için hangi dönemde hangi kelimelerin kullanıldığı karşılaştırmalı olarak ortaya koyulacaktır. Bu çalışmayla Kur'an tercümlerinin Karahanlı Türkçesi söz varlığına anlam bakımından katkılarının ortaya konması ve Türk dilinin bu üç tarihî döneminde aynı amaca yönelik olarak yapılan Kur'an tercümesi çevirilerindeki benzerlik ve farklılıkların tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an tercümesi, Karahanlı Türkçesi, dinî terimler, Eski Oğuz Türkçesi, Harezmi Türkçesi

*Bu çalışma, 18-20 Mayıs 2017 tarihlerinde Alanya Alaattin Keykubad Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumunda sunulan "Kur'an Tercümlerindeki Dinî Terim Çevirilerinin Buldukları Dönemin Söz Varlığına Yansımaları" başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir. Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenen SDK-2015-5519 kodlu "Karahanlı Türkçesi Temel Söz Varlığının Eski Türkçeden Karluk Grubu Lehçelerine Anlam İncelemesi" adlı projeden üretilmiştir.

Hanife GEZER

Dr., Yunus Emre Institute, Ankara/ Turkey (hanifegezer@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-2345-6789

**Contribution of Religious Terms in the Qur'an Translations of the
Karakhanid Period to the Vocabulary of the Period and Comparison
With Other Qur'an Translations**

Abstract

Transitional period in Karakhanids was milestone for Turkish culture and Turkish language. Turkic peoples attached importance to Islam and they showed respect it. For this reason they had a role in spreading of Islam. Qoran Translations are the one of works for understanding better Islam and be implemented it. These translations that were translated one-to-one are important sources to following vocabularies of historical terms and meaning of words.

It is remarkable that religius terms in translations of Qoran were tried to translated as far as possible with Turkish words. This translated effort shows to us that meanings of words in their terms. In this work, translations of Qoran that represents Karakhanid, Khwarezm and Old Oghuz Turkish will rake through and compare their religius terms. We used manuscript of Türk İslam Eserleri Müzesi for Karakhanid Turkish and manuscript of Rylands, manuscript Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa for Khwarezm Turkish and dated 1401 manuscript translation of Qoran for Old Oghuz Turkish.

As methods, we used raking through and comparing in this work. In this way, as comparative, we will reveal that which words were used in which periods for religius words were set in stone in Qoran. In addition to this, we will make firm that how changed the meanings of words in these transitional periods.

Keywords: Translation of Qoran, Karakhanid Turkish, religius terms, Old Oghuz Turkish, Harezmi Turkish

Giriş

Türkler, İslamiyet'ten önce inandıkları diğer dinlerde de yaptıkları gibi 11. yüzyılda İslamiyet'i kabul ettikten sonra da ilk iş olarak bu dini anlamak için dinin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'i kendi dilleri olan Türkçeye tercüme etmeye başlamışlardır. Böylece Kur'an tercümeleri, İslamiyet'in anlaşılması, uygulanması ve yayılması amacıyla yapılan çalışmalardan biri olmuştur.

Karahanlılar döneminde her Arapça kelimeyi ifade eden bir karşılığın bulunduğu, birebir çevrilerek yapılan satır arası ilk Kur'an tercümeleri, İslamiyet'in halk tarafından daha iyi anlaşılması için Kur'an'ın mümkün olduğunca Türkçe kelimelerle tercüme edildiğini göstermektedir. Kur'an-ı Kerim'i tercüme işi tercümanlara hem Allah'ın ayetlerini yanlış

çevirerek günah işleme korkusuna sebebiyet vermiş hem de kutsal bir dili aynı akıcılık ve ahenkle anlatabilme sorumluluğu yüklemiştir.

Bu durum, yeni yeni tanıyıp anladıkları İslamiyetin kutsal kitabında geçen kavramlar için yeni dinî terimler türetilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Tercümanlar, çeviri yaparken kelimeleri daha dikkatli seçmişlerdir. Unutulmuş bazı kök ve gövdeler yeniden kullanılarak daha önce sahip olmadıkları anlamlar kazanarak İslamiyeti anlatacak terimler haline getirmişlerdir. Bu nedenle Karahanlılar zamanında İslâmiyet'in kabulüyle yaşanan geçiş dönemi, Türk kültürünün yanında Türk dilinin sahip olduğu söz varlığı açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Bu tercüme, Türk dilinin tarihî dönemlerinin söz varlığını ve kelimelerin anlam zenginliğini takip etmemiz açısından önemli kaynaklardır.

Bu çalışmada Karahanlı, Harezmi ve Eski Oğuz Türkçesi dönemlerini temsil eden Kur'an tercüme seçilmiş ve bu eserlerdeki dinî terim çevirilerinde tercih edilen kelimeleri ortaya koymak amacıyla eserlerin sözlükleri taranmıştır. Dinî terim olarak dinle ilgili kavramlar için kullanılan sınırlı ve özel anlamdaki kelimeler kastedilmektedir. Dolayısıyla sadece İslamiyet'le ilgili değil Kur'an'da geçen diğer dinlerle ilgili dinî terimlerin çevrilmesinde tercih edilen kelimeler de kabul edilmiştir. Özel isimler ve yer adları bu çalışmanın dışında tutulmuştur. Bununla birlikte doğrudan Türkçe karşılığı bulunan özel isim ve yer adları, o dönemin Türkçe söz varlığını ortaya koyma açısından önem arz ettikleri için çalışmaya dâhil edilmişlerdir.

Karahanlı döneminde yazılan Kur'an Tercümeindeki Esmâ'ü'l-Hüsna'lar için kullanılan Türkçe kelimeler [1] ve Rylands nüshasındaki soyut anlam kazanmış kelimeler [2] ile ilgili çalışmalar yapıldığı için bu çalışmada tespit edilen kelimelerin hangi yönde anlam değişimine uğradıkları ile ilgili sınıflandırma yapılmamıştır.

Çalışma için Karahanlı Türkçesi dönemini temsilen:

- Türk İslâm Eserleri Müzesi nüshası: Kök, A. *Türk İslam Eserleri Müzesi Kur'an Tercümesi (1-235v)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Ünlü, S. *Türk İslam Eserleri Müzesi Kur'an Tercümesi (235-450v)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2004.
- John Rylands Kitaplığında bulunan Rylands nüshası: Ata, A. *Karahanlı Türkçesi: Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Giriş, Metin, Notlar, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.

Harezmi Türkçesi dönemini temsilen:

- Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa nüshası: Yüksekaya Sağol, G. *Harezmi Türkçesi Satır arası Kur'an Tercümesi, Metin, Sources of*

Oriental Languages and Literatures 21, Turkish Sources XIX, Harvard UniversityThe Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1993.

Yüksekkaya Sağol, G. *Harezmi Türkçesi Satır arası Kur'an Tercümesi, Sözlük*, Sources of Oriental Languages and Literatures 26, Turkish Sources XXIII, Harvard UniversityThe Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1995.

Eski Oğuz Türkçesini temsilen:

- M. 1401 tarihli Satır arası Kur'an Tercümesi nüshası: Küçük, M. *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.

İsimli eserler taranmıştır.

A. Dönemlere Göre Kur'an Tercümelerinde Tespit Edilen Kelimeler ve Karşılaştırması

1. Karahanlı Türkçesi Dönemi

1.1. İngiltere John Rylands Kütüphanesi Nüshası

Bu nüsha satır arası tercüme olup, John Rylands kütüphanesinin Arabic MSS. 25-38'de kayıtlıdır. Hem Farsça hem de Türkçe tercüme içermektedir. Tamamı otuz cilt olduğu tahmin edilmekle birlikte sadece on dört cildi mevcuttur. Başı ve sonu eksik olduğu için ne zaman, nerede ve kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir [3, s. XVI-XVII]. Eserin dil malzemesi açısından Karahanlı mı yoksa Harezmi dönemine mi ait olduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır [4, s. 40-41]. Çalışmamızda bu eser, Eckmann ve Aysu Ata'nın kabul ettiği gibi Karahanlı dönemine ait ilk Kur'an tercümesi örneği olarak ele alınmıştır [4, s. XXIX].

Rylands nüshasında dinî terim çevirilerinde tercih edilen 273 tane kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin dillere göre dağılımı şu şekildedir:

Türkçe: 145

Arapça: 73

Farsça: 15

Soğdca: 2

Sanskritçe: 2

Türkçe-Arapça /Arapça-Türkçe: 26

Türkçe-Farsça /Farsça-Türkçe: 6

Türkçe-Soğdca /Soğdca-Türkçe: 4

açıklık: helâl 16:
114

ağakın kıl-: namazı
tam erkaniyla kılmak
7: 170

ağakın turğan:
(1) namaz kılan 39: 9

(2) Allâh'a itaat eden
33: 35
ađırmađ: hakkı
batıldan ayırmak 8:
29
ađırmađ küni:
hüküm günü 37: 21
ađırlıđ: kutsal,
mübarek 8: 34
arıđ:
(1) helâl 8: 26
(2) mukaddes, kutsal
20: 12
(3) Esmâ'ü'l-
Hüsnâ'dan El-Kuddüs
59: 23
arıđ ay-: tesbih
etmek 59: 24
arıđ Tanrı: sübhan
Allâh 43: 13
arıđla-: tesbih etmek
48: 9
arın-: boy abdesti
almak 5: 6
arıt-: gûnahtan
arıtmak 4: 49
artađ / yawuz işlig:
dođru yoldan sapan
40: 43
artatur: fitne 5: 33
artatmađ tile-:
vesveseye dđşürmek
7: 200
artuđ kat-: şirk
koşmak 4: 48
atanmış öd: ecel 7:
185
aytıđ kım: azap sözü
36: 7
azıtđan: batıla sapan
45: 28
aztur-: azdırmak,
yoldan çıkarmak 41:
29
bâr: Tanrı 8: 32
barlama-: Tanrı'nın
varlıđını ikrar
etmemek 49: 7

belgü: ayet 16: 16
belgüsüz: gayb,
bilinmeyen 34: 14
bilgen: her şeyi bilen,
Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan
El-Habir 34: 1
bit-: inanmak, iman
etmek 16: 36
bitgen: iman eden 4:
162
bitmek: iman 8: 2
bitig:
(1) Kur'an-Kerîm 7:
169 (2) levh-i mahfuz
35: 11
bodun: ümmet 16:
123
bođuzlađu: kurban
37: 107
borđu: sur, kıyamette
üflenecek olan boru
20: 102
boyun bér-:
Müslüman olmak 8: 1
boyun bérigli:
Müslüman 15: 2
boyun su-:
İslâmiyet'i kabul
etmek 5: 44
boyun suđan:
Müslüman 66: 5
bulđaklıđ: fitne 9: 47
buyrulmuş: farz 4: 24
büt-: inanmak, iman
etmek 34: 8
bütügli: inanan, iman
eden 7: 132
çım: dođru, hak 35: 5
eđgünlük: iyi amel 58:
9
erklig: her şeye
nezaret eden,
Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan
El-Vekil 3: 173
êş: ashab, ehl, havari
61: 14
êw barđdın ađrıl-:
hicret etmek 16: 41

êw bođnı: ehl-i beyt
28: 12
hađa kılıđlı: gûnah
işleyen 28: 8
ıdılmış: peygamber
15: 57
ıdı: Rab, Tanrı 7: 187
ıđitgen: Rab 5: 24
iki yüzlüg: münafik
4: 138
iki yüzlülük kıł-:
münafıklık etmek 59:
11
iş: amel 33: 71
kıldaçı: El-Bâki 16:
96
kara közlüg: cennet
kızı, huri 44: 54
katiđsız: ihlâs sahibi,
halis, gûnahsız 39: 3
keçürgen:
(1) affedici,
Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan
El-Hâlim 33: 52
(2) çok affedici
Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan
El-'Afuvv
keđ işlig: rahmeti bol,
Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan
El-Vâsi
keđ rahmetlig:
rahmeti bol olan,
Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan
El-Vâsi
kesilmiş: farz,
Allâh'ın emri 4:24
kıł-: yaratmak, var
etmek 16: 72
kın: gûnah
işleyenlere, kafirlere
ve inkarcılara
ölümden sonra
verilecek ceza, azap
34: 33
kıma-: Allâh için
insanlara azap etmek
9: 55

ķış-: yoldan çıkmak, azmak, itaat etmemek 43: 36
ķıwanġan: kibirlenen, kibirli 4: 36
ķıđinki/ ķıđinki kün: āhiret 16: 122
ķirtġün-: inanmak, iman etmek 36: 7
ķirtġünġen/ ķirtġünmiş: iman eden, mümin 49: 9
ķođı ıđ-: Kur'an için indirmek, göndermek 40: 15
ķopmaķ: āhiret 59: 2
ķorķ-: Allāh'tan korkup ona güvenmek, tevekkül etmek 65: 3
ķoş-: iftira atmak, yalan söylemek 20: 61
ķön-: hidayete ermek, doğru yola girmek 7: 159
ķöni: (1) gerçek, doğru, hak 16: 38
(2) hak dine inanan, cahiliye devrinde İbrahim peygamberin dini üzere olan 4: 125
ķöni işlig: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hakim
ķönül-: doğru yola girmek 4: 98
ķöġül urmak: tevekkül etmek 16: 42
ķörüġli: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Başir 48: 24
ķöyürġen ot: cehennem ateşi 33: 64
ķözi yümükler: namahreme bakmayan 38: 52

ķözlüġ: gönül gözü olan, basiretli 59: 2
ķul: Allāh'a göre insan 7: 194
ķulluġ: ibadet 4: 172
ķutluġ: mübârek 38: 29
ķüçlüġ: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Kāvi 58: 21
ķüçlüġ uġan: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Kadir, her şeye gücü yeten 35:1
ķüdeşgen: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hafiz 42: 6
ķüdeşigli: takva sahibi, muhsin 5:5
ķüdeşçi: (1) Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hafiz 34:21
(2) Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan rakib 33: 52
meġzeksiz: eşi ve benzeri olmayan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Aziz
muġsuz: hiçbir şeye muhtaç olmayan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-ġanı 39: 7
oķı-: (1) tapmak, ibadet etmek 16: 86
(2) dua etmek, niyaz etmek 7: 134
oķıġu: Kur'an 15: 1
ortak ķat- / ortak ķıl-: Allāh'a ortak koşmak 7: 191
ortak ķatġan / ortak ķatıġlı: müşrik 9: 17
ot: cehennem ateşi 35: 36
öġdi: hamd 16: 75

öġdülmüş: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hamid 4: 131
öknüp yan-: pişman olup tövbe etmek 16: 119
örtġen: (1) Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Gafür 3: 129
(2) Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Gaffâr 40: 43
örtüġlüġ: gayb, manevî âlem, peygamberler aracılığıyla insanlara bildirilen ve yalnızca Allāh tarafından bilinen âlem 7: 188
saķın-: günah işlemekten sakınmak, takva sahibi olmak 5: 41
saķış ķüni: kıyamet 15: 35
saķış ķılġuçı: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hasib 4: 86
saķnuġ: takva sahibi, Allāh'tan korkan 3: 133
sawçı: peygamber 7: 158
seç-: vahyetmek 15: 66
sunmaķlıġ: ibadet 19: 65
tan-: inkar etmek, iman etmemek, küfretmek 16: 71
tanġan/ tanıġlı: kafir, iman etmeyen 39: 3
tanmaķlıġ: küfür 16: 106
taġrı: Allāh 3: 119
taġrıķa yan-: tövbe etmek 38: 24

taqrımı bilgen: dindar, zahit 5: 44
tap-: ibadet etmek, iman etmek 40: 66
tapmaqqa: İlah 64: 13
tapuğ: ibadet 7: 206
tapun-: ibadet etmek, kulluk etmek 20: 14
tapunğu: İlah, Tanrı 7: 127
tapunguluğ idi: İlah 7: 158
teğri: Allâh 16: 48
tirig: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hayy 20: 111
törüt-: Yaratmak, yok var etmek 20: 72
törütgen: Yaratan, Yaratıcı, Rab 35: 1
tutuğlı: yazıcı melek 50: 17
tüzün: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Halim 35: 41
uğan: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Kadir 5: 17

uqğan: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Habir 66: 3
uluğ: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Kebir, El-Mütekebbir 4: 34
uluğ kün: kıyamet günü 45: 26
üküş bergen: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Vehhab 38: 35
üküş örtgen: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Gaffar 38: 66
yalawaç / yalavaç:
(1) peygamber 28: 7
(2) elçi, Cebrail 20: 96
yarağsız: batıl 8: 8
yarat-: yoktan var etmek 7: 185
yarlıkağlı:
(1) Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan Er-Rahim 7: 153
(2) Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Vahhab 38: 9
yarlıkağan:
(1) Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Gafur 35: 41

(2) Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan Er-Rahim 3: 129
yarukluğ: nur 5: 15
yawuz: günah 4: 31
yazuğ: günah 4: 25
yazuğ kıl-: günah işlemek 34: 25
yazuğ kılğan: günahkâr 45: 31
yazuk örtgen: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan Gafur 49: 5
yazuğ tök-: günahlardan arınmak 7: 161
yazuğluğ: günahkâr 44: 44
yolka köndürmek: hidayet, bir kimseye Allâh tarafından ilham edilen doğru yolu bulma sezisi 16: 102
yun-: boy abdesti almak 4: 43
yük: günah 16: 25
yüksek: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Alî 4: 35
yükün-: secde etmek 15: 30

1.2. Türk İslam Eserleri Müzesi Nüshası

Türk İslam Eserleri Müzesi Kütüphanesi 73 numarada kayıtlı olan nüshadır. Yazmanın sonunda yer alan ketebe kaydına göre eser, Muhammed bin El-Hâce Devletşah eş-Şirazî tarafından M. 1333-1334 yıllarında istinsah edilmiştir. Yazma bir hayırsever tarafından Eyüp Sultan Türbesine vakfedilmiş 1922 yılında kütüphaneye getirilmiştir. Âl-i İmran ve Bakara surelerindeki bir kaç eksik ayet göz önüne alınmazsa tam bir nüshadır [5, s.15-16; 6, s. XXI-XXII].

TİEM nüshasında dinî terim çevirilerinde tercih edilen 222 tane kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin dillere göre dağılımı şu şekildedir:

Türkçe: 106
Arapça: 79
Farsça: 11
Soğdça: 5
Sanskritçe: 2

Latince: 1

Türkçe-Arapça /Arapça-Türkçe: 11

Türkçe-Farsça /Farsça-Türkçe: 4

Türkçe-Soğdça /Soğdça-Türkçe: 3

açukluğ: helâl 8: 69

ađakın kıl-: namaz
kılmak 7: 170

ađakın turuđı: namaz
kılan 39: 9

ađırmađ: hakkı
batıldan ayırmak 2: 53

ađırmađ küni: kıyamet
günü 8: 41

ađırlıđ ew: Kâbe 14: 37

alkıř: dua 9: 99

and / ant: ant, yemin 6:
30

andıka-: ant içmek,
yemin etmek 58: 14

ant iç-: yemin etmek
24: 22

arıđ: günahsız 19: 19

arıđlıđ / arıđlıđ: Allah'ı
noksan sıfatlardan
tenzih etme 27: 8

arıđsız: haram 6: 145

arıđ tonlular: havariler,
Hz. İsa'ya hayatta iken
iman eden ve ona
sadakat gösteren kişiler
5: 111

atan-: kurban etmek 16:
115

aymađlıđ: Allah'a
hamd etme 10: 10

aymađlıđ: Esmâ-ül
hüsnadan Selâm, noksan
sıfatlardan uzak olan 56:

baçıđ: söz, yemin 33:
15

balman: put 7: 138

bařlıđın yun-: boy
abdesti almak 4: 43

bayař: Allah 5: 60

baylıđ: Allah'ın
sıfatlarından kafi olan
65: 7

belgü: ayet 6: 150

boyun ber-: Müslüman
olmak 4: 65

boyun sü-: Müslüman
olmak 22: 32

boyun süđli: müslüman
10: 84

boyun süđen:
müslüman 3: 67

bıçıđ: ant 9: 7

bilge:

(1) haham, Yahudilerin
kalem erbabı 5: 44

(2) ruhban 5: 63

(3) keřiř 5: 82

bilgenrek: Allah'ın
sıfatlarından en iyiyi
bilen 23: 96

birle-: Tanrı'yı tevhid
etmek 1: 5

bit- / büt-: iman etmek
3: 110

bitmek: iman 3: 167

bütmeklik: iman 9: 124

bütün-: ibadet etmek
41: 14

bođuzlađu: kurban 5: 2

çođluđ ot: cehennem
ateři 17: 97

egril-: imandan çıkmak,
inkar etmek 73: 17

ekki müynüz:
Zülkarneyn 18: 94

ekki yüzlüđ: münafık 9:
101

iđi: Tanrı 1: 1

katıđlan-: Allah
yolunda cihat etmek 8:
74

karđa-: beddua etmek
29: 25

karđıř: beddua 28: 42

katıđlan-: Allah
yolunda cihat etmek 29:
69

keđinki: âhiret 9: 74

keđinki küni: âhiret 2: 8

keđinki orun: âhiret 2:
86

kertün- / kertgün-:
iman etmek 2: 260

kesüklüđ: iki
peygamber arasında
geçen peygambersiz
geçen zaman 5: 19

kızđut küni: kıyamet
11: 66

köđül ba-: tevekkül
etmek, Allah'a
güvenmek 7: 89 ę

körklüđ tayanđu orun:
cennet 18: 31

kul: Allah'a göre insan
10: 90

kulluđ: ibadet 19: 93

kurulđan ewnüđ ilki:
Kâbe 3: 96

kuđu: ümmet, bir
peygambere inanıp onun
yolunu seçen insanların
tümü 2: 134

künke / küñke
tapunđanlar: Sabiiler
2: 62

oğul oğlanları:
Yakub'un torunları 3: 84
ortak kat-: şirk koşmak 6: 19
ortak katıglı: müşrik 6: 79
oğıgu: Kur'an-ı Kerim 2: 185
ot: cehennem 3: 116
ot idileri / iyeleri: cehennem sakinleri 2: 39
ög-: hamd etmek, Allâh'ı tespih etmek 17: 44
ösey: secde etmemek 68: 43
ökünüp kayt-: pişman olup tövbe etmek 2: 160
saķış yanut küni: âhîret 1: 4
saķnuķ: takva sahibi 19: 18
sawçı:
(1) peygamber 19: 41
(2) esma-yı hüsnadan koruyan, gözeten 3: 173
tafnađu: kurban 5: 27

tanđuçı: kafir 64: 2
taņ atarda oķı-/ taņda oķı-: sabah namazı kılmak 17: 78
tanıđlıķ: kafir 74: 10
tanmaķlıķ: inkarcılık 9: 17
taņrı / teņri: Allah 2: 2
taņrılıķ: yalnız Allah'ın bilgisinde olan 4: 135
taņrı ewi: Kâbe 5: 95
tap-: kulluk etmek 4: 36
tapđu: ibadet 10: 29
tapuđu: ibadet 11: 123
tapunđu:
(1) İlah, Tanrı 2: 257
(2) put 7: 127
toķıđu yer: mihrap, ibadet hücresi 19: 11
törüt-: yaratmak 14: 19
uçaņur: ruku 2: 43
uđan: Tanrı 2: 20
ünjür idileri: Ashab-ı Kehf 18: 9
ürün tonluđu: havari 5: 112
yalavaç / yalawaç: peygamber 2: 87
yaņluķ: günah 11: 27

yarat-: yaratmak 3: 47
yazuķ: günah 2: 158
yazuķ kıl-: günah işlemek 30: 47
yazuķluđu: günahkar 26: 222
yazuķ ört-: günah başılamak 15: 49
yazuķ örtigilerde yegreki: başıslayanların en hayırlısı 7: 155
yawuz tayangu orun: cehennem 18: 29
yeti ekkileđu: Fatiha suresi 15: 87
yince işlig: her şeyi bilen, haberdar olan (Allah) 6: 103
yu-: abdest almak 5: 6
yun-: abdest almak 4: 43
yumışçı: peygamber 17: 15
yükün-: secde etmek 15: 30
yüzleđu: ibadet yapılırken dönülen yön, kible 2: 148

2. Harezmi Türkçesi Dönemi

2.1. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimođlu Ali Paşa Nüşası

Daha önce Millet Kütüphanesi Hekimođlu Ali Paşa 951 numarada iken günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi Hekimođlu Ali Paşa Camii 2 numarada kayıtlı olan nüşadır. Mikrofilm arşiv numarası 3587'dir. Dili Karahanlı edebî dili ile bağlantılı ama Harezmi şive özelliklerini taşımaktadır.

583b'de Hekimođlu Ali Paşa'ya ait bir vakıf mührü bulunmaktadır. Aynı sayfada metnin 764'de istinsah edildiđi belirtilmiştir. Bazı eksik ayetler göz önüne alınmazsa tam bir nüşadır. Bununla birlikte bir kaç istisna dışında ilave veya tefsir içermemektedir [7, s. XXVIII-XXIX].

Bu nüşada dinî terim çevirilerinde tercih edilen 379 tane kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin dillere göre dağılımı şu şekildedir:

Türkçe: 124
Arapça: 126
Farsça: 12
Soğdca: 3
Türkçe-Arapça /Arapça-Türkçe: 86
Türkçe-Farsça /Farsça-Türkçe: 19
Türkçe-Soğdca / Soğdca-Türkçe: 5
Farsça-Arapça / Arapça-Farsça: 3
Soğdca-Arapça / Arapça-Soğdca: 1

açuk: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Zahir 57/3
andık-: yemin etmek 24:22
angıl-: zikredilmek 76 / 1
ant: ant, yemin 56:76
ant iç-: yemin etmek 7: 21
arığ: günahsız 18 / 81
arığla-: Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih etmek 15 / 98
arığlık: bütün noksan sıfatlardan uzak olma, münezzeh olma 12 / 31
arın-: günahattan temizlenmek 24 / 21
azgan: yoldan çıkan 93 / 7
bar-: helâk olmak 35:8
bezek küni: süs günü, bayram günü 20:59
bilgen: her şeyi bilen, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Habîr, El-'Alîm 6:103
bilgen Tangrı: her şeyi bilen Allâh, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Alîm 41:12
bir: eşi ve benzeri olmayan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Ahad, El-Vâhid 112:1
bir işlig ögür: bir peygambere inanıp onun yolunu seçen kimselerin tümü, ümmet 11:48
birgen: lütfeden, bağışlayan, veren,

Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Vehhâb 38:35
bit-: inanmak, iman etmek 2:228
bitgen: inanan, iman eden 2:221
bitmek: inanma, iman 9:124
bitig: amel defteri 17:13
boynağu: asi, itaatsiz, inatçı 4:117
boynağuluk: haddi aşma, azgınlık 6:110
boynağuluk kıl-: itaat etmemek 7:77
boz-: peşrişan etmek, helâk etmek 27:34
bürünçük: örtü, baş örtüsü 24:31
büt-: inanmak 26:111
bütgen: inanan, iman eden 14:31
çulğan-: örtünmek, bürünmek 73:1
edgülık kılân: iyilik eden, lütfkâr, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Berr 52:28
erklig: her şeyin sahibi, her şeye hükmeden, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Melik 59:23
eşitgen: her şeyi duyan, her şeyden haberdar olan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan Es-Semî 8:42

ew: Kâbe 3:97
ıdılmış / ıyınmış: gönderilmiş, peygamber 37:171
ıdi: Allâh, Tanrı 2:163
keçürgen: affeden, bağışlayıcı, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Afuvv 4:43
kıl-: yaratmak 75:39
kılğan: yaratan 2:30
kılın-: farz edilmek 16:124
kınamağa iwmege: cezalandırmakta acele etmeyen, sabırlı, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Halîm 22:59
kiçürgen: affeden, bağışlayıcı, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Afuvv 22:60
king: rahmeti bol olan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Vâsî 2:247
kir-: süluk etmek 110:2
kopar-: diriltmek, haşretmek 2:259
kopgar-: diriltmek, haşretmek 2:56
kön-: doğru yolu bulmak, hidayete ermek 32:3
köngen: doğru yolu bulan, hidayete eren 2:16
köndür-: doğru yolu göstermek, hidayete erdirmek 6:84

köndürgen: doğru yolu gösteren, hidayete erdiren 18:17
köndürügli: doğru yolu gösteren, hidayete erdiren 3:4
köni yol: doğru yol, hidayet 18:66
köni yollıg bol-: doğru yolu bulmak, hidayete ermek 2:186
köni yolluâ: doğru yolda olan, hidayete eren 11:78
könül-: doğru yolu bulmak, hidayete ermek 10:35
könülgen: doğru yolu bulan, hidayete eren 49:7
körge: her şeyi gören, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Basîr 35:31
körklüg işlig: işi güzel olan, iyi muamele eden, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Latîf 22:63
kul: Tanrı'ya göre insan, kul 26:52
kulluk: itaat, ibadet, kulluk 18:110
kulluk kıl-: itaat ve ibadet etmek, kulluk etmek 4:36
kutgarğan: kurtaran, emin kılan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Mu'min 59:23
küçlüg: güçlü, kuvvet, kudret sahibi, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Kavî, El-Metîn 11:66
mungsuz: ihtiyacı ve sıkıntısı olmayan, müstağni, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Ganî 3:97
oqu-: okumak 3:93
ortak қоş-: şerik қоşmak 6:64

ortak қоşған: şerik қоşan, müşrik 6:23
ortu: ifrattan uzan 28:22
öggen: hamdeden, öven 9:112
ögmek: övme, hamd u sena 6:45
ögdülmiş: övülen, hamd u sena edilen, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hamîd 85:8
ögdülmiş Tangrı/ ögülmiş Tangrı: övülen, hamd u sena edilen, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hamîd 34:6
ögülmiş: övülen, hamd u sena edilen, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hamîd 11:73
örtüglüg: görünmeyen, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Bâtın 57:3
saqçı: nezaret eden, koruyan, gözetken, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hâfız, El-Rakîb, El-Mukît, El-Vekîl 34:21
saқınған: sakınan, çekinen, takva sahibi 9:36
saқış құлған: hesap soran, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hasîb 4:6
saқлаған: nezaret eden, koruyan, gözetken, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hâfız, El-Vekîl 11:57
song күn: âhiret günü 9:18
song tiriglik: âhiret hayatı 2:86
tan-: inkâr etmek 3:178
Tangrı: Tanrı, Allâh 6:112
Tangrı buyruқındın қıқған: Allâh'ın buyruқundan çıkan, günahkâr 2:26

Tangrı indürgeni: Allâh'ın indirdiğ; sabit ve şüphe götürmeyen şey 2:42
Tangrıға қайт-: Tanrı'ya dönmek, yönelmek 40:13
Tangrıға yanған: Tanrı'ya dönen, yönelen 50:32
tanuқ: her şeye tanık olan, muttali, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan Eş-Şehîd 4:166
tapun-: tapmak, tapınmak, kulluk etmek 26:70
tapunğu: İlâh, Tanrı 7:140
Tengri: Tanrı, Allâh 40:16
teзgin-: tavaf etmek 2:158
tirgür-/ tirgüz-: diriltmek, canlandırmak, hayat vermek 35:9
tirgüzgen: diriltken, canlandıran 30:50
tirig: hayat sahibi, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hayy 3:2
tirlürül-: diriltmek 44:35
tölek: eziyet etmeyen, yumuşak huylu, halim, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Halîm 35:41
töngütüp: (başını) eğerek, secde hâlinde 4:154
tükengen: fani, ölümlü 55:26
uğranılmış: başvuru, kastedilen, kendisine ihtiyaç duyulan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan Es-Samed 112:2
uluğ: büyük kabahat, büyük günah 2:217
uluğ: yüksek, büyük, yüce, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Azîm, El-Kebîr 2:255
uşat-: kırıp geçirmek, helâk etmek 25:39
üküş ant içgen: çok yemin eden 68:10

ünde-: dua ve ibadet etmek 27:62
yalavaç/ yalawaç: peygamber 5:15
yalğuz: tek, eşi ve benzeri olmayan, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Ahad, El-Vâhid 112:1
yangıla tüzet-/ yangıla yarat-: yoktan var etmek ve şekil vermek 6:98
yanut: karşılık, mükâfat veya ceza 4:74
yarağlıg: her şeye gücü yeten, muktedir, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Kadîr, El-Muktedir 46:33
yarat-: yaratmak 50:16
yaratğan: yoktan var eden, yaratıcı, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Bârî, El-Hâlık 2:54
yaratıg eyeleri: yaratılanlar 26:184
yarlıkağan: mağfiret eden, bağışlayan, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Gaffâr, El-Gafur 39:5

yarlıkağan Tangrı: bağışlayıcı, mağfiret edici Allâh, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Gaffâr 40:42
yaruk: nur, ışık 6:122
yarutğan: nur saçan, nurlu 22:8
yaz-: günah işlemek, itaatsizlik etmek, karşı gelmek 3:112
yazğan: günahkâr, âsi, itaatsiz 19:44
yazmak: azma, sapma, karşı gelme, isyan 58:9
yazuğ: günah 5:62
yazuğ kemiş-: günahları affetmek, bağışlamak 7:161
yazuğ kılğan: günahkâr 5:106
yazuğ kötür-: günah yüklenmek, günah taşımak 16:25
yazuğ örtgen: kefaret 5:45
yazuğ yanuti: günahın cezası 25:68
yazuğluğ: günahkâr 37:34
yıg-: haşretmek, diriltmek 20:125

yinggen: hâkimiyet sahibi, kudretli, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-'Azîz 3:4
yinggen Tangrı: hâkimiyet sahibi ve kudretli Allâh, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-'Azîz 36:5
yitiz uluğ: çok yüce, azamet sahibi, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Mutekebbir 59:23
yoğal-/ yoğal-: yok olmak, mahvolmak, helâk olmak 69:29
yoğat-: yok etmek, helâk etmek 7:4
yotturul-: helâk edilmek 34:51
yük: yük; günah 6:164
yük ketürgen/ yük kötürgen: yük taşıyan; günahkâr 35:18
yüksek: yüce, Alî, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-'Alî, El-Mute'âlî 2:255

3. Eski Oğuz Türkçesi Dönemi

3.1. M.1401 Tarihli Kur'an Tercümesi Nüshası

Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde kayıtlı olan nüshadır. 652a sayfasında yer alan kayda göre müstensihi Hasan bin Alî el-Bestâmî, istinsah yılı ise M. 1401'dir. Eser Eski Oğuz Türkçesi dönemine ait bilinen ilk satır arası Kur'an tercümesidir. Bazı sayfalarında okunamayan satırlar dikkate alınmazsa eser tam nüshadır [8].

Bu nüshada dinî terim çevirilerinde tercih edilen 138 tane kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin dillere göre dağılımı şu şekildedir:

Türkçe: 41
Arapça: 84
Farsça: 9

Soğdca: 2

Türkçe-Arapça /Arapça-Türkçe: 1

Arapça-Farsça / Farsça-Arapça: 1

ağır günü: âhiret 626a/7
âhiret: âhiret, öbür dünya 10a/1
'alim: (Allah) çok bilen 440b/5
Allâh: Allah 5b/6
Allâh Ta'âlâ: Allah 427b/1
ağ-: anmak, hatırlamak, düşünmek, zikretmek 509b/4
and: ant, yemin 91b/1
'arefe: bayramdan önceki gün, arife 640a/7
arı: temiz, arı, güzel, helâl, günahsız, saf 272b/5
arın-: arınmak, temizlenmek, gûnahtan temizlenmek, tövbe etmek 212a/2
arıt-: gûnahtan temizlemek, temize çıkarmak 54a/2
artuğa vèrmek: faize vermek 65b/3
arula-: (Allah'ı) tenzih etmek, yüceltmek 5b/4
aşnâm: putlar 427a/1
âyât / âyet: ayet 36a/5
ayrılmağ günü: hüküm günü 449a/5
azğun: azgın, sapıtmış, yoldan çıkmış 404a/3
bahâ: sadaka, zekat 124b/6
bâıl: Hak olmayan 7a/2
'ibâdet: Allah'a kulluk etme 398a/5
iblis: şeytan 155b/1
ihrâm: Hac için hazırlanan

bitik: amel defteri 300a/3
bölük: topluluk, ümmet 11a/6
cehennem: cehennem 13a/2
cennet: cennet 12a/4
cin: cin 488a/7
çalab: Tanrı, Allâh 111a/6
dâbbe: yaratık 412a/7
dergâh: mec. cennet 53a/4
din: din 1b/4
dirilt-: diriltmek, hayat vermek, yaşatmak, geçindirmek 24a/5
du'â: dua , Allah'a yalvarma 6b/1
duracağ ev: cennet 472b/6
ecr / ecir: sevap 467b/1
enbiyâ: peygamberler 554a/7
eski ev: Kâbe 359b/5
eyü iş: iyilik, salih amel 263a/1
fâhişe: günah, kötülük 569a/7
farîza / farz: kesin yapılması gereken dinî emir 80b/6
fâsık: Allah'ın emirlerine karşı gelen, sapmış 111a/1
ferište / ferişteh / firişteh: melek 15b/1
ğafür: çok bağışlayıcı olan (Allah)
melâ'ike / melâ'ik / melâ'iyik: melek 535b/6
mescid: cami, namaz kılacak yer 211b/4
me'vâ: cennet 568a/6
mü'min: iman eden 34a/5
münâcât: Allah'a yalvarıp

ğazâhık: Allah yolunda savaşma 33a/3
günâh: günah 27a/4
haberci: peygamber 268a/5
hac: Kâbe'yi ziyaret etme 28b/5
hacı: Kâbe'yi ziyaret eden kimse 196a/2
Ĥak: Allah 9b/7
hakim: her şeyi bilen ve hikmet sahibi (Allah) 112b/5
hâkim: hükmeden, hâkim 237b/4
hâlik: yaratan, yaratıcı 132b/6
harâm: dinen yasaklanmış olan 148a/3
haşr / haşir: ölülerin diriltilmesi 561b/6
havâri: Hz. İsa'nın on iki yardımcısından her biri 55a/6
hayy: devamlı diri olan (Allah) 511b/5
helâl: yapılması dinen yasak olmayan şey 35a/5
Ĥudâvend: Tanrı 53b/4
huri / hûri / hürü: cennet kızı 578a/4
işitmağ: cehennem ateşi 341b/1
şuç: suç, kusur, günah 543b/4
taqvâ: Allah'tan korkma, dinin yasaklarından sakınma
şür: İsrâfil'in kıyamette üfleyeceği boru

özel dikişsiz giysi 122b/6
ilāh: İlah, Tanrı 305a/5
ilçi: elçi, resul 407b/4
imān: Allah'a inanma 13b/4
inan-: inanmak, iman etmek 158a/7
İslām: İslam dini 59b/2
'ișyān: Allah'ın emirlerini yerine getirmeme, başkaldırma 566a/6
i'tikād: inanç, inanma 219b/4
i'tikāf: bir yere kapanıp ibadetle vakit geçirme 28b/1
kādir: her şeye gücü yeten (Allah) 405a/3
kāfir: Allah'ın varlığına birliğine inanmayan 13b/4
każā: Allah'ın yazdığı yazgı 505a/4
keffāret: bir günaha karşılık olan, kendisiyle günah örtülen şey 114a/7
kenise: kilise 361a/5
kerim: cömert, kerem sahibi (Allah) 192b/6
keşiş: papaz 198b/6
kıble: Kâbe'nin bulunduğu yer 21a/6
kıssis: papaz 120b/5
kıyāmet: âhiret, kıyamet günü 2a/4
kirtür-: inanmak 262a/4
kitāb: amel defteri 11b/5
kullık: kulluk, ibadet, tapınma, hizmet 114a/2
küfr / küfür: Allah'a inanmama, inkar etme 2b/7

yakarına, dua etme 7b/7
münāfık: iki yüzlü 204b/1
mürsel: peygamber 40b/6
müsilman / müsliman / müslüman: İslam dininde olan 151a/7
müşrik: Allah'a ortak koşan kimse 60b/5
nāfile: farz ve vacip olmadığı halde yapılan ibadet 206b/6
namāz: dua, namaz 23a/1
nebi: peygamber 32b/5
nübüvvet: peygamberlik 321a/2
oruç: oruç 28a/3
peygamber: peygamber 13a/6
put: put 487a/2
rab: Tanrı, Allah 263a/4
rahib: rahip 361a/5
rāziq: rızıklandırıcı (Allah) 132b/6
resül / rüsül: peygamber 13b/2
Resüllullāh: Hz. Muhammed 197a/7
ruhbān: papazlar 198a/6
saķar: kızartıcı, bunaltıcı anlamlarında olup cehennem adlarından biridir 621b/7
şanem: put 428a/3
şorıl-: sorulmak, hesaba çekilmek 648a/6

137a/1
süre: süre 4b/1
şeytān: şeytan 6a/3
9b/7
tamu: cehennem 26a/2
Taņrı: Tanrı 3a/1
tap-: tapmak, ibadet etmek 247a/4
tariķat: Allah'a ulaşmak için tutulan yol 528b/1
tenzih: Allah'ı her türlü noksanlıktan arındırma 580b/1
tođru yol: hidayet yolu, kurtuluş yolu 223a/7
uçmaķ: cennet 4b/6
ulu gün: kıyamet 328b/3
var eyle-: yaratmak 480b/7
yađfir: bađışla 8b/5
yalavaç: peygamber 268a/4
yamanlık: kötülük, azgınlık, hayasızlık, günah işleme 144b/2
yaradıl-: yaratılmak 81b/4
yarat-: yaratmak, halk etmek 1b/3
yazuķ: günah 101a/1
yazuķlu: günahkâr 125a/1
yük: yük, günah 300a/6
yük götürici: günahkâr 151b/4
yüklü: günahkâr 179b/6
zāhid: din adamı 120b/5
zebāni: cehennem işlerine memur edilen melek 510a/5
zekāt: zekat 438b/3
zikir: Allah'ı anma, tesbih etme 144b/7

Dönemlere Göre Kur'an Tercümelerindeki Dinî Terim Çevirilerinde Tercih Edilen Kelimeler

Bu başlık altında örnek teşkil etmesi açısından bazı dinî kelimelerin tercümesinde tercih edilen kelimeler tasnif edilmiştir. Bu tasnifte Karahanlı ve Harezmi dönemini temsil eden Kur'an tercümesi eserlerinde dinî kelimelerin tercümesinde Türkçe kelimelerin tercih edildiği, Eski Oğuz döneminde ise tercüme ihtiyacı duymadan Arapça kelimelerin tercih edildiği görülmüştür.

Kelime kelime yapılan bu satır arası Kur'an tercümelerinin dili göstermektedir ki Karahanlı ve Harezmi döneminde Arapça kelimelere Türkçe karşılık bulma çabası ön planda olmuştur. O dönem eserlerinde bulunmayan yani unutulmuş bazı kelimeler yeniden canlandırılmış, bir önceki anlamlarıyla bağlantılı olarak mecaz yeni dinî anlamlar kazanmışlardır. Hatta bazı özel isimlerin tercümesinde Türkçe kelime veya kelime grupları kullanılmıştır. Bunlara örnek kelimeler aşağıda verilmiştir. Eski Oğuz Türkçesi dönemine gelindiğinde ise tercümelerin dili Arapçanın etkisi altında kalmış ve tercümelerde Türkçe kelimeler yerine Arapça kelimeler tercih edilmeye başlamıştır.

Karahanlı Döneminde Bazı Özel İsimler Yerine Tercih Edilen Türkçe Kelimeler

Karahanlı döneminde, aşağıdaki özel adların bile Türkçe kelime ve kelime grupları ile tercüme edilmesi dil kullanımı açısından dikkat çekmektedir:

künke / künke tapunğanlar: Sabiiler TİEM 2: 62; **oğul oğlanları:** Yakub'un torunları TİEM 3: 84; **yeti ekkilegü:** Fatıha suresi TİEM 15: 87; **ünjür idileri:** Ashab-ı Keşif TİEM 18: 9; **ol kafir:** Firavun R ; **ekki müynüz:** Zülkarneyn TİEM 8: 94; **bitig:** Kur'an-ı Kerim R 7: 169; **okıgu:** Kur'an-ı Kerim 2: 185, **arığ cân:** Cebrail TİEM 5: 111, **Tağrı kulu:** Hz. Ya'kub TİEM 5: 32.

Nüshalara Göre Bazı Dinî Terimler İçin Tercih Edilen Kelimeler				
Dönemler	Karahanlı Türkçesi Dönemi		Harezmi Türkçesi Dönemi	Eski Oğuz Türkçesi Dönemi
Dinî Terim	R	TİEM	HAP	EODKT
Tağrı,	<i>bār</i> 8: 32; <i>idi</i> 7:	<i>idi</i> 1: 1;	<i>idi</i> 2: 163;	<i>tangrı</i> 132b/7; <i>çalab</i>

Allah	187; <i>törütgen</i> 35: 1; <i>tapmağka</i> 64: 13; <i>tapunğu</i> 7: 127; <i>tapunğuluk idi</i> 7: 158; <i>tengri</i> 40: 16	<i>tapunğu</i> 2: 257; <i>uğan</i> 2: 20; <i>tengri</i> 2: 2; <i>Tayrı</i> 3a/1; <i>bayaş</i> 5: 60	<i>tapunğu</i> 7: 140; <i>tangrı</i> 6: 112	111a/6; <i>Allāh</i> 5b/6; <i>Allāh Ta'ālā</i> 427b/1; <i>Hağ</i> 9b/7; <i>rab</i> 263a/4; <i>Hudāvend</i> 53b/4
Kabe	Kabe kelimesinin diğer nüshalarda tespit edildiği ayetler Rylands nüshasında eksik olduğu için bu kelime bulunamamıştır.	<i>ağrılığ ew</i> 14: 37; <i>kurulğan ewnüñ ilki</i> 3: 96; <i>tayrı ewi</i> 5: 95	<i>ew</i> 3: 97	<i>eski ew</i> 359b/5
peygamber	<i>ıdılmış / ıyınmış</i> 15: 57; <i>sawçı</i> 7: 158; <i>yalavaç / yalawaç</i> 28: 7	<i>sawçı</i> 19: 41; <i>yalavaç / yalawaç</i> 2: 87; <i>yumişçi</i> 17: 15	<i>ıdılmış / ıyınmış</i> 37: 171; <i>yalavaç / yalawaç</i> 5: 15	<i>yalavaç / yalawaç haberci</i> 268a/4; <i>mürsel</i> 40b/6; <i>nebi</i> 32b/5; <i>peygamber</i> 13a/6; <i>resül / rüsül</i> 13b/2; <i>yalavaç</i> 268a/4; <i>ilçi</i> 407b/4
cennet	<i>uşmağ</i> 20: 121	<i>körklüg tayanğu orun</i> 18: 31	<i>büstān</i> 18:31	<i>duracağ ew</i> 472b/6; <i>cennet</i> 12a/4; <i>dergāh</i> 53a/4; <i>me`vā</i> 568a/6; <i>uçmağ</i> 4b/6
cehennem	<i>köyürgen ot</i> 33: 64; <i>tamuğ</i> 4: 97; <i>dūzah</i> 20: 74	<i>ot</i> 3: 116; <i>yawuz tayanğu orun</i> 18: 29	<i>tamuğ</i> 33: 64	<i>cehennem</i> 13a/2; <i>tamu</i> 26a/2
âhîret	<i>kiđinki/ kiđinki kün</i> 16: 122; <i>qopmağ</i> 59: 2	<i>keđinki</i> 9: 74; <i>keđinki kün</i> 2: 8; <i>keđinki orun</i> 2: 86; <i>sakış yanut küni</i> 1: 4	<i>song kün</i> 9:18; <i>song tiriğlik</i> 2:86	<i>ağır günü</i> 626a/7; <i>âhîret</i> 10a/1; <i>kıyāmet</i> 2a/4
helâl	<i>açukluğ</i> 16: 114; <i>arığ</i> 8: 26	<i>açukluğ</i> 8: 69	<i>helâl</i> 16: 114	<i>helâl</i> 35a/5
haram	<i>harām</i> 9: 36	<i>arığsız</i> 6: 145	<i>harām</i> 6: 145	<i>harām</i> 148a/3
melek	<i>tutuğlı</i> 50: 17	<i>ferište</i> 50: 17;	<i>alğan</i> 50: 17	<i>ferište / ferişteh / firişteh</i> 15b/1; <i>melā`ike / melā`ik / melāyik</i> 535b/6

B. Karahanlı Döneminde Yapılan Dinî Terim Çevirilerinin Anlam Bakımından Karahanlı Dönemi Temel Söz Varlığına Katkısı

Bu bölümde Karahanlı döneminde yazılan Rylands ve TİEM nüshaları taranarak tespit edilen dinî terimlerin, dönemin diğer eserlerinde hangi anlamlara sahip oldukları karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma için Rylands nüshasında tespit edilen kelimeler maddebaşı gibi kabul edilmiş ve ilk sütuna yerleştirilmiştir. Kelimeler karşılaştırmanın kolay olması açısından sure: ayet numarası ile birlikte verilmiştir. Sağındaki sütuna aynı dönemde yazılan TİEM nüshasının aynı sure ve ayetinde aynı kelime için kullanılan kelimeler verilmiştir. Böylece aynı dinî terim için bu iki nüshada tercih edilen kelimelerin benzerlik ve farklılıklarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Son sütunda ise döneme ait diğer eserlerde geçen kelimelere yer verilmiştir. Bunun için maddebaşı olarak tespit edilen kelimelerin öncelikle DLT’de olup olmadığına bakılmıştır. Sütunda DLT’de tespit edilen kelimeler, anlamları ve geçtikleri yer numarası ile birlikte verilmiştir. Eğer maddebaşı olan kelimeler dönemin diğer eserleri olan KB ve AH’de farklı bir anlama sahiplerse bu anlam ayrıca verilmiştir. Böylece bu sütunda dinî terimler için kullanılan kelimelerin, diğer eserlerde sahip oldukları farklı anlamlar DLT temel alınarak ortaya konulmuştur.

Bu tabloda görülmektedir ki özellikle DLT’de somut anlama sahip olan kelimeler bu tercümelemlerle dinî mecaz anlamlar kazanmışlardır. KB gibi eserlerde zaten mecaz veya soyut anlamda kullanılmış olan bazı kelimelerin ise başka mecaz veya soyut anlamlar kazandıkları görülmüştür. Bu karşılaştırma, iki nüshada aynı terimi karşılamak için birbiri yerine kullanılan kelimeleri görmemizi sağlarken, döneme ait bazı hapaxların ortaya koymuştur.

R	TİEM	DLT
açıklık: helâl 16: 114	hâlâl: helâl 16: 114 açıklık: helâl 8: 69	açıklık: “nimet içinde yaşayan, nimetlenecek nimeti olan 43/ 30
adağın kıl-: namazı tam erkanyla kılmak 7: 170	adağın kıl-: namazı tam erkanyla kılmak 7: 170	adağ: “ayak” 27/12 adağka tegürgen: bir işi sonuna dek götürün, bitiren 260/227
adağın turğan: (1) namaz kılan 39: 9	adağın turuğlı: namaz kılan 39: 9	

(2) Allâh'a itaat eden 33: 35	boyun sügli: Allâh'a itaat eden 33: 35	
ađırmađ: hakkı batıldan ayırmak 8: 29	ađruđluđ: hakkı batıldan ayırmak 8: 29 ađırmađ: hakkı batıldan ayırmak 2: 53	ađır-: ayırmak 98/91
ađırmađ küni: hüküm günü 37: 21 bk. uluđ küni, kıyâmet küni, sađıř küni	ađırđu küni: hüküm günü 37: 21 ađırmađ küni: kıyamet günü 8: 41	
ađırlıđ: kutsal, mübarek 8: 34	ađırlıđ: kutsal, mübarek 8: 34 ađırlıđ ew: Kâbe 14: 37	ađırlıđ: itibarlı 34/21 ađırlıđ tut-: ađırlamak, itibar etmek 34/21 ađırlık: ikram, ihsan 70/56
âđiret: âhiret 4: 134 bk. kiđinki/ kiđinki kün	ađun: âhiret 4: 134 âđiret: âhiret 24: 14	ađun: zaman, devir 33/19
alkıř: selam, esenlik, dua 36: 58	alkıř: dua 9: 99 ¹	alkıř: övgü, dua; peygamber için salavat 61/48
'amel: iř, davranıř, amel 35: 8 bk. eđgüluđ, iř	iř: amel 35: 8 'amel: iř, davranıř 3: 136	
arıđ: (1) helâl 8: 26 (2) mukaddes, kutsal 20: 12 (3)Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Kuddüs 59: 23	arıđ: (1) helâl 8: 26 (2) mukaddes, kutsal 20: 12 (3)Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Kuddüs 59: 23	arıđ: temiz 10/5
arıđ ay-²: tesbih etmek 59: 24 bk. tesbih ay-	tâsbiđ kııı-: tesbih etmek 59: 24	
arıđ Tañırı: sübhan Allâh 43: 13	arıđ turur ol iđi: sübhan Allâh 43: 13	
arıđla-: tesbih etmek 48: 9	arıđla-: tesbih etmek 48: 9	arıđla-: iyisini seçmek, temizini seçmek, temizlemek 153/133
arın-: boy abdesti almak 5: 6	arın-: boy abdesti almak 5: 6	arın-: temizlenmek, yıkanmak; etek tırařı olmak 10/6
arıt-: gúnahtan arıtmak 4: 49	arıt-: gúnahtan arıtmak 4: 49	arıt-: temizlemek; kuzu vb. hayvanların tařađını çıkartmak; çocuđu sünnet etmek 112/101

¹ Bu ayet, Rylands nühasında eksik. O yüzden farklı bir ayetten örnek verilmiştir.

² **arıđ ay-** kelimesi TIEM'de bulunamamıştır.

artağ / yawuz işlig : doğru yoldan sapan 40: 43	artağ iş kılığı : doğru yoldan sapan 40: 43	artağ : bozuk, bozulmuş, kötüleşmiş 72/58
artağlık : fitne 7: 127 bk. artatur, bulğaklık, fitne	artağlık : fitne 7: 127	
artatur : fitne 5: 33 bk. artağlık, bulğaklık, fitne	artağlık : fitne 5: 33	arta- : bozulmak 139/122 artat- : bozmak, kirletmek 442/346
artatmak tile- : vesveseye düşürmek 7: 200	YOK ¹	
artat- : heba etmek, boşa harcamak 47: 33	artat- : fesat çıkarmak, ifsad etmek 27: 34	
artatğan/ yarağsız kılığı : batıl yolu tutan, yanlış ve boş iş yapan 7: 173	yarağsız kılığı : batıl yolu tutan, yanlış ve boş iş yapan 7: 173	
artuğ kat- : şirk koşmak 4: 48 bk. ortuğ kat-	ortuğ kat- : şirk koşmak 4: 48 artuğ kat- : fitneye sebep olmak, sapıklık yapmak, eziyet etmek 33: 14	artuk : fazla, fazlalık 62/48
atanmış öd ² : ecel 7: 185	urulmuş vakt : ecel 7: 185	ata- : ad koymak, unvan vermek 555/457, atan- : (1) “adlanmak, adlandırmak, ad koyulmak”, AH 165; KB 303; TİEM 76: 18 (2) “atanmak, belirlenmek, karar verilmek”, R 16: 61;
aytığ kın : azap sözü 36: 7 aytığğ : söz 14: 27	ayıt : söz 36: 7	kın ³ : “azap, işkence, eziyet”, R 34: 33; TİEM 5: 80; KB 3547
az- : dinen doğru yoldan çıkmak 4: 136 bk. ewrül-, kış-, yandurul-	az- : dinen doğru yoldan çıkmak 4: 136	az- : yol için şaşırarak, kaybetmek 96/89
azāb : günah işleyenlere, kâfirlere ve inkârcılara ölümden sonra verilecek	kın : günah işleyenlere, kâfirlere ve inkârcılara ölümden sonra verilecek	kın ¹ : “azap, işkence, eziyet”, R 34: 33; TİEM 5: 80; KB 3547

¹ Bu ayet, Rylands nüshasında “**eger artatmak tilese yekdin artatmak, sığınğul Tangrıka...**” şeklinde çevrilirken TİEM’de “**ägär yäkdin sığınğul tağrıka...**” şeklinde çevrilmiştir.

² **atanmış öd** “ecel” kelimesi adı konulmuş, vaktine karar verilmiş zaman olarak “ecel” anlamında kullanılmış olmalı. **atan-** fiili DLT’de bulunmuyor ama AH, KB, TİEM ve R’de bulunuyor.

³ Bu anlamda **kın** kelimesi DLT’de bulunmamaktadır. Ama yukarıdaki eserlerde tespit edilen “azap, işkence, eziyet” anlamlarına gelen **kın** kelimesi **ayıt-** “söylemek” kelimesiyle birleştirilerek **aytığ kın** kelimesini oluşturulmuş olmalıdır.

ceza, azap 34: 8 bk. kın	ceza, azap 34: 8 'azāb: günah işleyenlere, kâfirlere ve inkârcılara ölümden sonra verilecek ceza, azap 3: 21	
azıtğan: batıla sapan, yoldan çıkan 45: 28	yazuqluğ: batıla sapan 45: 28 azıt-: yoldan çıkmak, şaşırmaq 25: 9	azıtğan: yoldan saptıran 88/79
aztur-: azdırmak, yoldan çıkarmak 41: 29	azdur-: azdırmak, yoldan çıkarmak 41: 29	azdur-/aztur-²
bār: Tanrı 8: 32	bar: Tanrı 8: 32	bār/ bar: mevcut; yüce ulu (Tanrı'nın sıfatı) 34/21
bātl: batıl 34: 49 bk. yaragsız	yaragsız: batıl 34: 49 bātl: batıl 52: 12	yaragsız: uygun olmayan 599/491
belgü: ayet 16: 16 bk. nişan	nişan: ayet 16: 16 belgü: ayet 2: 248	belgü: işaret ve alamet 215/185
belgüsüz: gayb, bilinmeyen 34: 14	ğayb: bilinmeyen 34: 14 belgüsüz: gayb 67: 12	belgüsüz: belirsiz 178/152
bilgen: her şeyi bilen, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Habir 34: 1	bilgân: her şeyi bilen, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Habir 34: 1	bil-: bilmek, bir şeyi öğrenmek, kavramak, anlamak 34/20
YOK³	birle-: Tanrı'yı tevhid etmek 1: 5	birle-⁴
bit-: inanmak, iman etmek 16: 36 bk. büt-, kirtgün-, tapun-	tapun-: inanmak, iman etmek 16: 36 bit-: inanmak, iman etmek 3: 119	büt-: inanmak, ikrar etmek 503/403
bitgen⁵: iman eden 4: 162 bk. kirtgüngen/ kirtgünmiş ve mü'min	kertgünügli: iman eden 4: 162	
bitig: (1) Kur'an-Kerim 7: 169 bk. kur'an, oğıu (2) levh-i mahfuz 35: 11	bitig: (1) Kur'an-Kerim 7: 169 (2) levh-i mahfuz 35: 11	biti: gökten inen kitaplardan bir kitap 540/441 bitig: kitap; mektup; yazılı kağıt; yazı; Oğuzca'da muska 48/34

¹ Bu kelime DLT'de tespit edilemediği için dönemin diğer eserlerinden örnek verilmiştir.

² Bu kelime Kur'an Tercümeleleri dışındaki diğer eserlerde (AH, KB ve DLT) tespit edilememiştir.

³ Bu ayet, Rylands nüshasında eksiktir. Ayrıca **birle-** kelimesi yukarıdaki anlamıyla bu nüshada bulunmamaktadır.

⁴ **birle-** kelimesi TİEM nüshası dışındaki (R, KB, DLT, AH) eserlerde tespit edilememiştir.

⁵ TİEM'de **bit-** fiilinden türeyen ve "iman eden, mü'min" anlamında kelime bulunamamıştır.

YOK ¹	bitig kâmsil- : rahmet olarak kitabın kalbe konması 28: 86	
bitmek : iman 8: 2 bk. imān	kertgünmek : iman 8: 2 bitmek : iman 3: 167	
bodun : ümmet 16: 123 bk. ümmet	bodun : ümmet 5: 2	bodun : kavim, halk, insan topluluğu 88/79
boğuzlağı : kurban 37: 107 bk. kurban	çoç : kurban 37: 107 boğuzlağı : kurban 5: 2	boguzla- ²
borğu : sur, kıyamette üflenecek olan boru 20: 102	borğu : sur, kıyamette üflenecek olan boru 20: 102	borguy : üfleryerek çalınan bir çeşit çalgı 551/451
boyun bër- : Müslüman olmak 8: 1 bk. müsülmān bol-, boyun su-	boyun süñ- : Müslüman olmak 8: 1 boyun ber- : müslüman olmak 49: 17	boyun : insan vb.nin boynu 376/296
boyun bërighi : Müslüman 15: 2 bk. boyun suğan, müsülmān	boyun berighi : Müslüman 15: 2	
boyun su- : İslâmiyet'i kabul etmek 5: 44 bk. boyun ber-, müsülmān bol-	boyun ber- : İslâmiyet'i kabul etmek 5: 44 boyun sü- : İslâmiyet'i kabul etmek 2: 131	
boyun suğan : Müslüman 66: 5 bk. boyun berighi, müsülmān	boyun bermiş : Müslüman 66: 5	
bulğaklık : fitne 9: 47 bk. artatur, artaklık, fitne	artaklık : fitne 9: 47 bulğak : fitne 2: 191	bulğa- : bulanmak, karıştırmak; kızdırmak, sinirlendirmek 571/470
buyrulmuş : farz 4: 24 bk. farıza, kesilmiş	käsilmiş : farz, hükme bağlanmış 4: 24	buyur- : emretmek 526/428
büt- : inanmak, iman etmek 34: 8 bk. bit-, kirtgün-, tapun-	kertgün- : inanmak, iman etmek 34: 8 büt- : inanmak, iman etmek 34: 8	büt- : inanmak, ikrar etmek 503/403
bütügli ³ : inanan, iman eden 7: 132	kertgünügli : inanan, iman eden 7: 132	

¹ Rylands nüshasında bu ayet eksiktir. Ayrıca nüshada **bitig kâmsil-** kullanımı bulunamamıştır.

² **boğuzla-** “boğazını kesmek, kesmek, öldürmek”, kelimesi Kur'an tercümeleleri dışındaki (KB, DLT, AH) eserlerde tespit edilememiştir: R 28: 4; TİEMKök 2: 71. Yine aynı şekilde “kurban” anlamına gelen **boğuzlağı** kelimesi de diğer eserlerde bulunmamaktadır: R 37: 107; TİEMKök 5: 97

³ **bütüglü, bitigli** kelimesi, “imanlı, inanan” anlamında TİEM'de bulunmamaktadır. TİEM 7: 157'de **bitigli** “yazılı” anlamında tek bir yerde geçmektedir.

cünüb: dinen temiz olmayan 5: 6	yungu hāl üzä: dinen temiz olmayan 5: 6	
çın: doğru, hak 35: 5 bk. hakikat, rāst	rāst: doğru, hak 35: 5 çın: doğru, hak 21: 92	çın: doğru, güvenilir 171/147
eđgölük: iyi amel 58: 9 bk. 'amel, iş	eđgölüg: iyi amel 58: 9	eđgölük: iyilik 324/264
erklig: her şeye nezaret eden, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Vekil 3: 173	vâkil ¹ : her şeye nezaret eden, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Vekil 3: 173 ärklig: her şeye nezaret eden, Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Vekil 1: 4	erk: otorite 33/20
êş ² : ashab, ehl, havari 61: 14	ürüş tonluğlar: ashab, ehl, havari 61: 14 arığ tonluğlar: havari 5: 111	iş: eş, arkadaş, dost 35/22
ëw barqđın adrıl-: hicret etmek 16: 41 bk. hicret kı-	adrıl-: hicret etmek 16: 41 äw barqlarım qodup käl-: hicret etmek 9: 20 äwdin kälın-: hicret etmek 2: 218 äwdin barqđın käslinip çık-: hicret etmek 4: 100 äwdin käsıl-: hicret etmek 16: 110	ew barq: ev ve mallar 176/150
ëw bođın: ehl-i beyt 28: 12	äw bođunı: ehl-i beyt 28: 12	
ewrül-: doğru yoldan saptırılmak 40: 69 bk. az-, kış-, yandurul-	yandurul-: doğru yoldan saptırılmak 40: 69 äwrül-: doğru yoldan saptırılmak 27: 10	ewrül-: yüzünü dönmek 130/114
farıza: dinen yapılması şart olan 33: 50 bk. buyrulmuş, kesilmiş	farıza: dinen yapılması şart olan 33: 50	
fitne: fitne, karışıklık 9: 48 bk. artatur, artaqlık, bulğaklık	bulğaq: fitne, karışıklık 9: 48 fitne: fitne, karışıklık 3: 7	
ferište: melek 15: 28	färištä: melek 15: 28	
ğäyib: gayb, manevî âlem, peygamberler aracılığıyla	örtügli: gayb, manevî âlem, peygamberler	

¹ Rylands nüshasında bu kelime tespit edilememiştir.

² Bu kelime TIEM'de "arkadaş, dost, yoldaş" anlamında kullanılmıştır.

insanlara bildirilen ve yalnızca Allâh tarafından bilinen âlem 34: 2 bk. örtüglüg	aracılığıyla insanlara bildirilen ve yalnızca Allâh tarafından bilinen âlem 34: 2 ğāyb: gayb, manevî âlem, peygamberler aracılığıyla insanlara bildirilen ve yalnızca Allâh tarafından bilinen âlem 81: 24	
du'â kıl: dua etmek 43: 49	oku-: dua etmek 43: 49 du'â kıl: dua etmek 3: 38	
hâkikat: doğru, hak 9: 48 bk. çın, râst	yaraşı¹: doğru, hak 9: 48 hâkikat: doğru, hak 3: 173	
hamd²: hamd 40: 55 bk. ögdi	ögdü: hamd 40: 55	
haşa kılığlı: günah işleyen, günahkâr 28: 8 bk. yazuğluğ, yazuğ kılığlı	yağlığlı: günah işleyen, günahkâr 28: 8 haşa kılığlı: günah işleyen, günahkâr 12: 91	
helâk kıl-: helak etmek, yok etmek 7: 173	yok yodun kıl-: helak etmek, yok etmek 7: 173	
hicret kıl-: hicret etmek 4: 100 bk. ew barğdın ađrıl-	ew barğdın kâslin-: hicret etmek 4: 100 hicrât kıl-: göç etmek 33: 6	
ıdılmış: peygamber 15: 57 bk. pâyğambâr, sawçı, yalavaç	yalavaç: peygamber 15: 57 ıdılmış: peygamber 13: 43	ıdı-: serbest bırakılmak 106/96
ibâdet kılığlı yer: ibadet etmek 19: 11	toğışğı yâr³: ibadet edilen yer 19: 11	
ıdı: Rab, Tanrı 7: 187 bk. ıđitken, tağrı, teğri	ıdı: Rab, Tanrı 7: 187	ıdı: Allah; sahip, efendi 56/42
ıđitken⁴: Rab 5: 24 bk. ıdı, tağrı, teğri	uluğ: büyük 5: 24	ıđit-: yetiştirmek 114/103

¹ Bu kelime Rylands nüshasında tespit edilememiştir. “uygun olanı, yaraşanı yapmak” anlamında **yaraşıklık** kelimesi bulunmaktadır.

² Bu kelime TIEM’de tespit edilememiştir.

³ **toğuş-** “cihad etmek, savaşmak” anlamında Rylands nüshasında ve TIEM’de bulunmasına rağmen bu kullanım TIEM’de yoktur.

⁴ Rylands’ta “...barğıl sen seni ıđitken, toğuşğınlar ikeğü...” şeklinde aktarılan ayet; TIEM’de “...barğıl sän sänin uluğın ya’ni hârün toğışğınlar...” şeklinde aktarılmıştır. Burada görülmektedir ki Rylands nüshasında geçen **ıđitken** kelimesine verilen “Rab” anlamı yanlıştır. Çünkü burada sözü edilen kişi Musa’nın yaratıcısı değil ağabeyi Harun’dur. **ıđitken** kelimesi TIEM’de **uluğ** kelimesi ile

iki yüzlüg: münafık 4: 138	ekki yüzlüglär: münafık 4: 138 münafık ¹ : iki yüzlü, kendini müslüman gibi gösteren 24: 33	iki yüzlüg: iki yüzlü; (eşya için ayna vb.) çift taraflı 464/368
iki yüzlülük kıl-: münafıklık etmek 59: 11	ekki yüzlüglüg kıl-: münafıklık etmek 59: 11	
imān: iman 4: 25 bk. bitmek	kertgünmek: iman 4: 25 imān: iman 3: 177	
iş: amel 33: 71 bk. 'amel, eđgölük	iş: amel 33: 71	iş: amel 79/67
ķāfir: kafir, iman etmeyen 33: 64 bk. tanġan/ tanıġlı	ķāfir: kafir, iman etmeyen 33: 64	
ķāfirlik: Tanrı'nın varlığını ikrar etmemek 35: 39 Taġrınlı barlama- ² : Tanrı'nın varlığını ikrar etmemek 49: 7	ķāfirlik: Tanrı'nın varlığını ikrar etmemek 35: 39 ķāfirlik: Tanrı'nın varlığını ikrar etmemek 49: 7	
ķaldaġı: El-Bâki 16: 96	ķalıġı: El-Bâki 16: 96	ķal-: kalmak; terk edilmek; bırakılmak 513/411
ķara közlüg: cennet kızı, huri 44: 54	közlüg kız: cennet kızı, huri 44: 54	
ķatıķsız: ihlās sahibi, halis, günahsız 39: 3	ķatıķsız: ihlās sahibi, halis, günahsız 39: 3	ķat-: ilave etmek, karıştırmak 221/191 ķatik: bir şeye karıştırılan nesne 192/164
ķeġürġen: (1) affedici, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hâlim 33: 52 (2) çok affedici Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Afuvv 4: 43	ķeġürgän: (1) affedici, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hâlim 33: 52 (2) çok affedici Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Afuvv 4: 43	ķeġür-: günahı, suçu affetmek 307/253
ķeñ işlig: rahmeti bol, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Vâsi 5: 54	ķeñ 'aġalıġ: rahmeti bol, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Vâsi 5: 54	ķeġ ³
ķeñ rahmetlig: rahmeti	ķeñrü işlig: rahmeti bol	

aktarılmıştır. Ayrıca **igıtken** kelimesi Rylands nüshasında sadece bu ayette kullanılırken bu kelime TİEM'de tespit edilememiştir.

¹ Bu kelime Rylands nüshasında tespit edilememiştir.

² Bu kelime TİEM'de geçmemektedir.

³ "geniş, büyük, iç hacmi çok olan" anlamındaki bu kelime Kur'an tercümelere dışındaki eserlerde (DLT, KB, AH) tespit edilememiştir.

bol olan, Esmâ ü'l-Hüsna'dan El-Vâsi 4: 130	olan, Esmâ ü'l-Hüsna'dan El-Vâsi 4: 130	
kesilmiş: farz, Allâh'ın emri 4:24 buyrulmuş, farîza	kâsilmiş: farz, hükme bağlanmış, Allâh'ın emri 4:24	kes-: kesici bir aletle ikiye ayırmak, kesmek 269/236;
ķıl-: yaratmak, var etmek 16: 72 bk. yarat-	ķıl-: yaratmak, var etmek 16: 72	ķıl-: yapmak, etmek 30/17
ķın: günah işleyenlere, kafirlere ve inkarcılara ölümden sonra verilecek ceza, azap 34: 33 bk. 'azâb	ķın: günah işleyenlere, kafirlere ve inkarcılara ölümden sonra verilecek ceza, azap 34: 33	ķın¹: “azap, işkence, eziyet”, R 34: 33; TİEM 5: 80; KB 3547
ķına-: Allâh için insanlara azap etmek 9: 55	ķın ķıl-²: Allâh için insanlara azap etmek 9: 55 ķına-: Allâh için insanlara azap etmek 22: 60	ķına-: işkence etmek, cezalandırmak 564/465
ķış-: yoldan çıkmak, azmak, itaat etmemek 43: 36 bk. az-, ewrül-, yandurul-	âwrül-: yoldan çıkmak, azmak, itaat etmemek 43: 36 ķış-: yoldan çıkmak, azmak, itaat etmemek 61: 5	ķış-/ kıyış-: gözden kaybolmak, bulunulan yerden ayrılmak 525/426
ķıwanġan³: kibirlenen, kibirli 4: 36	sewnü yalnu turuġh: kibirlenen, kibirli 4: 36	ķıwan-⁴
ķıyâmet: kıyamet 4: 159 bk. adırmaķ küni, saķış küni, uluġ kūn		
ķıdınķi kūn: âhîret 16: 122 bk. âhîret, ķopmaķ	ķıdınķi aġun: âhîret 16: 122	ķıdın: sonra; geride kalan, arkada olan 109/98
ķirtġün-: inanmak, iman etmek 36: 7 bk. bit-, büt-, tapun-	ķirtġün-: inanmak, iman etmek 36: 7	ķirtkūn-: iman etmek, (Allah'ın birliġini) ikrar etmek 627/523
ķirtġünġen/ ķirtġünmiş: iman eden, mümin 49: 9 bk. bitġen, mü'min	ķertūnūġ: iman eden, mümin 49: 9	
ķođı ıđ-: Kur'an için	kâmiş-: Kur'an için	kodı: herhangi bir şeyin alt

¹ Bu kelime DLT'de tespit edilememiştir.

² Bu kullanım Rylands nüshasında bulunamamıştır.

³ TİEM'de **ķıwan-** “güvenmek” kelimesi bulunmasına rağmen “kibirli” anlamına gelen **ķıwanġan** kelimesi tespit edilememiştir.

⁴ “Kendini beġenmek, kibirlenmek” anlamındaki bu kelime Rylands nüshası dışında (DLT, KB, AH, TİEM) tespit edilememiştir. DLT'de **ķıw** “baht, talih, kutluluk” kelimesi bulunmaktadır: DLT 152/132

indirmek, göndermek 40: 15	indirmek, göndermek 40: 15 kitâb ıd-: Kur'an için indirmek, göndermek 40: 2 ķur'ānnı indür-: Kur'an için indirmek, göndermek 76: 23	kısmı, aşağı kısım; aşağı doğru 63/49 kemiş-: fırlatıp atmak 324/264
ķopmak: āhiret 59: 2 bk. āhiret, kiđinki kün	ķopmak: āhiret 59: 2	kop-: kuş vb. için havalanmak; insan için ayađa kalkmak; rüzgar vb. için kopmak; ay, bitki vb. için çıkmak, yükselmek 265/233
ķork-: Allāh'tan korkup ona güvenmek, tevekkül etmek 65: 3 bk. ķöñül ur-	ķöñül ur-: Allāh'tan korkup ona güvenmek, tevekkül etmek 65: 3 ķork-: Allāh'tan korkup ona güvenmek, tevekkül etmek 70: 27	kork-: korkmak 627/522
ķoş-: iftira atmak, yalan söylemek 20: 61	ķoş-: iftira atmak, yalan söylemek 20: 61	ķoş-: yanına katmak 270/237
ķön-: hidayete ermek, doğru yola girmek 7: 159	ķöni yol ķörgüt-: hidayete ermek, doğru yola girmek 7: 159 ķön-: hidayete ermek, doğru yola girmek 2: 150	ķön-: doğru yola yönelmek; ok, at, iş vb. için düzelmek 279/242
ķöni: (1) gerçek, doğru, hak 16: 38 (2) hak dine inanan, cahiliye devrinde İbrahim peygamberin dini üzere olan 4: 125	ķöni: gerçek, doğru, hak 16: 38 yanıđlı: hak dine inanan, cahiliye devrinde İbrahim peygamberin dini üzere olan 4: 125 ķöni ümmät: hak dine inanan 3: 113	ķöni: nesne için düz; doğru, gerçek 510/409
ķöni işlig: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hakim 49: 8	bütün işlig: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hakim 49: 8	
ķönül-: doğru yola girmek 4: 98	ķön-: doğru yola girmek 4: 98	ķön-: doğru yola yönelmek; ok, at, iş vb. için düzelmek

	könül-/ gönül-: doğru yola girmek 7: 30	279/242 könül-/ gönül-¹
könül ur-: tevekkül etmek 16: 42 bk. korq-	könül ur-: tevekkül etmek 16: 42	könül²: kalp, gönül; zihin açıklığı, idrak sürati 63/49
körügli: Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Başir 48: 24	körügli: Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Başir 48: 24	kör-: bakmak, görmek 187/160
köyürgen ot: cehennem ateşi 33: 64 bk. tamuğ	küyür ot: cehennem ateşi 33: 64 cähännäm³: cehennem 30: 10	küy-: yanmak 553/456
közi yümükler: namahreme bakmayan 38: 52	közleri yümügli: namahreme bakmayan 38: 52	
közlügler idisi: gönül gözü olan, basiretli, akıl sahibi 59: 2	hırad idileri: gönül gözü olan, basiretli olan kimseler, akıl sahibi 59: 2	közlüg: gözlü, gözü olan 240/208
kul: Allâh'a göre insan 7: 194	kul: Allâh'a göre insan 7: 194	kul: kul; köle 166/143
qulluq: ibadet 4: 172	qulluq: ibadet 4: 172	kulluk⁴
qur'an: Kur'an 7: 204 bk. bitig, okıgu	qur'an: Kur'an 13: 31	
qurban: kurban 5: 27 bk. boğuzlağı	boğuzlağı: kurban 5: 27 qurban: kurban 2: 196	
qutluğ: mübârek 38: 29 bk. mübârek	qutluğ: mübârek 38: 29	kutluğ: mübarek, uğurlu 54/29
küçlüg: Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Kâvi 58: 21	küçlüg: Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Kâvi 58: 21	küçlüg: güçlü, kuvvetli 254/223
küdezgen: Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Hafiz 42: 6 bk. küdezçi	küdezçi: Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Hafiz 42: 6	küdez-: saklamak, korumak 463/367
küdezigli: takva sahibi, muhsin 5:5	küdezigli: takva sahibi, muhsin 5:5	
küdezçi: (1) Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Hafiz 34:21 bk. küdezgen (2) Esmâ'ü'l-Hüsna'dan	küdezçi: (1) Esmâ'ü'l-Hüsna'dan El-Hafiz 34:21 (2) Esmâ'ü'l-Hüsna'dan Rakib 33: 52	

¹ Bu kelimeler Kur'an tercümelemleri dışındaki diğer eserlerden KB 5474'de **könül-** şeklinde geçmektedir. DLT ve AH'de tespit edilememiştir.

² Kelime Eski Türkçe döneminde UM I 193 "ıman" anlamında kullanılmıřtır.

³ **cehennem** kelimesi Rylands nüshasında tespit edilememiştir.

⁴ Bu kelime Kur'an tercümelemleri dışında sadece KB'de tespit edilmiřtir: "kulluk" anlamında KB 2159 ve "ibadet" anlamında KB 4857.

Rakib 33: 52		
küfr: küfür 9: 17 bk. tanmaqlık:	tanmaqlık: küfür 9: 17 küfr: küfür 4: 76	
küsü: eşi ve benzeri olmayan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Aziz 8: 10 bk. meñzeksiz	küsü: eşi ve benzeri olmayan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Aziz 8: 10	küsü ¹
meñzeksiz ² : eşi ve benzeri olmayan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Aziz 4: 56 bk. küsü	küsü: eşi ve benzeri olmayan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-'Aziz 4: 56	meñze-: benzemek 619/514
muñsuz: hiçbir şeye muhtaç olmayan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Ğani 39: 7	muñsuz: hiçbir şeye muhtaç olmayan, Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Ğani 39: 7	muñ: sıkıntı, bela 458/362
mübârek ³ : mübarek, kutlu 44: 3 bk. ıutluğ	ıutluğ: mübarek, kutlu 44: 3	
mü'min: iman eden, inanan 4: 162 bk. bitgen, kirtgüngen/ kirtgünmiş	kertgünügli: iman eden, inanan 4: 162 mü'min: iman eden, inanan 9: 10	
müslmân: müslüman 49: 17 bk. boyun berigli	müslmân: müslüman 49: 17	
müslmân bol-: müslüman olmak 49: 17 bk. boyun bêr-, boyun su-	boyun ber-: müslüman olmak 49: 17 müslmân bol-: müslüman olmak 3: 20	
nişân: ayet 7: 126 bk. belgü	bâlgü: ayet 7: 126	
nür: nur 7: 157 bk. yarukluğ	yarukluğ: nur 7: 157 nür: nur 39: 69	
okı-: (1) tapmak, ibadet etmek 16: 86 (2) dua etmek, niyaz etmek 7: 134	ündä-: tapmak, ibadet etmek 16: 86 du'â kıı-: dua etmek, niyaz etmek 7: 134 okı-: 1) tapmak, ibadet etmek 17: 110	okı: okumak; çağırarak, davet etmek 556/459

¹ Bu kelime "aziz, değerli, nadir" anlamında KB 1725'te geçmektedir. DLT ve AH'de tespit edilememiştir. DLT'de **küse-** "arzulamak, istemek" fiili geçmektedir.

² Bu kelime dönemin diğer eserlerinde (DLT, KB, AH, TIEM) tespit edilememiştir. Sadece Rylands nüshasında bulunmaktadır.

³ Bu kelime TIEM'de tespit edilememiştir.

	(2) dua etmek, niyaz etmek 13: 14 tañda oqı¹ : sabah namazı kılmak 17: 78	
oqıǵu : Kur'an 15: 1 bk. bitig, kur'ān	oqıǵu : Kur'an 15: 1	
ortaq kat- : Allāh'a ortak koşmak 59: 23 bk. artuq kat-	artuq kat- : Allāh'a ortak koşmak 59: 23	ortak/ ortuk : ortak 62/48
ortaq katǵan / ortaq katıǵı : müşrik 9: 17	ortaq katıǵı : müşrik 9: 17	
ot : cehennem ateşi 35: 36	tamuǵ otı : cehennem ateşi 35: 36	ot : ateş 33/20
ögdi : hamd 16: 75 bk. hamd	ögdi : hamd 16: 75	ög- : övmek, hamdetmek 96/90
ögdülmiş : Esmâ ü'l- Hüsnâ'dan El-Hamid 4: 131	ögdülmiş : Esmâ ü'l- Hüsnâ'dan El-Hamid 4: 131	
öknüp yan- : pişman olup tövbe etmek 16: 119	öknüp yan- : pişman olup tövbe etmek 16: 119	ökün- : pişman olmak, hayıflanmak 79/ 67
örtüglüg : gayb, manevî âlem, peygamberler aracılığıyla insanlara bildirilen ve yalnızca Allāh tarafından bilinen âlem 7: 188 bk. ğayib	örtüglüg : gayb, manevî âlem, peygamberler aracılığıyla insanlara bildirilen ve yalnızca Allāh tarafından bilinen âlem 7: 188	ört- : örtmek 628/524
peygamber : peygamber 4: 163 bk. ıdılmış, sawçı, yalavaç	päygämbär : peygamber 4: 163	
rāst : doğru, hak 8: 4 bk. çın	kertü² : doğru, hak 8: 4	
sakın- : günah işlemekten sakınmak, takva sahibi olmak 5: 41	saklan- : günah işlemekten sakınmak, takva sahibi olmak 5: 41	sakın- : kaçınmak 344/277
sakış küni : kıyamet 15: 35 bk. uluğ kün, adırmaç küni, kıyāmet küni	urulmuş vaqt : kıyamet 15: 35 sakış küni : kıyamet 56: 56	sakış : sayma, sayış 554/456
saknuq : takva sahibi, Allāh'tan korkan 3: 133	korqǵan : takva sahibi, Allāh'tan korkan 3: 133	sakın- : kaçınmak 344/277

¹ Rylands nüshasında **tañ** “sabah” kelimesi bulunmasına rağmen TİEM'deki şekliyle bir kullanım tespit edilememiştir.

² TİEM nüshasında, Rylands nüshasındaki **rāst** kelimesine karşılık gelen “hak, doğru, gerçek” anlamındaki kertü kelimesi Rylands nüshasında tespit edilememiştir.

	saķnuķ: takva sahibi, Allāh'tan korkan 39: 33	
sawçı: peygamber 7: 158 bk. ıdılmış, peygāmbēr, yalavaç	yalavaç: peygamber 7: 158 sawçı: (1) peygamber 20: 9 (2) nezaret eden, koruyan gözeten Esmā-i Hüsna 3: 173 ¹	sawçı: Peygamber, Oğuz lehçesinde elçi 512/411
secde kıl-: secde etmek 4: 102 bk. yükün-	sācdā kıl-: secde etmek 4: 102	
seç-: vahy etmek 15: 66	ađır-: vahy etmek 15: 66	seç- ²
sunmaķlıķ ³ : ibadet 19: 65 bk. tapuđ	tapunmaķ: ibadet 19: 65	sun-: vermek, uzatmak 278/242
tamuđ: cehennem 5: 10 bk. köyürgen ot	tamuđ: cehennem 5: 10	tamu: cehennem 548/ 448
tan-: inkar etmek, iman etmemek, küfretmek 16: 71	tan-: inkar etmek, iman etmemek, küfretmek 16: 71	tan-: inkar etmek 526/ 427
tanđan/ tanıđlı: kafir, iman etmeyen 39: 3 bk. ķāfir	nū sipās: kafir, iman etmeyen 39: 3 tanıđlı: kafir, iman etmeyen 9: 2	
tanmaķlıķ: küfür 16: 106 bk. küfr	tanmaķlıķ: küfür 16: 106	
tañrı: Allāh 3: 119 bk. ıdı, igitgen, teñri	tañrı: Allāh 3: 119	Teñri: yüce ve aziz Allah 38/25 teñri: kafirlerin dilinde gök; kafirlerin dilinde onların gözlerine büyük görünen şeyler, ağaç vb. 609/501
tañrıķa yan-: tövbe etmek 38: 24	ıdısiñā yan-: tövbe etmek 38: 24	
tap-: ibadet etmek, iman etmek 40: 66	tap-: ibadet etmek, iman etmek 40: 66	tap-: hizmet etmek; kulluk etmek; bulmak; 265/233
tapmaķķa: İlah 64: 13	tañrı: İlah 64: 13	

¹ Bu ayet Rylands nüshasında eksiktir.

² Kelime “vahy etmek” anlamında sadece Rylands nüshasında geçmektedir. Bununla birlikte dönem eserlerinden KB 2220’de “seçmek, ayırmak” anlamında ve TİEM 2: 113’te “hüküm vermek” anlamında geçmektedir.

³ Bu kelime TİEM’de tespit edilememiştir.

tapuğ: ibadet 7: 206 bk. sunmaqlık	tapunğu: ibadet 7: 206	tapug: ibadet; itaat 187/160
tapun-: ibadet etmek, kulluk etmek 20: 14 bk. bit-, büt-	tapın-: ibadet etmek, kulluk etmek 20: 14	tapın-: ibadet etmek 350/280
tapunğu: İlah, Tanrı 7: 127 bk. iđi, tađrı, teđri, törütgen	tapunğu: (1) İlah, Tanrı 7: 127 (2) put 7: 138	tapungu ¹
teñri: Allâh 16: 48 bk. iđi, tađrı, tapunğu, törütgen	tađrı: Allâh 16: 48	Teđri: yüce ve aziz Allah 38/25 teđri: kâfirlerin dilinde gök; kâfirlerin dilinde onların gözlerine büyük görünen şeyler, ağaç vb. 609/501
tesbih ay-: Tanrı'yı eksik sıfatlardan tenzih etmek, ululamak 39: 75	arığlıđ şıfatın ay-: Tanrı'yı eksik sıfatlardan tenzih etmek 39: 75	
tirig: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hayy 20: 111	tirig: Esmâ'ü'l-Hüsnâ'dan El-Hayy 20: 111	tirig: canlı, diri 11/6
törüt-: Yaratmak, yok var etmek 20: 72, kıl-, törüt-	yarat-: Yaratmak, yok var etmek 20: 72 törüt-: Yaratmak, yok var etmek 16: 8	törüt-: yaratmak; Oğuz lehçesinde planlamak, ıslah etmek 417/327
törütgen: Yaratan, Yaraticı, Rab 35: 1 bk. iđi, tađrı, teđri, tapunğu	törütügli: Yaratan, Yaraticı, Rab 35: 1	
tutuğlı: yazıcı melek 50: 17	tetiğli: yazıcı melek 50: 17	tutuglug: cinli, cin bulunan yer 248/218
uğan: Esmâ'ü'l- Hüsnâ'dan El-Kadir 5: 17	uğan: Esmâ'ü'l- Hüsnâ'dan El-Kadir 5: 17	ugan: iş yapmaya muktedir olan; kadir olan Allah 51/36
uğğan: Esmâ'ü'l- Hüsnâ'dan El-Habir 66: 3	uğğan: Esmâ'ü'l- Hüsnâ'dan El-Habir 66: 3	uk-: öğrenmek 93/87
uluğ kün: kıyamet günü 45: 26 bk. adıрмаğ küni, kıyâmet küni, sağış küni	kıyâmet küni: kıyamet günü 45: 26 uluğ kün: kıyamet günü 43: 66	ulug: yüce, büyük, ulu 37/24
ümmet: ümmet 40: 5 bk. bodun	bodun: ümmet 40: 5 ümmet: ümmet 35: 24	

¹ DLT'de **tapındaçı** "ibadet eden" ve **tapınguçı** "Oğuzlar dışındaki Türk lehçelerinde ibadet eden" kelimeleri bulunmasına rağmen dönemin diğer eserlerinde de **tapıngu/ tapungu** kelimesi tespit edilememiştir.

yalavaç / yalavaç: (1) peygamber 28: 7 bk. ıdılmış, peygamber, sawçı (2) elçi, Cebrail 20: 96	yalavaç¹: peygamber 28: 7 Cabrâ'il: elçi, Cebrail 20: 96	yalavaç/ yalavaç: peygamber 465/368
yandurul-: doğru yoldan saptırılmak 42: 44 bk. az- ewrül-, kış-	azıt-: doğru yoldan saptırılmak 42: 44 yandurul-: doğru yoldan saptırılmak 40: 37	yandur-: geri döndürmek 485/388
yarağsız: batıl 8: 8 bk. bâfil	yarağsız: batıl 8: 8	yarağsız: uygun olmayan (yer) 599/491
yarat-: yoktan var etmek 7: 185, bk. kııl-, törüt-	yarat-: yoktan var etmek 7: 185,	yarat-: yaratmak; Oğuzlarda (elbise, ayakkabı vb. şeyler) yapmak 423/331
yarukluk: nur 5: 15 bk. nür	yarukluk: nur 5: 15	yarukluk: nur, ışık423/331
yawuz: günah 4: 31 bk. yazuk, yük	yazuk: günah 4: 31 yawuz: günah 4: 85	yawuz: kötü; bozuk; zavallı; zayıf 54/40
yazuk: günah 4: 25 bk. yawuz, yük	yazuk: günah 4: 25	yazuk: suç; günah 12/ 7
yazuk kııl-: günah işlemek 34: 25	yazuk kııl-: günah işlemek 34: 25	
yazuk kıılğan: günahkâr 45: 31 bk. hata kıılğlı, yazukluğ	uluğsığlık kıılğan: günahkâr 45: 31 yazuk kıılğlı: günahkâr 6: 147	
yazuk tök-: günahlardan arınmak 7: 161	yazuk tök-: günahlardan arınmak 7: 161	
yazukluğ: günahkâr 44: 44 bk. hata kıılğlı, yazuk kıılğan	yazukluğ: günahkâr 44: 44	yazukluğ: suçlu 465/370
yolka köndürmek: hidayet, bir kimseye Allâh tarafından ilham edilen doğru yolu bulma sezisi 16: 102	köni yol säwünç: hidayet, bir kimseye Allâh tarafından ilham edilen doğru yolu bulma sezisi 16: 102	
yun-: boy abdesti almak 4: 43	yun-: boy abdesti almak 4: 43	yun-: yıkanmak; Oğuzca'da abdest almak 472/378
yük¹: günah 16: 25 bk. yawuz, yazuk	yazuk: günah 16: 25	yük: yük 81/71

¹ Bu kelime TIEM'de sadece "peygamber" anlamında kullanılmıştır. "Cebrail" anlamıyla tespit edilememiştir.

yükün-: secde etmek 15: 30 bk. säcdä kııl-	yükün-: secde etmek 15: 30	yükün-: secde etmek; saygı göstermek için baş eğmek 350/280
---	--------------------------------------	--

Sonuç ve Değerlendirme

Türkçenin, bu çalışmaya konu olan üç döneminde (Karahanlı Türkçesi-Harezmi Türkçesi- Eski Oğuz Türkçesi) yazılan Kur'an tercümelemlerindeki kullanılan toplam 1011 dinî terim tespit edilmiştir. Bu kelimelerin 416'sı Türkçedir. Yani bu dönemlerdeki Kur'an tercümelemlerinde dinî terimlere Türkçe kelime ile karşılık bulma oranı toplamda % 41.1'dir. Bu toplam oranı, dönem dönem görmek de yararlı olacaktır:

- Karahanlı Türkçesi dönemindeki Kur'an tercümelemlerinde Türkçe kelime varlığı %50.7,
- Harezmi Türkçesi dönemindeki Kur'an tercümesinde Türkçe kelime varlığı %32.7,
- Eski Oğuz Türkçesi dönemindeki Kur'an tercümesinde Türkçe kelime varlığı %29.9'dur.

Bu veriler gösteriyor ki Türkçenin 10-15. yüzyıllar arasında Kur'an tercümelemlerindeki kullanımı giderek azalmıştır. Buna karşın Arapçanın kullanımı giderek artarken Farsça kullanımında fazla bir değişim yaşanmamıştır.

Üç farklı dönemde yapılan bu Kur'an tercümelemlerinin art zamanlı karşılaştırması bize Kur'an tercümelemleri yapılırken dinî terimler için kullanılan Türkçe karşılıkların zamanla yerini Arapça, Farsça kelimelere bıraktığını göstermiştir. Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecinde, ilk zamanlarda Arapçayı bilmemelerinden dolayı Türkçe kullanımı yaygın iken, hatta bazı özel isimler ve yer adları bile Türkçeleştirilmişken zamanla Arapça kullanımı yaygınlaşmış, kelimelere Türkçe karşılık bulma kaygısı ortadan kalkmış ve Kur'an tercümelemlerinde Türkçe kelime kullanımı azalmıştır.

Aynı dönemde yazılan Rylands ve TİEM nüshalarının sahip oldukları dinî terimlerin eşzamanlı karşılaştırması ise aynı dinî terim için birbiri yerine kullanılan kelimelerin kavram alanını ortaya koymamızı sağlamıştır. Bununla birlikte kelimelerin diğer dönem eserlerinde sahip oldukları anlamlarla yapılan karşılaştırma da bize kelimelerin anlam türlerindeki

¹ TİEM'de bulunan **yük** kelimeleri "günah" anlamında kullanılmamıştır. Kelimelerin hepsi "hayvan üstedeki küfe, taşınan eşya, ağırlık" anlamında kullanılmıştır.

değişimleri göstermiştir. Bu nedenle aynı dönemde aynı terimler için yapılan kelime kelime yapılan bu çeviriler bize kelimelerin birbiri yerine kullanımlar, birbirleri arasındaki kullanım dönüşümlerini, kavram alanlarını ve kelimelerin anlam çeşitliliğini ortaya koyabilmemiz açısından önem arz etmektedir.

Kısaltmalar:

R: İngiltere John Rylands Kütüphanesi Nüshası.

TİEM: Türk İslam Eserleri Müzesi Kütüphanesi 73 numarada kayıtlı olan nüsha.

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk

KB: Kutadgu Bilig

AH: Atebetü'l-Hakayık

UM I: Uygurca Metinler I, Kuansi im pusu (Ses İşiten İlâh), vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sûtra)

HAP: Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii 2 numarada kayıtlı olan nüsha.

EODKT: M.1401 Tarihli Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde kayıtlı olan nüsha.

Mec.: Mecaz

Kaynaklar

1. Ünlü, S. İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.16, S.2, 2007: s. 215-285.
2. Güneş, T. Rylands Nüshası Kur'an Tercümesine Göre Türkçe'nin Unutulan Soyut Kelimeleri, *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.7, 2015: s. 61-68.
3. Ata, A. *Karahanlı Türkçesi: Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Giriş, Metin, Notlar, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları., 2004.
4. Argunşah, M. ve Yüksekaya Sağol, G. *Harezm, Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2012.
5. Ünlü, S. *Türk İslam Eserleri Müzesi Kur'an Tercümesi (235-450v)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2004.
6. Kök, A. *Türk İslam Eserleri Müzesi Kur'an Tercümesi (1-235v)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
7. Yüksekaya Sağol, G. *Harezm Türkçesi Satır arası Kur'an Tercümesi, Sözlük*, Sources of Oriental Languages and Literatures 26, Turkish Sources XXIII, Harvard UniversityThe Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1995.
8. Küçük, M. *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
9. Arat, R. Rahmeti. *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul: TKAE Yay.,1979.
10. Arat, R. Rahmeti. *Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yay., 2006.
11. Ercilasun, A. Bican ve Akkoyunlu, Ziyat. *Dîvânu Lugâti't-Türk, (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: TDK Yay., 2014.

12. Tekin, Şinasi. *Uygurca Metinler I, Kuansi im pısar (Ses İřiten İlâh), vap hua ki athı nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sūtra)*, Erzurum: TDK Yay., 1960.
13. Yüksekaya Sađol, G. *Harezmi Türkçesi Satır arası Kur'an Tercümesi, Metin*, Sources of Oriental Languages and Literatures 21, Turkish Sources XIX, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1993.

Аңдатпа

Қараханидтер кезінде исламды қабылдаумен бірге бастан кешкен өтпелі кезең түрік тілімен қатар түрік мәдениеті тұрғысынан да бетбұрыс болды. Түріктер исламға үлкен мән беріп, құрмет көрсетті. Сондықтан олар Исламның таралуында маңызды рөл атқарды. Исламды жақсырақ түсіну, жүзеге асыру және таратуға арналған зерттеулердің бірі – түріктердің тарихи кезең еңбектерінің бірі саналатын Құран аудармасы. Сөздердің тікелей түрік тіліне ауысуы арқылы жасалған бұл аудармалар түрік тілінің тарихи кезеңдерінің сөздік қорын және сөздердің мағыналық байлығын қадағалауымыз үшін маңызды дереккөздер болып табылады.

Бір қызығы, бұл аудармаларда Құранды жақсы түсіну үшін діни терминдерді мүмкіндігінше түрік сөздерімен аударуға мән берілген. Діни терминдерді түрік сөздерімен аудару әрекеті бізге шығармалар табылған кезеңнің сөздік қорындағы сөздердің мағыналық байлығын көрсетеді. Бұл зерттеуде Қарахан, Хорезм және Көне Оғыз түрік кезеңдерін білдіретін Құран аудармалары сканерленіп, еңбектердегі діни терминдер салыстырылады. Зерттеу үшін Қараханид түрік дәуірін білдіретін Джон Райланд кітапханасындағы Түрік-Ислам өнері мұражайының көшірмесі мен Райландтар көшірмесі, Хорезм түрік дәуірін білдіретін Сүлеймения кітапханасы Хекимоглу Али Паша көшірмесі және Көне Оғыз түріктерін білдіретін Құран аралық аудармасының біздің дәуіріміздегі 1401 жылғы данасы таңдалды.

Зерттеуде әдіс ретінде артефакттарды сканерлеу және салыстыру әдістері қолданылды. Осылайша Құранда үш түрлі кезеңде бекітілген сөздердің қай кезеңде қандай сөздермен аударылғаны салыстырмалы түрде ашылады. Бұл зерттеу арқылы түрік тілінің осы үш тарихи кезеңінде бір мақсатта жасалған Құран аудармаларындағы діни сөздердің аударма техникасының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау көзделді. Онымен қоса, бұл кезеңдегі өтпелі кезеңде түрік сөздеріндегі мағыналық өзгерістері де ашылады.

Кілт сөздер: Құран аудармасы, қарахан түріктері, діни терминдер, ескі оғыз түріктері, хорезм түріктері
(Х. Гезер. Қарахан дәуіріндегі Құран аудармаларындағы діни терминдердің сол кезеңнің сөздік қорына қосқан үлесі және басқа Құран аудармаларымен салыстыру)

Аннотация

Переходный период, переживаемый принятием ислама во времена Караханидов, был поворотным моментом с точки зрения тюркского языка, а также тюркской культуры. Тюрки придавали большое значение исламу и проявляли уважение. Поэтому они сыграли важную роль в распространении ислама. Одним из исследований по лучшему пониманию, применению и распространению ислама является перевод Корана, который входит в число трудов тюркского исторического периода. Эти переводы, которые делаются путем прямого перевода слов на тюркский язык, являются важными источниками, позволяющими нам следить за лексикой исторических периодов тюркского языка и богатством значений слов.

Примечательно, что в этих переводах делается попытка перевести религиозные термины как можно больше с помощью тюркских слов для лучшего понимания Корана. Попытка перевести религиозные термины с помощью тюркских слов показывает нам богатство значения слов в лексике того периода, когда были найдены эти произведения. В этом исследовании будут отсканированы переводы Корана, представляющие караханидский, хорезмский и старогузский тюркский период, и будет проведено сравнение религиозных терминов в произведениях. Для исследования использовалась копия Турецко-исламского художественного музея и копия Риландса в библиотеке Джона Риландса, представляющая тюркский период Караханидов, копия библиотеки Сулеймание Хекимоглу Али-паша, представляющая тюркский период Хорезма, и подстрочный перевод Корана, датированный 1401 годом нашей эры, представляющий старогузских тюрков.

В качестве метода исследования использовались методы сканирования и сравнения артефактов. Таким образом, будет сравнительно показано, какие слова использовались в какой период для перевода слов, которые были зафиксированы в Коране в трех разных периодах. Данное исследование направлено на определение сходства и различий в технике перевода религиозных слов в переводах Корана, сделанных с той же целью в эти три исторических периодах тюркского языка. В этих переходных периодах также будут выявлены смысловые изменения в тюркских словах.

Ключевые слова: перевод Корана, караханидские тюрки, религиозные термины, старогузские тюрки, хорезмские тюрки
(Х. Гезер. Вклад религиозных терминов в переводах Корана периода Караханидов в словарный состав этого периода и сравнение с другими переводами Корана)

Роза ЕСБАЛАЕВА

Магистр, Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,
Қазақстан (roza.yesbalayeva@ayu.edu.kz) ORCID: 0000-0003-1164-9107

**Қазақтың дәстүрлі ат қою концепциясы және этнодеформациялық
мобилизация**

Андатпа

Мақалада қазақша есімдердің қойылу тарихы мен зерттелу мәселелері сөз болады. Қазақта есім қоюдың ресми және бейресми түрін нақтылады. Қазақтың түп-төркіні түркі халықтарындағы есім қоюдың тарихи сипаты, дәстүр мен жаңашылдық, қазақша ат қоюдағы формалық ізденістерге зерттеу жасайды. Дәстүрлі ат қоюдың концептісі ұсынылып, классификациясы жасалады. Ұлттық дәстүрдегі ат тергеу түрлері мен ерекшеліктері ажыратылады. Қазақша ат қоюдың этнотанымдық ұғыммен байланысын ғылыми негіздеп, кісі есімдерінің этнодеформациялық мобилизациялану жағдайы талданады. Мақалада трансонимизация құбылысы арқылы халық жадында қалған тұлғалар Абылай хан, Қазыбек би, Қабанбай, Бөгенбай, Абай, Шоқан, Сәкен, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса т.б. тарихи есімдеріне талдау жасалды. Қазақ халқындағы кісі есімдерінің қойылу үдерісіндегі әдет-ғұрып, наным-сенімдердің этнотанымдық ерекшеліктері ғылыми деректермен дәйектелді. Қазақ есімдерін қоғамда және күнделікті өмірде атқаратын функциясы мен құрылысына қарай ғалымдар пікіріне негіздеп бірнеше салаға топтастырдық. Ұлттық дәстүрге сай есімдердің этнотанымдық ерекшеліктері нақты талданып ғылыми айналымға ұсынылады. Бұл жобаны болашақта кеңейтіп, ғылымға есімдер онтологиясын ұсыну ойымызда бар. Кісі есімдерін қазақ халқы мінез-құлқына орай өзгертіп, ұғым мағынасында да атай беретіндіктен, мақалада аллегориялық кісі есімдер топтамасын жасап, ұсындық.

Кілт сөздер: қазақша ат қою, ат қою концепциясы, ат тергеу, этнодеформация, этнодеформациялық мобилизация

Roza YESBALAYEVA

Master's, researcher at the Research Institute of the Turkology, Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(roza.yesbalayeva@ayu.edu.kz)

**The concept of traditional naming among Kazakhs and
ethnodeformational mobilization**

Abstract

The article will consider the history and problems of studying Kazakh names. The author identified the official and unofficial forms of naming among the Kazakhs. The

historical nature of the name, traditions and innovations among the Turkic peoples is a study of the formal search for the name among the Kazakhs. Also in this article, the concept of a traditional name is proposed and classified. This article distinguishes the types and features from the point of view of the national tradition of inventing new names for the relatives of the husband by the daughter-in-law. The author analyzed the state of ethnodeformational mobilization of names, scientifically substantiated the connection of the Kazakh name with ethnocognitive concepts. The article analyzes the historical names of such people as Abylai Khan, Kyzymbek bi, Kabanbai, Bogenbai, Abai, Chokan, Saken, Baluan Sholak, Zhayau Musa, etc., preserved in the memory of the people through the phenomenon of transonymization. The ethnocognitive features of customs and beliefs in the process of naming the Kazakh people are confirmed by scientific data. In the article, the author grouped Kazakh names in several directions, based on the opinions of scientists, depending on their function and structure in society and in everyday life. The ethnocognitive features of names in accordance with national traditions are analyzed in detail and presented to the scientific community. In the future, it is planned to expand this project and present the ontology of names to science. The article creates and presents a collection of allegorical personal names, since the Kazakh people change their names depending on their behavior and meaning.

Keywords: Kazakh's antroponym, the concept of naming, name investigation, ethnodeformation, ethnodeformation mobilization

Кіріспе

Есімсіз адам, атаусыз заттың болмайтындығы баршаға аян. Егер сөз бір адам жайында болса, алдымен оның адами қасиеттерінен бұрын есімі еске түседі. Әңгіме бір көркем туынды туралы болса, алдымен кейіпкер есімі ауызға бұрын ілігеді. Дүние есігін жаңа ашқан сәбиге қойылатын есім мен көркем туындыдағы кейіпкерге берілетін аттың арасындағы байланыс, ұқсастық, айырмашылық, ерекшелік, оның деңгейі, дәрежесі, мөлшері, сандық - сапалық арақатысы мен этнотанымдық ерекшеліктері жайында зерттеу жүргізу жұмысымыздың өзектілігін анықтайды. Бұған дейін кісі есімдеріне байланысты ұғымдарды антропонимика ғылымы зерттеумен айналысып, құлашын кеңейтті. Бүгінде антропонимика іштей түрлі тармақтар бойынша зерттеу ісін жалғастыруда.

Ұсынылып отырған ғылыми зерттеуде қазақ фольклорынан бастап, күні бүгінге дейінгі қазақша ат қоюдың этнотанымдық ерекшелігін арнайы зерттеп, қарастырамыз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақша есімдердің этнотанымдық ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу мақсатына орай төмендегі міндеттер қойылды:

- Қазақтың ат қою рәсіміндегі дәстүр мен жаңашылдық;
- Дәстүрлі ат қою және ұлттық сананың этнодеформациялық мобилизациялануы;
- Ұлттық дәстүрдегі ат тергеу концепциясы және оның ерекшеліктеріне талдау жасау;
- Қазақша ат қоюдың этнотанымдық ұғыммен байланысын ғылыми негіздеу.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу жұмысын жазу барысында қазақтың ұлттық дәстүріне сай есім қоюдың ерекшеліктері мен этнотанымдық болмысын сипаттауда, салыстыру, жүйелеу, топтау, трансонимдеу, статистикалық әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ғасырлар бойы адамзат жер, су, қалалар мен мемлекеттер, тіпті құрлықтар мен мұхиттарға да белгілі бір атаулар беріп отырған. Әрбір заттың атауы мен сипаты бар. Нәресте туылса оған лайықты ат қойып, сол ат бүкіл ғұмыр бойына оны өзгелерден айырып тұратын есіміне айналған. Адамдар есімі жылдар бойы түрлі сипат ала бастады. Әр істің өз тәртібі мен әдебі болатыны сияқты өз әдептері бар. Нәресте ес жинап азамат болғанда өз есімінен қысылмауы үшін ата-анасы жақсы ат қоюға тырысқан. Жақсы ат баланың болмысына ертеңгі тұлға болып қалыптасуына үлкен әсер етеді. Қазіргі таңда алаш арыстарының есімін қою, қазақтың танымал тұлғаларының есімімен атау, діни сипатта пайғамбарлар мен сахабалардың есімімен атау орын ала бастады. Балаға ат қоюға ата-ана жауапты. Алайда қазақтың ата-бабадан келе жатқан дәстүрі бойынша балаға ат қоюды үлкен кісілерге ата-әжесіне немесе елге сыйлы кісілерге ат қойғызу дәстүрі кең орын алған.

Есім таңдауда ең әуелі ұлттық ерекшеліктерге мән беріледі. Түркі халықтарында өте әдемі, көркем есімдер жиі кездеседі. Бүгінде

телесериалдарда кездесетін есімдерді қою да дәстүрге айналып барады. Балаға ат қойған кезде оның түп мағынасын тексеріп, болашақта балаға есімі зиянын тигізбейді ме деген ниетпен ойланып қойған орынды. Есім таңдауда сирек кездесетін есімдерді таңдайтынымыз да жасырын емес. Сондай-ақ құлаққа жағымды естілетін жақсы есімдерді жарысып қоя береміз. Есімдердің дәстүрлі немесе жаңашылдық сипатымен, немесе басқадай себептермен қойылу жолдарын анықтау үшін зерттеу мақаламызда қазақша есімдердің қойылу концепциясына тоқталмақпыз.

Ғылымда кісі есіміне қатысты зерттеу ісімен айналысатын сала – антропонимдер деп аталады. Антропоним (гр. адам және есім) – адамды атау үшін қолданылатын кісі есімі ғана емес ұлт мәдениетін зерттейтін құнды мұра [1, 8-б.]. Олар кісінің төл есімі, ата тегі, лақап ат және қосалқы есім, бүркеншік есімдердің түрлеріне қарай ажыратып, есімдердің шығу тегі мен тарихына тоқталып, тілдік, ұлттық, танымдық ерекшеліктерін сипаттайды. Зерттеуші ғалымдар С.Ә.Рахымберлина мен М.Қ.Жүнісова кісі есімдерін атқаратын қызметі мен қолданылу ерекшеліктеріне қарай ресми және ресми емес (бейресми) топтарға бөліп қарастыруға болатынын айтады: «Ресми есімдерге құжаттарда жазылған, мемлекеттік тіркеуде заңмен бекітілген кісінің төл есімі, әкесінің аты, тегі жатса, бейресми есімдерге белгілі бір ортада ғана, көпшілік жағдайда уақытша қолданылатын, таралу ауқымы шектеулі лақап ат, бүркеншік есім және кісінің өз есімінен жасалған не туыстық қатынасты білдіретін құрметтеу, еркелету, жақсы көру мәніндегі қосалқы есімдері жатады» [2, 35-б.].

Қазақта атадан балаға мирас болған салт-дәстүрдің қатарында тәрбиелік мәні бар дәстүрдің бірі – балаға ат қою, ресми есім беру. Бүгінде дәстүрдің озығы бар, тозығы бар, кей дәстүрлер уақыт өте деформацияланып, өзгеріске ұшырауда. Қазіргідей алмағайып заманда ұлттық дәстүріміздің бірі – ат қою дәстүрінде де түрлі өзгерістер болуда. Бұрынғы ата-бабаларымыз ырымдап, ниет етіп, ата жолын ұстанып, діни кітаптарға сүйеніп, т.б. негізге сай ат қоюшы еді. Сол есімдердің орны жаңарып, бүгінде Раяна, Сафия, Риана, Рамис, Айрис, Альмира, Анжела, Жасмин, Ясмина, Аслан, Артур, Дамир, Данияль, Диас, Денис, Даян, Елдар, Алинұр, т.б. есімдер жиі қойылып жүр. Ал бұрыннан таныс қазақы есімдердің толық атауы қысқарып, Гүлбаршын

– Гуля, Шолпан – Шопик, Ләззат – Лилу, Несібелі – Несюша, Айжан – Айжок, Дінмұхаммед – Димаш, Нұрболат – Нурик, Шардарбек – Сашка, Бекмырза – Бека, Жақсылық – Жасик т.б. болып бейресмиленіп, өзгертіліп айтылып жүргенін жоққа шығара алмаймыз. «Бейресми есімдер – адамның төл есімін толықтыратын, анықтап-ажырататын не жасыратын қосымша атау» [2, 35-б.].

Алайда бұл жағдайлар тұрмыс-тіршілігімізге сіңіп кеткені сондай ұлттық құндылықтарымызға кесірін тигізіп жатқанын аңғара алмаймыз. Бұл ұлттық сананың жаттану процесін, яғни ұлттық сананың өзгеруін аңғартады. Профессор Ж.Әбіл өз еңбегінде «ұлттық сананың өзгеріске түсу жағдайын – этнодеформация» [3, 5-б.] деп атаған еді. Ұлттық тектің, ұлттық сананың, ондағы дәстүрліліктің бүлінуін, өзгеруін бейнелейтін этнодеформация терминінің қазақша есімдерге де қатысы барын жасырмайды. Қазақта «елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» - деген сөз бекер айтылмаған. Бұл кез-келген ұлттың болмысы мен тұрмыс-тіршілігіндегі өзгеріске қатысты айтылса керек. Яғни, ұлттық сана, ұлттық дәстүр, тыныс-тіршілігіміз басқа ұлттармен арадағы байланыстың нәтижесінде белгілі бір өзгеріске түсіп, этнодеформациялық мобилизацияға ұшырайды. Бұл құбылыс белгілі бір халықтың көп бөлігінің сыртқы күштердің немесе мемлекеттік идеологияның қысымынсыз-ақ ұлттық сананың бүлінуін қамтитын құбылыстарды қабылдап, ұлттық рухқа қарсы жұмыс істейтін әрекеттерді білдіреді. Бойын жат рух бейнелеген адамдардың ұлттық құндылықтарға бей-жай қарауы этнодеформацияның өз-өзінен мобилизациялануына итермелейді. Этнодеформациялық мобилизация екі сипатта дамиды. Бірі – этнодеформациялық тежелу болса, бірі – этнодеформациялық асқыну. Этнодеформациялық тежелу – ұлттық құндылықтарымызды сақтау үшін өткенімізге шегініс жасап, ата-бабамыздан келе жатқан салт-дәстүрімізді ұмытпай, ұрпағымыздың бойына сіңіру. Салт-дәстүріміздің қадір-қасиетін танытып, оның жақсы жақтарын насихаттап, үлгі ету. Ұлтымыздың ұлт болып қалуы тіл мен дінге ғана қатысты емес, салт-дәстүрімізде екенін санаға сіңіре білуде.

Қазақтың тұрмыс-тіршілігінде салт-дәстүрдің кедергіге ұшырап, ұлттық болмысымызға зиянын тигізген саяси жағдайлар мен оқиғалар аз емес. Әсіресе кеңес дәуірінде коммунистік идеологияның әсерінен барымыздан айырылып қала жаздағанымыз жасырын емес. Тіпті

қазақтың ат қою дәстүріне де этнодеформациялық «сілікіністің» болғанын тарихтан, әдеби туындылардан байқауға болады. Д.Исабековтің «Бонапарттың үйленуі» әңгімесінде «Қазақтар үшін дүниежүзілік есімдерді емін-еркін иемдену ХХ ғасырдың 30 – 60 жылдары аралығында ерекше дамыды. Американың алғашқы президентінен бастап Қараспандағы базарком Оқапқа дейінгі аттар Қазақстанда тың жерлерді игеру науқанындай кең ауқымда емін-еркін игерілді. Дүниежүзілік есімдерді иемдену науқаны барлық үлкен жаңалықтар секілді әр жерде әртүрлі жүрді де, кейбір алыс түкпірлерге тым кеш жетіп, кеш аяқталды. Сол кездегі саяси оқиғалардың тірі көрсеткішіндей Октябрь, Социал, Аврора, Потемкин, Рева, Люция, Коммуна, Стахан, Чапай, Шорс, Роман, Роллан, Максим, Маркс, Энгельс есімді балалар көше-көшелерде құлындай шауып жүрді. Тіпті, бүтін бір мемлекеттер мен астаналардың атына ие боп қалған қара домалақ балалар да аз кездеспейді» [4], – деп автор әңгіменің басында-ақ кейіпкерлері ат қоюда дәстүрден жаңылып, дүниежүзілік есімдерді иемденеміз деп этнодеформациялық мобилизацияның асқыну дәрежесіне ұшырағанын ескертеді. Әңгімеде Жиделі ауылындағы қара кемпірдің падашы баласы Әбдәшімінің он бір баласының кенжесі туылғанда бүкіл ауыл баланың атын кім қоюды білмей біраз дағдарады. Сонда бұл ауылдағы орысша боқтай алатын мұртты қазақтың бүгінгі ұрпағы «Бонапарт» деп қоюды ұсынады. Бонапарттың кім екенін білмей, қиқы-шиқы болған қазаққа:

- Немене, балаң Бонапарттай болса тақияңа тар бола ма, Бонапарт – француздың патшасы» деп, бой бермейді.

- Тым шетел сияқты, өзіміздің совет мәмләкәтінән сол сияқты ешкім жоқ па? – деген әкесіне:

- Котовски бар, Шорс бар, Чапай бар, бірақ олардың бәрі қойылып жүр. Біз ешкімде жоқ, жаңасын алайық. Өскесін балаң бәрімізге риза болады, – дейді. Онымен ғана тоқтамай, Бүкіл әмрика мен немісті алып қараңдаршы, Конрад деген фамилиядан аяқ алып жүре алмайсың. Конрад деген өзіміздің руымыз Қоңырат қой. Қиядағы елдер бізді сыйлап, руымызды фамилия етіп алып жатқанда біздің томаға тұйық жатқанымыз ұят емес пе?..[4].

Осындағы Бонапарт есімін қоймақ болғандар мен бұл есімді қабылдай алмай жатқан баланың әкесі арасындағы көзқарас тартысы этнодеформациялық мобилизацияның асқынған формасына мысал

болады. Мұндағы мұртты қазақтың бүгінгі ұрпағы логикалық жағынан жұртты жеңіп, баланың есімін Бонапарт қоюы естіген құлаққа да, қазақтың көңіліне де жат еді. Әр халықтың есім қоюда ұстанатын өз мәдениеті, дәстүрге сай таным-түсінігі бар. Бонапарт есімі атақты болғанымен, ол елдің тұрмыс-тіршілігінен бейхабар Жиделі ауылының тұрғыны ғана емес кез-келген қазақтың жатсынары сөзсіз.

Есімдер ресми, бейресми болып екі топқа бөлінгенімен, трансонимизация құбылысы арқылы бір топтағы есімнің келесі топқа өтуі, сол арқылы халық жадында және тарихта адамдардың заңды түрде бекітілген ресми есіммен емес, бейресми есіммен қалуы жиі кездесетін жағдай екен. Тарихта есімдерімен мәңгілік есте қалған Абылай хан, Қазыбек би, Қабанбай, Бөгенбай, Абай, Шоқан, Сәкен, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса сияқты т.б. тұлғалардың аты тарихта бейресми есімдерімен қалғаны белгілі.

Тарихи тұлға есімдеріне жүргізілген зерттеу жұмыстары есімдердің біразының арабша не қазақша есімдерді қолданысқа ыңғайлы етіп қысқартудан туғанын көрсетсе, кейбірінің аталуына қандай да бір ерекшелік негіз болған лақап есім екенін көрсетеді. «Есімдер сыры» атты еңбекте: «Абай – ел ағасы дегенді білдіреді. Тува тіліндегі абзығай — от ағасы, аға, татар тіліндегі абзыхай, ағай сөздерімен төркіндес» [5, 7-б.]. Ибраһимнің бұл есімге ел ағасы болғанда ғана ие болмағанына, әжесі Зере мен анасы Ұлжанның бала кезінен Абай атандырғанына көңіл аудара отырып, Ибраһим – Ибрай //Ыбырай – Абай тұлғасын кішірейту, еркелету мақсатымен аталған адамның төл есімінен жасалған қосалқы есім, яғни антропонимиялық «аталым» болар деп ойлаймыз. Шындығында Ибраһим есімінің қалай қойылғаны жөнінде Р.Тоқтаров «Абайдың жұмбағы» [6] роман-хамсасында сипаттаған еді. Әдеби көркем шығарма болғандықтан тарихи шындық және көркемдік шешім қабат жүретіні белгілі. Шығармада Құнанбайдың түс көруі, түсінде Әнет бабасының Ибраһим пайғамбар кейпінде енуі, түсін аян түске жорып – кіші әйелі Ұлжанның аяғы ауыр екені еске түсіп, дүниеге ұл бала келетінін алдын-ала сезуі; түсінде Ибраһим есімінің жиі қайталануы баланың жай бала емес екендігінен хабардар етіп, көрген түсінің садақасы ретінде мал атауы; бәрі де дәстүрлі, қазақтың ырымға сенетін мінезінен хабар береді. Құнанбай қазақы ырыммен түсіндегі Ибраһим пайғамбардың жайдан-жай кірмегенін, ата дәстүрімен Ұлжан ұл

босанса баланың есімін Ибраһим қоятынын ішінен түйеді. Бұл тарихи шындық әлде автордың көркемдік шешімі болуы мүмкін. Құнанбай бұл жолы балаға есім қоюда ауылдың ақсақалына жүгінуді жөн көрмейді. Түсіндегі Әнет бабасының әруағымен ұрпағына қойған есім сойы, берген батасы деп қабыл көреді. Қазақ салтында түстің қызметі маңызды саналады. Сондықтан Құнанбай – дәстүрді жалғаушы.

Қазақта басқа халықтарға ұқсамайтын дәстүрдің бірі – ат тергеу деп аталады. Бұл дәстүр жаңа түскен келіннің барған жерінде қайын атасы, қайын енесі, қайын ағасы, қайын әпкесі, қайнысы, қайын сіңлісінің атын атамай, оларды тұспалдап, басқаша ат қою дәстүрі. Келін барған жеріне сіңісіп, сол үйдің адамы болып саналатындықтан күйеуінің әкесін «ата», «дәу ата», «үлкен ата», анасын «апа», «әже» деп атайды. Ал күйеуінің аға, әпке, бауырларын келбетіне, жасына, іс-әрекетіне, қызметіне орай т.б. түрлі ат қойып, келіннің тапқырлығы мен көрегенділігі халық арасында сынға түсіп отырған. Мәселен,

Күйеуінің ағаларына: «көке», «герой ата», «сельсовет қайнаға», «бастық қайнаға», «үлкен аға», «жақсы аға», т.б. деп ат қойса,

Қайныларына: «нәшәлник қайным», «сал жігіт», «шырақ», «сартай», «нұржігіт», «ақжігіт», «төрбала» «мырзаға», «мырза жігіт», «кенже бала», «тетелес қайным» деген сынды көтермелеу, мақтау, еркелету сипатында ат қойған;

Қайын әпкелерін барған жерінің атымен «Қаратаудағы әпке», «Майбұлақтағы апа», «Өскемендегі әпше», т.б. атай береді.

Қайын сіңлілеріне: «сары қыз», «аппақ қыз», «ақ бикеш», «шырайлым», «көркем», «ерке қыз», «кенже қыз», «еркежан», «сұлу қыз», т.б. деп атау әлі күнге дейін айтылып, дәстүр жалғасып келеді. Бұдан өзге жас келін күйеуінің жақын ағайындарының да, абысындарының да атын атамай «апа», «кіші апа», «жеңеше», «үлкен абысын», «кіші абысын», т.б. деп атаған. Ә. Ахметов «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер» атты еңбегінде қазақ келіні күйеуінің әке-шешесі көзі тірі кезінде өзі тапқан бірінші баланы да өз атымен атамай, оның жынысына қарамастан, кенже бала немесе бөпежан сияқты эвфемистік есім қолданғандығы жайлы баяндайды. Ізетті келін өзінен бұрынырақ келін болып түскен қайнысының әйелін де, яғни жасы кіші абысынының да атын тергеп, оны келіншек деп атаған. Кейде тыйым салынған есімдерді тергеп айтуға мүмкіндік болмай қалса, әлгі есімдердің бір дыбысын өзгертіп, Мәмбетті –

Сәмбет, Тұрсынды – Мұрсын, Ахметті – Сахмет және т.с.с. бұзып айту да эвфемистік есімдер жасаудың бір тәсілі ретінде қолданылғанын айтады [7, 39-б.].

Кей деректерде жас келін күйеуін де күйеуінің құрдастарының да атын атауды ұят санап «кұрдас», «замандас», «қожекең», «Тұрсекең» деген сынды қолпаш сөздерді қоса қолданған. Бұл туралы Ш.Б. Салықжанова: «Әйелдер күйеуінің атын атамай «әлгі», «біздің үйдегі», «от ағасы» немесе баласының атымен атау (Еркетайдың әкесі деп) дәстүрінің қалдығы әлі кездеседі. Тіпті күйеуінің құрдастарының аттарын атауды да ұят санап «кұрдас», «замандас» немесе «аттас» деп атау дәстүрі болған. Сөйтіп, жаңадан түскен жас келін болсын, оның абысын-ажындары болсын ат тергеуді міндет санаған» [8, 421-б.], – дейді.

Ат тергеуге қатысты мысалды әдеби көркем туындылардан да көптеп кездестіруге болады. Қазақтың классик жазушысы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында Абай есімін атамай, жеңгелері «Телғара» [9] деп атайтынын кітаптың алғашқы тарауынан-ақ кездестіреміз. Д.Исабековтің «Гауһар тас» повесінде Қайыркенді жеңгесі Салтанат «ерке бала» [10], Қабдеш Жұмаділовтің «Соңғы көш» романындағы басты кейіпкер Естайды жастайынан білімге құштар болғандықтан, әрі қалада оқығандықтан жеңгесі «молда жігіт» [11] деп ат тергейді.

Ат тергеуді орнымен қолданбаса келіндерге сын. Бірде Түсіп деген кісінің келіні енесіне «атам аттан салақтап жатыр», деген екен. Мұны естіген енесі шошып кетіпті. Сөйтсе келіндері түсіп деген сөзді мүлде қолданбай, «сусып, салақтап» деп айтатын көрінеді. Сейіт Кенжеахметұлының «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» кітабында мынадай дерек келтірілген: «Жолаушылар су әкеле жатқан әйелден: «бұл кімнің ауылы?» деп жөн сұрапты. Сонда келіншек «өзінде ғана бардай, өзгеде жоқтай атамның ауылы» депті. Сөйтсе бұл Көтібар ауылы екен» [12].

Ат тергеуге қатысты деректерді қарастырғанымызда жер, су, аң, құстар мен жануарлардың атауымен байланысты аттар қазақта жиі кездесетіні байқалды. Қазақ келіндері бұл жағдайда да ақылы мен тапқырлығымен сынға түскен. Сондайда Тәшкенбайды – «өзбек қайным», Мұхитты – «шалқар», Арыстанды – «патша көңіл қайным», Бүркітбайды – «қыран жігіт» деп көркемдеп, көтермелеп ат қойған

екен. Осыған ұқсас ел арасында тараған түрлі әңгімелерді де кездестіруге болады. Соның бірі:

Ертеректе бір қарияның, Көлбай, Қамысбай Қасқырбай, Қошқарбай, Қайрақбай, Балтабай, Қанжарбай атты балдары бар екен. Сыртта үй шаруасымен айналысып жүрген келіні алыстан атасының «Судың ар жағында, қамыстың бер жағында қойды қасқыр жеп жатыр. Жылдам ауылға хабар бер, келін. Балтабай пышағын қайрақпен қайрап, адал бауыздап алсын. Мен қасқырды қуып кеттім», деген даусын естиді. Шапшаң күйеуіне хабарды жеткізбек болған келіні:

- Шапқы-ау, Шапқы, тез бол. Сарқыраманың ар жағында, сылдыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр. Атам жаныманы білеуітке жанып-жанып жіберіп, адал бауыздап алсын, деді. Өзі ұлыманың ізінен кетті, депті. Мұны естіген енесі келінінің қайын ағаларының бірінің де атын атамай тұспалдап жеткізген сөзін естіп, есті келін алғанына шүкірлік етіпті, – дейді.

Тағы бір айта кетер жайт, ат тергеудің ел арасында тараған мынадай түрін де кездестіруге болады. Келіннің атын атамайтын кісілермен аттас өзге адамдар туралы да қолданатын тәсілі болған. Ондайда кісі атының алдыңғы әрпін басқа әріппен ауыстырып Әліні – Сәлі, Мәкішті – Жәкіш, Әсетті – Өсиет, деп, атау да ел арасында кездеседі. Ат тергеудің халық арасында орын алуы – ұлттық дәстүрдегі адамгершілік қасиеттердің биік үлгісі. Ат тергеудің астарында кісіні сыйлау, ізет пен құрмет, көргенділік пен кішіпейілділік сынды ізгілікті аңғарасыз. Қазақ тұрмысында сөзге тыйым салу, астарлап сөйлеу дәстүрін Т.Жанұзақов: «Ерте заманнан бар бұл дәстүр халық арасында кеңінен етек алған. Сөзге тыйым салу, астарлап сөйлеу әдеті кісі аттарына да әсерін тигізбей қалмаған. Бұрынғы кезде ауылдағы әйелдер ерінің, ата-ене, қайнаға, қайыніні, қайынсіңлілерінің атын атамаған. Сөйтіп, ат тергеу ғұрпы кеңінен тараған» [13, 82-83-бб.], – деп атап өткен.

Ат тергеу дәстүрін күні бүгінге дейін қаймағын бұзбай ұстанған қытай қазақтары жайында жазылған жазушы Қабдеш Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» атты ғұмырнамалық романында «Аудандық милиция қызметкерлері ауыл-ауылды аралап, жаңа келгендерді тізімге алды. Біздің бір жеңгеміз «фамилияңды айт» дегенде күйеуінің әкесі, яғни қайын атасының атын айтуға ұяты жібермей, күйеуінің атын айтып жіберген екен, оған паспорт сол күйінде келіп, біраз күлгеніміз

бар» [14, 77-б.] - дейді. Романда 1962 жылы Қытайдан қазақтарды көшіру кезіндегі оқиға өмірден алынып, ресми құжат алғалы жатса да қазақ әйелінің дәстүрден аттамағанын жазушы образды бейнелеген. Қазақы дәстүрдің бұзылуына өзіміз себепкер болатындаймыз. Жаңа түскен келінді күйеуінің тегіне өткізіп, құжат рәсімдеп, келіннің алдағы уақытта құжатпен жұмыс жасағанда еріксіз атасының атын атауға мәжбүрлейміз. Бұл құбылыс – этнодеформациялық жағдай тудырады. Байырғы ұлттық дәстүр, құндылықтардың бұзылуына өзіміз себепші болып, ғасырлар бойы қалыптасқан сыйластық, ата дәстүр, танымның бұзылуына ықпал етіп, жаңарған, заманауи қалыпқа ену арқылы ұялуға тиіс дүниеден ұялмайтын әдет қалыптасты. Қазақтың «ат тергеу» дәстүрінің астарында ұлы құдірет «ұят» дейтін ұғымды жоқ ету арқылы, ағайынгершілік, сыйластықтан ажырап, қоғамда этнодеформациялық мобилизация жүріп жатқанын аңғаруға болады.

Қазақта ат қоюға қатысты түрлі зерттеулерге үңіліп қарағанымызда, фольклорлық мұралар мен тарихи деректер, бүгінге дейінгі жазылған ғылыми еңбектерде есім қою ісіне бей-жай қарамаған. Дана халқымыз «Балаға қандай есім қойылса, оның болашақ тағдыры соған байланысты болады», – деп ырымдайды. Адам есімі келешек тағдырына қаншалықты ықпал ететіні және аттас адамдардың мінез-құлқы неліктен бір-біріне ұқсас, деген сұрақтың төңірегінде ғалымдар зерттеу жүргізуде. Адам есімдерін зерттеуші ғалымдардың дәлелдеуінше, есім бала өміріне айтарлықтай әсер етеді, сәбилерді неғұрлым көркем есімдермен атаған сайын, баланың тұлға бойы соған сәйкес көркемделе түседі. Ырымдап ат қою – қазақтың қанына сіңген дәстүрі. Соңғы 10 жылдағы статистикаға сүйенсек, қойылған есімдердің ішінде ең жиі қойылғандары: Айару, Інжу, Кәусар, Ерасыл, Нұрасыл, Нұрислам екен. 1 жылда Қазақстанда Нұрсұлтан деген есім 95 рет қойылған [15] екен. Бұл есім Қазақстанға Тәуелсіздік сыйлаған тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың құрметіне қойылған. Психологтардың айтуынша, баланы танымал тұлғалардың есімімен атау болашақта баланың үлкен жауапкершілікті сезінетінін айтады. Атына сай азамат болуға ұмтылатынын, есімнің бала психологиясына оң ықпал ететінін дәлелдейді.

Әр елдің, әр халықтың өзіне лайық заңы бар. Мұндай заң біздің туған халқымызда да ертеден қалыптасқан. Бұл ережелер, қағидалар далалық ұлттардың әдет, салтына, тұрмысына лайық жасалады. Қазақ

халқының ұлттық әдет-ғұрыптары әрі халықтың тұрмыс-тіршілігін, өнегесін, тәлім-тәрбиесін бейнелесе, әрі сөзбен қоса ел жадында сақталар қимыл әрекеттер арқылы белгілі бір хабарды, ойды, мағынаны үстей отырып, символдық қабылдаудың, философиялық ойлаудың таңбалық көрсеткішін құрай алады, яғни әрбір ырым халықтың арманымен, сенімімен, тілегімен ұштасады. Қазақ есімдерінде жиі кездесетін түстер этноәйдемдік қызмет атқарады. Мәселен:

– қызыл түске қатысты есімдер: Қырмызы, Қызғалдақ, т.б.;

– ақ түске қатысты есімдер: Ақтайлақ, Ақжан, Ақбота, Ақмарал, Ақмаржан, Ақжүніс, Ақбілек, Ақкербез, Ақжігіт, Ақберен, Ақтан; Ақтамберді, Ақжүрек, Ақтай, Ақтоты, т.б.;

– сары түске қатысты есімдер: Сары, Сарыбай, Сарыбала, Сарыбас, Сартай, Алтынсары, Сарыгүл, т.б.

– көк түске байланысты есімдер: Аспанбек, Көкжал, Көкбөрі, Көкжиек, Көкбекті т.б.

– қоңыр түске қатысты есімдер: Қоңыр, Байқоңыр, Майдақоңыр, Қоңырша, Қоңырбай, т.б. Қоңыр сөзі жағымды сипатта кісі есімін алмастыру мағынасында қоңыр қозым, қой көзді, қоңыр даусы бар деген сипатта қолданылады. Қазақтың қара сөз шебері М.Әуезов кей туындыларын «Қоңыр» деген бүркеншік есіммен жариялаған екен.

– қара түске қатысты есімдер: Қарабай, Қаратай, Жаманқара, Қарамолда, Қаражан, Қарабатыр, Қарақат, Қаракөз, Қарашаш, Қарабала, т.б.

Қаратай, Жаманқара, Қаражан сынды есімдерге қара сөзінің жалғануы – қарайған сүйенішім деген мағынада қолданылса, қыздарға қатысты Қарақат, Қаракөз, Қарашаш есімдеріндегі қара сөзі қарақаттай мөлдір көз, қолаң қара шаш деген сипатта сұлулықты бейнелейді екен. Бұл сөздердің мәнін ашып, ойын тереңдету үшін қазақ халқының қара шаңырақ сөзін қолданғанда шаңырақта қарайып сол үйдің түтінін түтетіп, ошағын сөндірмей отырған сол әулеттің адамын айтады. Мұндағы қара сөзі қасиетті дегенді білдірсе қазақта «Кіммен қарайсаң, сонымен ағар» деген тіркестің астары да кісіге қатысты айтылған. Қара – мал мен байлық дегенді білдірсе, екінші жағынан малы бар, дәулетті, кемелденген, толық адам сипатын береді. "Кіммен қарайсаң..." дегені осы болса керек. «Қара қазан, сары бала қамы үшін» деген жолдардағы да қазан мен бала сөзі егіз ұғым.

Халықтың әдет-ғұрып, тарихи дәстүрлері мен кісі аттарының арасында байланысы бар екені ғылымда дәлелденген. Есім қоюға қатысты ғалымдардың еңбегіне сүйене отырып, қазақша ат қоюдың түрлерін жіктеп, классификациясын ұсындық. Олар:

- Қазақтың танымал хан-сұлтандары мен билерінің есімімен байланысты: Абылайхан, Қасымхан, Есімхан, Бейбарыс, Нұрсұлтан, Жәнібек, Қазыбек, Досбол, т.б.;

- Алаш арыстарының есімімен байланысты: Әлихан, Сәдуақас, Халел, Ахмет, Смағұл, т.б.;

- Батырлардың есімімен байланысты: Алпамыс, Едіге, Қабанбай, Бөгенбай, Тоқтар, Талғат, Қасым, Темірбек, т.б.;

- Танымал тұлғалардың есімімен байланысты: Құрманғазы, Исатай, Махамбет, Сырым, Ыбырай, Абай, Мұхтар, Қаныш, Ғабит, Сәбит, Сәкен, Төлеген, т.б.;

- Діни сипатты есімдер: Мұстафа, Ғали, Айша, Әли, Жамал, Зылиха, Иса, Ықылас, Рамазан, Мұхаммед, Омар, Оспан, Сүлеймен, Бәкір, Ибраһим, Хадиша, т.б.;

- Туыстық атауларға байланысты: Нағашбек, Тағай, Жиенбай, Атабек, Атабай, Атахан, Бабабек, Ағабек, Бауыржан, Бауырбек, т.б.;

- Баланың денесіндегі артық, не кем мүшесіне байланысты және ерекше көзге түскен белгілеріне қарай: Артық, Нышанбай, Нышанәлі, Қосекен, Анар, Анарбек, Анаркүл, Анарбай, Қалдыгүл, Қалдыбай, Қалдыбек, Құдірет, Меңтай, Сүндет, Қаракөз, Қарашаш, Ақмандай, Сұлушаш, Айдар, т.б.;

- Балаға тіл-көз тимейді деген ниетпен ырымдап ат қою: Жаманқара, Жаманбай, Жаман, Жәутік, Қойшыбай, Ошақбай, Тезекбай, Бескемпір, Үшкемпір, Елеусіз, т.б.;

- Баланың дені сау, жаны берік, өткір мінезді болсын деген ниетпен: Тасболат, Өлмес, Тастемір, Өткір, Алмасбек, Шымырбай, Балғабай, Балтабай, Қанжар, т.б.;

- Баласы шетіней берген үйдің жас сәбиіне ат қою: Аман, Есен, Тұрар, Амантұр, Аманкүл, Жүрсін, Тоқтар, Тұрсын, Тұрсынәлі, Тұрсынкүл, Тұрғанбай, т.б.;

- Бала-шағаларының өмірі ұзақ болсын, көп жасасын деген ниетпен және қартайған шағында туған балаға: Ұзақ, Жанұзақ, Жүзбай, Жүзжасар, Мыңжасар, Өмірбек, Өмірзақ, Алпысбай, Жетпісбай, Сексенбай, Тоқсанбай, Ұзақбай, т.б.;

- Аспан денелеріне және ауа-райына қатысты: Айбике, Айтолды, Күнтолды, Айтуған, Айымжан, Айболат, Күнтуған, Айман, Айсұлу, Айнұр, Айгүл, Айша, Айтуар, Күнтуар, Күнсұлу, Күнімкөз, Шолпан, Жұлдыз, Айсұлу, Боранбай, Қаржау, Нөсербек, Жасын, Отамалы, т.б.;
- Жер-су атауларына байланысты: Орал, Алтай, Алатау, Еділ, Жайық, Балхаш, т.б.;
- Асыл тастар мен қымбат маталардың атын қою: Гауһар, Алтын, Күміскүл, Жібек, Мақпал, Маржан, Меруерт, т.б.;
- Өсімдіктер мен гүлдердің, жемістердің атымен байланысты: Раушан, Райхан, Гүлзар, Гүлжан, Гүлсім, Гүлдер-ай, Гүлхан, Гүлдария, Қырмызы, Қызғалдақ, Анар, Алма, Мейіз, т.б.;
- Баланың болашағы биік, бақытты, дәулетті болсын деген ниетпен: Арман, Бақыт, Бақберген, Бақжан, Бақдәулет, Ырысдәулет, Мақсат, Мұрат, Бақытжан, Ұзақ, Ынтымақ, Ырысты, Ырыскүл, Берік, Бақкелді, Ырыскелді, Асқар, Нұрбақыт, Несіпбек, Несібелі, т.б.;
- Кенже балаға қойылатын есімдер: Кенжебай, Кенжегүл, Кенжетай, Ақкенже, Наркенже, Айкенже, Кенжегүл, т.б.;
- Төрт түлік мал атаулары мен жан-жануарларға, құстардың атымен байланысты зооним есімдер: Жылқыбай, Құлыншақ, Қошқарбек, Нарбек, Атан, Нарша қыз, Ақбота, Жанбота, Қозыбақ, Арыстан, Жолбарыс, Барсхан, Арлан, Бөрібай, Қасқырбай, Құртқа, Итбай, Итемген, Құралай, Бөкенбай, Бұғыбай, Елікбай, Маралтай, Бүркіт, Лашын, Қаршыға, Қарлығаш, Сандуғаш, Сұңқар, Бұлбұл т.б.;
- Ұлы жоқ үйде қыз туғанда: Ұлбөбек, Ұлболсын, Ұлмекен, Ұлтуар, Ұлбала, Ұлжан, Ұлдана, Ұлшат, Ұлту, Ұлшаһар, Жаңыл, Жаңылсын, т.б.;
- Балама атпен аталған есімдер: Ибраһим Құнанбайұлы – Абай, Мұхаммед Қанафия Уалиханов – Шоқан, Нұрмағанбет Баймырзаұлы – Балуан Шолақ, Сәдуақас Сейфуллин – Сәкен, т.б.;
- Ай, күн, мерзімге байланыста есімдер: Ақпанбет, Ақпан, Наурыз, Наурызбай, Гүлмарт, Сәуірбек, Мамырхан, Маусымжан, Шілдебай, Октябрь, Ноябрь, Дүйсенбі, Дүйсенәлі, Сейсенәлі, Сәрсенәлі, Бейсенәлі, Жұмабай, Сенбек, Жексенбек, Базарбай, Базарбек
- Басқа халықтан сіңісіп кеткен есімдер: Малике, Мансур, Сабира, Жәмілә, Сания, Эльмира, Мадина, т.б.

- Ұзақ уақыт бала сүйе алмай Алладан тілеп алған балаларға қойылатын есімдер: Тәңірберді, Құдайберді, Аллаберген, Тілеуқабыл, Құдайберген, Тілеуберген, Тұрсын, Тұрсынбек, Тұрсынқұл, Тұрғанай, т.б.

- Фольклорлық туындыларда кездесетін есімдер: Таусоғар, Көлтаусар, Жалғыз көзді дию, Желаяқ, Албасты, Жалмауыз, Мыстан, т.б.

- Екі есімнің бірігуінен пайда болған есімдер: Қасым-Жомарт, Дініслам, Ораз-Мұхаммед, Шәмші-Қалдыаяқ, Бекзат-Саттархан, Мұхтар-Шахан, т.б.

- Халық, ру, тайпаға байланысты этнонимдік есімдер: Божбанбай, Арғынбек, Найманбай, Наймантай, Қоңыратбай, Қыпшақбай, Албан, Тінейбек, Батыржан, Қазақбай, Өзбекбай, Қырғызәлі, Әзірбайжан (Мәмбетов), т.б.

Ж.Манкеева өз еңбегінде халықтардың ат қоюы немесе таңбаны таңдауы өзіндік тұрмыс салтының, әдет-ғұрпының, көзқарастарының, дүниетанымының әсерінен болады деп түсіндіреді [16, 147-б.].

Қазақта адамдардың іс-әрекетіне, қимыл-қозғалысына, мінез-құлқына орай есімдеріне ертегі есімдерінен балама ат қосып атап немесе балама аттың өзімен-ақ кім екенін меңзеп, аллегориялық есім беру күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Аллегориялық есімдердің едәуірін көркем әдебиеттен кездестірсек, өмірде де кей адамдардың іс-әрекетіне қарап, төмендегідей сипаттама беретін сөздерді қосып айту орын алған. Мәселен, Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» атты роман-трилогиясында Судыр Ахмет, М.Әуезовтің «Абай жолындағы» Жұман қырт немесе Қожанасырдың бір кітап болатын хикаялары мен Ш.Айманов сомдаған Алдар Көсе бейнесі халық жадында күлкілі, өтірікші, мылжың, қу әрекеттерімен есте қалған. Сондықтан халық ұғымынды адамдарға аллегориялық ат қою дәстүрі де өте ертеден жалғасып келе жатқанын аңғаруға болады. Соған орай, зерттеу барысында аллегориялық есімдерді бірнеше топқа бөлдік:

- үнемі іс-әрекеті күлкіге ұрындырып жүретін адамдарды – «Қожанасыр», «әпенді», т.б.;
- өтірікші адамды – «Алдар көсе», «Судыр Ахмет», «суайт», «әперис – (аферист)», «арамза», т.б.;
- көп сөйлейтін адамды – «қырт», «көк езу», «мылжың», «бәдік», т.б.

- Ұрысқақ адамды – «бақылдақ», «бақырауық», «көкбет», «бетпақ», «долы», т.б.;
- қолының сұғанақтығы бар адамды – «баукеспе, «қарақшы», «алаяқ», «жытқыр», т.б.
- адамның дене мүшесіндегі кейбір артық-кем ерекшелігіне орай – «құныс», «бүкір», «шолақ», «ақсақ», «шойнақ», «ақи», «соқыр», «алапес», «месқарын», «қомбалақ», «қабак», «табан бет», «ұзынтұра», «шләнті», «қортық», «құлақ», «қылқи мойын», «шибұт», «инелік», «тыри», «тырық», «дәу бас», «жалпақбас», «пода бас», «бұзау бас», «сұңқима», «пұшық», «пұштән», «жерен», «салпы ерін», «шүртік», «қысық көз», «алаң көз», «көк көз», «шегір көз», «ташқара», т.б.;
- сұраншақ адамды – «дуана», «қайыршы», «алақан жайып қалған», т.б.
- тіршілік әрекеттеріне орай – «салақ», «пысық», «өлермен», «жаны жоқ», «былжыр», «күйдіргі», т.б.

Жоғарыда аталған балама аттардың кейбірі ел арасында күлкі тудыруы мүмкін болса да атам заманнан аузы дуалы кісілердің айтуымен кең тараған. Кей есімдер балалық шақта өзі қатарлы құрдастардың айтуымен, кейбірі ауылдастар арасында, ал біршамасы әртүрлі жағдайда әр түрлі кісілердің айтуымен балама есім қою ісі күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Бұл есімдерге ренжушілер де, сол есімге көндігіп, өмір бойы қос есімді арқалаушылар да кездеседі.

Қазақ антропонимикасында лақап, бүркеншік аттарды жүйелі түрде алғаш рет ғалым Т.Жанұзақ қарастырған: «Бүркеншік ат (псевдоним) деп шын аттан бөлек, ойдан шығарылған, көп реттерде фамилия мен есімдер орнына жүретін атауларды айтады. Ол гректің псевдонимес сөзінен, мәнісі «жалған аталған, жасырын» деген ұғымды білдіреді» [13, 86-б.]. ХХ ғасырдың алғашқы жылдарында қазақ әдебиеті мен қазақ басылымдарына белсене қатысқан Алаш зиялылары арасында бүркеншік есім пайдалану дәстүрі қарқынды белең алды. Статистикалық деректерге сүйенсек бір ғана жазушы Бейімбет Майлин 74 түрлі бүркеншік есім пайдаланса, Ілияс Жансүгіровтің 37 лақап аты болыпты. Кейінгі жылдары «Алашорда» ұйымының көсемі, қазақ тарихындағы алғашқы үкімет төрағасы Әлихан Бөкейханұлы да саналы ғұмырында ұзын-саны 41 бүркеншік есім пайдаланған деген деректер бар [17]. Әдеби псевдоним немесе лақап ат пен бүркеншік есімді қолдану шығармашылық тұлғалар үшін күншілдік пен беделіне

нұқсан келтірмеуден сақтану жолы болса, бір есептен оқырман талқысын ашық тыңдау ниетінен туған.

Қорытынды

Қазақ халқы басқа түркі халықтары сияқты ат қоюда дәстүрге сай белгілі бір талаптарға сүйенгенін зерттеулерден білдік. Мақалада қазақ халқындағы есімдердің қойылу сипаты мен ұлттық-танымдық деформациялану ерекшеліктеріне қатысты болғандықтан, түрлі зерттеулер мен ғылыми тұжырымдарды негізге алып, қазақша ат қою концепциясын нақтылауға тырыстық. Соған сәйкес қазақша ат қою ерекшеліктерін түрге бөліп, классификациясын жасауға ұмтылды. Қазақтың дәстүрлі тарихында орын алған ат тергеу дәстүрінің этнотанымдық сипатына талдау жұмыстарын жасап көрдік. Қазақ есімдерінің арасында түр-түске қатысты кездесетін есімдердің этноэйдемдік сипаты дараланып, қызыл, ақ, сары, көк, қоңыр, қара түске қатысты есімдер жүйесі жасалды. Мақаладағы қазақтың дәстүрлі ат қою ерекшеліктеріне қатысты ойларымыз болашақта қазақтың салт-дәстүрлері мен әдебиеттегі этнодеформация мәселелерін зерттеуде дереккөз болады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

1. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005. – 439 б.
2. Рахымберлина С.Ә. Жүнісова М.Қ. Қазақ ономастикалық кеңістігіндегі бейресми кісі есімдерінің орны. //Қарағанды университетінің Хабаршысы. Серия «Филология». №2 (74) /2014,31-41б. https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/6381/Rahymberlina_Qazaq_2014.pdf?sequence=1&isAllowed=y (14.10.2021.).
3. Әбілев Ж., Этнодеформация: Оқу құралы / Ж. Әбілев. – Қызылорда: Тұмар, 2007. – 127 б.
4. Исабеков Д. Бонапарттың үйленуі. Әңгіме. <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/45175/> (15.10.2021.).
5. Жанұзақов Т., Есбаева К. Есімдер сыры. – Алматы, 1974. – 116.
6. Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы. Роман. – Алматы: Өл-Фараби, 1999. – 752 б.
7. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер: салыстырмалы лингвистикалық зерделеу. – Алматы: Ғылым, 1995. – 176 б.
8. Салықжанова Ш.Б. Қазақ тіліндегі табу мен эвфемистік сипаттағы кісі есімдері //Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 2005. – №3(106). – 420-424 бб.
9. Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 2006. – 1-2 кітап – 591 б.
10. Исабеков Д. Гауһартас. Повесть. // <https://isabekov.live/?p=468> (16.10.2021.).

11. Жұмаділов Қ. Соңғы көш. – Алматы: Жазушы. 1988. – 416 б.
12. Төлеш Е. Қазақ келіні қайын жұртының есімін неге атамаған?// <https://tengrinews.kz/story/kazak-keln-kayyin-jurtyinyin-esmn-nege-atamagan-364314/> (18.10.2021.).
13. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы: лингвистикалық және тарихи-этнографиялық талдау. – Алматы: Ғылым, 1971. – 218 б.
14. Жұмаділов Қ. Таңғажайып дүние. Роман. – Алматы: "Тамыр". 1999. – 622 б.
15. <https://stat.gov.kz/itis/interesting/name> (21.10.2021).
16. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы» ЖШС, 2010. –212 б.
17. Нұрасыл Б. Бүркеншік есімдердің сыры. <https://e-history.kz/kz/news/show/1696/> (26.10.2021.).

References

1. Til bilimi terimlerinin түсіндірme sözdigi. – Almaty. «Sözdik-Slovar», 2005.
2. Rahymberlina S.Ә., Jünisova M.Q. Qazaq onomastikalыq keñistigindegi beiresmi kisi esimderiniñ orny. //Qarağandy universitetiniñ Habarşysy. Seriya «Filologiya». №2 (74) /2014, 31-41b. https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/6381/Rahymberlina_Qazaq_2014.pdf?sequence=1&isAllowed=y (14.10.2021.).
3. Äbilev J., Etnodeformasiya: Oqu quraly / J. Äbilev. – Qyzylorda: Tumar, 2007. – 127 b.
4. İsabekov D. Bonoparttyñ üilenui. Äñgime. . <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/45175/> (15.10.2021.).
5. Janūzaqov T., Esbaeva K. Esimder syry. – Almaty, 1974. – 11b.
6. Toqtarov R. Abaidyñ jūmbağy. Roman. – Almaty: Äl-Farabi, 1999. – 752 b.
7. Ahmetov Ä. Türki tilderindegi tabu men evfemizmder: salystymaly lingvistikalyq zerdeleu. – Almaty: Ğylym, 1995. – 176 b.
8. Salyqjanova Ş.B. Qazaq tilindegi tabu men evfemistik sipattağy kisi esimleri //L.N.Gumilev atyndağy Euraziya Ülttyq Universitetiniñ Habarşysy. Filologiya seriya, 2005. – №3(106). – B. 420-424.
9. Äuezov M. Abai joly. – Almaty: Jazuşy, 2006. – 1-2 kitap – 591b.
10. İsabekov D. Gauhartas. Povest. // <https://isabekov.live/?p=468> (16.10.2021.).
11. Jūmadilov Q. Soñğy köş. – Almaty: Jazuşy. 1988. – 416 b.
12. Tölеш E. Qazaq kelinі qaiyn jūrtynyñ esimin nege atamağan?// <https://tengrinews.kz/story/kazak-keln-kayyin-jurtyinyin-esmn-nege-atamagan-364314/> (18.10.2021.).
13. Janūzaqov T. Qazaq esimderiniñ tarihy: lingvistikalyq jәne tarihi-etnografiyalыq taldau. – Almaty: Ğylym, 1971. – 218 b.
14. Jūmadilov Q. Tañğajaiyp dūnie. Roman. – Almaty: "Tamyр". 1999. – 622 b.
15. <https://stat.gov.kz/itis/interesting/name> (21.10.2021).
16. Mankeeva J.A. Qazaq tilindegi baiyrğy түbirlerdi jañğyrty. – Almaty: «Memlekettik tildi damytu ortalyğy» JŞS, 2010. –212 b.
17. Nūrasyl B. Būrkenşik esimderdiñ syry. <https://e-history.kz/kz/news/show/1696/> (26.10.2021.).

Özet

Makalede, Kazak isimlerinin tarihi ve araştırma konuları ele alınmaktadır. Yazar, Kazak isminin resmi ve gayri resmi biçimlerini belirlemiştir. Türk halklarında adlandırmanın tarihsel doğası, gelenekleri ve yenilikleri, Kazaklar arasında biçimsel adlandırma arayışın incelenmesidir. Ayrıca bu makalede geleneksel adlandırma kavramı önerilmiş ve sınıflandırılmıştır. Kazaklarda isimlendirmenin etno-bilişsel kavramlarla bağlantısını bilimsel açıdan belirleyip kişi isimlerinin etno-deformasyon seferberliği durumu doğrulanmaktadır. Makalede, transonymization fenomeni aracılığıyla halk tarafından hatırlanan Abılay Han, Kazıbek biy, Kabanbay, Bögenbay, Abay, Çokan, Saken, Baluan Şolak, Jayau Musa gibi tarihi şahsiyetlerin isimleri analiz edilmektedir. Kazak halkının isimlendirilmesi sürecinde örf ve inançların etno-bilişsel özellikleri bilimsel verilerle doğrulanmaktadır. Kazak isimleri, toplumdaki ve günlük yaşamdaki işlevlerine ve yapılarına bağlı olarak bilim adamlarının görüşlerine dayanarak birkaç alanda gruplandırılmıştır. Ulusal geleneklere uygun olarak isimlerin etno-bilişsel özellikleri detaylı bir şekilde incelenir ve bilim camiasına sunulur. Gelecekte bu projeyi genişleterek isimlerin ontolojisini bilime sunmayı planlıyoruz. Makalede, Kazak halkı isimlerini davranışlarına ve kavram anlamında değiştirdiği için alegorik kişisel isimlerden oluşan bir koleksiyon oluşturduk ve sunduk.

Anahtar kelimeler: ad vermek, ad verme kavramı, isim incelemesi, etnodeformasyon, etnodeformasyonel seferberlik

(R. Yesbalayeva, Kazaklarda Geleneksel Ad Verme Kavramı ve Etnodeformasyon Seferberliği)

Аннотация

В статье будут рассмотрены история и проблемы изучения казахских имен. Автор выделил официальную и неофициальную формы наименования у казахов. Историческая природа наименования, традиций и нововведений у тюркских народов является исследованием формального поиска наречения именем у казахов. Также в данной статье предложена и классифицирована концепция традиционного наименования. В данной статье различают виды и особенности с точки зрения национальной традиции придумывания невесткой новых имен для родственников мужа. Автор проанализировал состояние этнодеформационной мобилизации имен, научно обосновал связь казахского наименования с этнокогнитивными концепциями. В статье анализируются исторические имена таких людей как Абылай хан, Казыбек би, Кabanбай, Богенбай, Абай, Чокан, Сакен, Балуан Шолак, Жаяу Муса и др., сохранившиеся в памяти народа через феномен трансонимизации. Этнокогнитивные особенности обычаев и верований в процессе наименования казахского народа подтверждены научными данными. В статье автор сгруппировал казахские имена по нескольким направлениям, основываясь на мнениях ученых, в зависимости от их функции и структуры в обществе и в повседневной жизни. Детально проанализированы и представлены научному сообществу этнокогнитивные особенности имен в соответствии с национальными традициями. В будущем планируется расширить данный проект и представить науке онтологию имен. В статье создана и представлена коллекция аллегорических личных имен, поскольку казахский народ меняет свои имена в зависимости от своего поведения и смысла.

Ключевые слова: наречение именем у казахов, концепция именования, исследование значения имени, этнодеформация, этнодеформационная мобилизация

(Р. Есбалаяева. Концепция традиционного наречения именем у казахов и этнодеформационная мобилизация)

Сайпулла МОЛЛАҚАНАҒАТҰЛЫ

PhD докторант, Ясауитану ғылыми-зерттеу институтының кіші ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(mollakanagatuly@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-8411-5977>

«Диуани лұғат ат-Түрктегі» Құран аяттары және оның көне Құран аудармасындағы мағынасы

Андатпа

Мақалада «Диуани лұғат ат-түрктегі» Құран аяттары қарастырылды. Кітапта Құран сүрелері мен аяттары тұтас күйінде кездеспеді. Тек аяттардан үзінділер бар екендігі анықталды. Аяттардан үзінділерді түркі тілінің ережелерін түсіндіретін кезде қолданған. Осы зерттеу барысында автордың Құран ілімдерінен де терең хабары бар екендігі көрінеді. Автордың түркілер арасында Құранды дауыстап оқитын кезде, өте сақ болып, әдептілікке назар аудару керектігін айтады. Ол араб тіліндегі кейбір аят сөздері түркі тіліндегі ұяты сөздер екендігін атап көрсетеді және араб тілінен хабары жоқ түркілер бұл сөздерді тікелей қабылдаулары мүмкін екендігін ескертеді. Мақалада Құран аяттарынан келтірілген үзінділердің қай сүреден алынғандығы және қай аяттар екендігі анықталып, нөмірлері көрсетілді. Аяттардың мағынасы көне Құран аудармасы және бүгінгі қазақ тіліндегі аудармасымен берілді.

Кілт сөздер: түркі тілі, аят, Құран, сөздік, Қарахан мемлекеті

Saipulla MOLLAKANAGATULY

PhD student, Junior researcher of Yasawi Research Institute, Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(mollakanagatuly@gmail.com)

Quranic verses in "Divani lugat at-Turk" and its meaning in the translation of the ancient Quran

Abstract

The article examines the verses of the Koran in "Divani lugat at-Turk". The suras and verses of the Qur'an are not fully presented in this book. It turned out that these are only excerpts from poetry. Passages from verses were used to explain the rules of the Turkic language. In the course of this research, it became clear that the author is deeply familiar with the teachings of the Qur'an. The author says that when reading the Qur'an aloud among the Turks, one must be very careful and pay attention to etiquette. He points out that some verses in Arabic are obscene words in Turkic and warns that Turks who do not know Arabic may accept these words directly. Passages from the verses of the Qur'an were taken from which sura and which verses were identified and numbered. The

translation of the verses is given with the translation of the ancient Koran and translation into the modern Kazakh language.

Keywords: Turkic language, Ayat, Koran, Dictionary, State of Karakhan

Кіріспе

Бұл мақаланы жазуға себеп болған «Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы түркі тіліндегі Құран аудармасы» атты тақырыппен жұмыс жасағалы бері көптеген сұрақтар туындай бастады. Сол сұрақтардың кейбірі «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде Құран аяттары кездесе ме?», «Диуанда» Құран аяттарының аудармасы берілген бе?», «Қашқари еңбегінде Құран аудармасын пайдаланған ба?» деген сияқты сұрақтар. Біз осы мақалада аталмыш сұрақтарға жауап беруге тырыстық. Қазіргі Орта Азия мен Қазақстан жерін бір кезде мекен еткен түркі халықтарының тарихында X–XII ғасырлар қоғамдық дамудың жаңа басқышы болды. Түркі тайпаларының ислам өркениетімен танысуы VIII–IX ғғ. бастау алады. Ол ұзаққа созылған, бірақ бейбіт үдеріс болды. Дін, ең алдымен, сауаттылықтың сахара тұрғындары арасында біртіндеп таралуы арқылы тарады. Ислам діні оны қабылдаған халықтардың өмірінің барлық салаларына үлкен өзгерістер әкелді. Ислам діні адамзат тарихында ұлы өркениетті, «ислам өркениетін» тудырды. Ислам әлемі ортақ мәдениеті бар біртұтас дүниеге айналды. Бұрын қазіргі Иран, Ауғанстан, Өзбекстан, Қазақстан және т.б. елдер орналасқан аймақтарда бүгінгідей шекара сызықтары болмады. Бұл елдердің бәрі біртұтас ислам әлемінің аймақтары болды. Мұсылман елдері арасында ұдайы сауда, дипломатиялық байланыстар болып, бұл байланыстар әскери жорықтар, қажылық, білім іздеу жолындағы сапарлармен де дамып отырды. Ислам діні қазақ халқына этика, ғылым, білім, идеология әкелді. Ғалым Н.Д. Нұртазинаның пікірінше, ислам діні қазақ халқының мәдениеті мен тарихында екі маңызды рөлге ие болды. Біріншіден, ислам тозығы жеткен, ескі наным-сенімдердің орнына мәдени прогресс әкелді. Екіншіден, халық өзімен көрші Қиыр Шығыстық және христиандық өркениеттің өкілдері болып табылатын ұлы халықтардың арасында халық ретінде сақталып қалуына мүмкіндік алды. Бұл жерде ислам қорғаушының рөлін атқарды. Түркі мәдениеті эволюциясында иран факторын жоққа шығаруға болмайды. Түркі тайпалары иран халықтары арқылы ислам дінімен танысты. Әрине, түрік тайпаларының ислам дінін қабылдауы VIII ғ. ортасынан

бастау алады. Бұл жерде б.д. 751 жылы Талас өзені бойында, Қазақстан аумағында болған әйгілі шайқасты айтпай кете алмаймыз. Бұл шайқас Орталық Азияның түркі тайпаларының тарихына түбегейлі өзгерістер әкелген айтулы оқиға болды. Қытайлар Орталық Азияда өз билігін орнатқысы келеді. Ата-бабаларымыздың алдында таңдау тұрды. Олар өз таңдауын жасап, қарлұқ тайпасының көсемдері арабтардан көмек сұрайды. Осылайша, түркі тайпалары Қиыр Шығыстық өркениеттің орнына арабтық мұсылмандық өркениетті таңдады. X ғасырдың басында Қарахан династиясының негізін салушы Сатұқ пен оның ұлы Боғра хан Харун мен Мұса 960 жылы ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялады [1, 94-б]. Бұл кезде түркі қауымын айдай әлемге танытқан Әбу Наср әл-Фараби, Әбу Әли ибн Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Махмұт Қашқари, Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн, Ахмет Йүгінеки, Қожа Ахмет Иассауи т.б. тарих сахнасына шықты. Басқаша айтқанда X–XII ғасырлар түркі халықтарының қоғамдық-мәдени даму тарихында қайта өрлеу-ренессанс дәуірі болды [2, 163-б.]. Махмұт Қашқаридің толық аты-жөні Махмұт Құсайын ұлы, бабасы – Мұхаммед. Ата-бабасы Барсғанда туған. Яғни, ата тегінің шыққан жері, өзінің өсіп-өнген жері осы көне түрік шаһарларының аумағы. Баласағұн, Барсған жері. Асылы Махмұт Қашқари өзінің картасын жасағанда нақ ортасында дүниенің кіндігіндей етіп Барсғанды көрсетуі тегін емес. Ғалымның өзі де Барсған жөнінде толық мәлімет келтірген [3, 287-б.]. Махмұт Қашқари – түркі халықтарының тұңғыш ұлы филологы, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеуші ғалым. М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» атты зерттеуі тек түрікше-арабша түсіндірме сөздік қана емес, сонымен бірге ол ежелгі түркі тілдері мен ауыз әдебиетін зерттеп, танып-білу үшін аса қажетті, теңдесі жоқ ғылыми еңбек болып табылады. Біз үшін ең маңыздысы біздің жыл санауымыздан бұрынғы қадым замандарда жасаған сақтар мен ғұндар дәуірінде және түрік қағанаты тұсында өмірге келген тұрмыс-салт жырларының үлгілерін, мақал-мәтелдерді, шешендік сөздер мен афоризмдерді М. Қашқари өз «Сөздігіне» мысал ретінде енгізген. М. Қашқари түркі жұрты, түркі ұлысының тарихи рөлі туралы айта келіп, былай деп жазды: «Мен Тәңірінің дәулет ұясын түріктер жұлдызына жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырып, қойғанын көрдім. Тәңірі оларды «түрік» деп атады. Әрі оларды мемлекетке еге қылды. Заманымыздың хақандарын түріктерден шығарып, Тәңір халықтың

ақыл-ерік тізгінін солардың қолына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; солардың істерінде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді әзіз қылды әрі түріктер ішінен соларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады» [2, 190-б.]. Бұл кіріспе сөзін Махмұт Қашқари жалғастыра келе мұсылман халифасы мен араб тілді қауымды түркі тілін үйренуге шақырған. Өйткені алдағы уақытта билік түркілерге өтетіндігін және ол оларда ұзаққа созылатындығын ескерткен.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Араб жұртына түркі тілін үйрету мақсатында жазылған «Диуани лұғат ит-түрkte», әрине, Құран аяттары да кездеседі. Бұл орайда Құранды тану, оның көптеген түсіндірмелерін зерделеу діни-этикалық тәрбиенің қазығына ғана айналып, байланып қалған жоқ, бірегей этикалық-эстетикалық танымды қалыптастырды. Құранды талдап, түсіндіру кең мағынада алып қарағанда, орта ғасырдағы мұсылман ғылымы мен жазуының бірқатар салаларын: дінтанудың, тіл білімінің (тілтанудың), стилистика мен риториканың, мұсылмандық философияның, социологияның, тағы басқа салалардың берік негізін салып берді [3, 250-б.]. Сондықтан Құран сүрелері мен аяттарының «Диуани лұғат ит-түрkte» қолданылу дәрежесін айқындап алу да маңызды міндет болып саналады.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында алға қойылған міндеттерді орындау барысында келесі әдістер қолданылды: мәтінді анықтау және нақтылау әдісі, мәтіндерді салыстыру және аудару әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қарахан мемлекеті тұсындағы түрік тіліндегі алғашқы Құран аудармасы түрік және қазақ тіл білімі мен түркітану саласы үшін үлкен маңыздылыққа ие түпдерек. Мұндай дереккөздер әр түрлі саяси т.б. көзқарастардың құрбаны болмай ғылымдағы өзіндік орнын алуға тиісті. Өкінішке қарай, елімізде мұндай шығармаларды тек діни шығарма ретінде қарап, ғылыммен айналысып жүрміз дегендердің болуы өкінерлік жағдай. Бұны бір сөзбен айтқанда атеистік кезеңнің сарқыншақтары деуге болады. Әрине, Құран аудармасы діни туынды, бірақ объектінің жан-жақты зерттелуі керектігі басты мәселе. Түркі тіліндегі Құран аудармаларына тоқталып, жан-жақты жүйелі зерттеу

өте маңызды. Құнды жазба ескерткіш ретінде бағаланып, оның мәтінін анықтау, сақталу және жазылу тарихымен, тілдік және діни-рухани жағынан талдаулар жасау кезек күттірмейтін іс [4, 182-б.]. Мақаланы дайындау барысында бізге «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде Құран сүрелері мен аяттарының болуы немесе болмауы туралы жарияланған ешқандай мақала кездеспеді. Осы зерттеу жұмысында «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде кездесетін Құран сүрелері және аяттарына тоқталдық. Ең әуелі «Құран» сөзін іздеп көрдік, ол 473-бетте «секіртті» сөзін талқылағанда қолданылған екен, онда «ол кітап оқып отырып аттап кетті; яғни ол кітап не Құран оқып отырып бір жерін тастап, аттатып оқып кетті» деп келтірген. Екінші томының 509-бетінде де «ол ер сөзін тез-тез сөйледі. Құранды тез оқып, тез жатқа айтса да осы сөз қолданылады» деп Құран сөзін қолданған. Одан кейінгі жерде Құранға қатысты тек «аят» сөзі пайдаланылған. Енді «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі аяттарды тізіп, олардың түркі тіліндегі мағыналарын беріп көрелік. Бірінші, мұсылман баласының ұранына айналған «Бісмиллә» сөзі. «Диуани лұғат ат-түрк» «Бисмиллахир рахманир рахим» сөзімен басталған және одан кейінгі бөлімдер де «Бісмиллә» сөзімен басталады. Бұл сөз араб тілінде, еңбекте аят деп көрсетілмесе де Құранның бір аяты саналады және Құранда бірнеше рет қайталанған. Бұл мақалада араб әліпбиіндегі түрікше мәтіндер көне құран аудармасынан алынды және Құрандағы әр сүренің нөмірі көрсетіліп, аят нөмірлері берілді, латынша транскрипциясы берілді [5]. Және Қазақ тіліндегі барлық Құран аяттарының аудармасы «Құран Мүфтият» сайтынан алынды [6]. Бірінші сүренің бірінші аятының мәтіні: «Бисмиллахир рахманир рахиим». Аяттың қазақ тіліндегі мағынасы: «Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын». Аяттың көне Құран аудармасындағы мағынасы: «tirütkenimiz bir oğan idi atı birle bağirsak kamuğ jänliğқа rwzy berikli kamuğ mumynlarқа yarlıқаған» [5, 2-б.]. Бұл аяттың мағынасы көне Құран аудармасында бірнеше түрде берілген. Бірінші түрі жоғарыда көрсетілді. Аударманың екінші түрі 27-сүренің 30-аятында: «Tänri atı birle rwzy berikli yarlıқаgli» деп берілген. Келесі 11-сүренің 41-аятында бұл аят толық берілмесе де «Бисмиллах» сөзі берілген, аудармасы: «Tänri atı birle». Одан соң бұл аят 112 сүренің басында келеді, сонымен жоғарыда көрсетілген 1-сүренің 1-аятындағы «бисмилланы» және «бисмилласыз» басталатын сүрені қосқанда 114 сүре болады. Енді әр бір сүренің басында берілген «Бисмиллахир

рахманир рахим» сөзінің көне Құрандағы мағынасына назар аударып көрелік. Екінші сүреде: «başlarmiz tirütken ektüleken uluğ idi atı birle rwzy berken қamuғ tebreñklilerke aңar kirtkünmisini yarlıқаdiji». Үшінші сүреде: «Tәңriñiñ atı birle başlayormin üküş rahmetlik rahmeti tutuş». Төртінші сүреде: «ol idi atı birle rwzy berikli yarlıқағli». Бесінші сүреде: «ol idi atı birle kim rwzy berdaji yarlıқадaji». Алтыншы сүреде: «ol idim atı birle kim yikidken rwzy berken süyür қab ğib örtken». Жетінші сүреде: «ol idi atı birle anda idin idi yoқ Mehriban kim аšylarñiñ yazuқlarin örtter yarlıқаған». Сегізінші сүреде: «ol idi atı birle kim muminlarқа kafir malin halal қildi bağırsaқ muminlarka naşr berub yarlıқadi süyürқан kim duşmanlarin halak қildi». Тоғызыншы сүре бiсmилләсiз басталады. Оныншы сүреде: «ol idi atı birle kim қamuғ darmandalarka farman teker mehriban turur қullariña rwzy berkuke bağıslaған turur». Он бірінші сүреде: «ol Tәңri atı birle kim badbahtliқni adli birle қаза қildi süyürмаған kim nikbahtliқni öz fazli birle ата қildi». Он екінші сүреде: «ol Tәңri atı birle kim Ywsufni Yaқub wa biradardi rwzy berikli Ywsufni түrlүк түrlүк birle yeñidti süyürқаған atasıña yana қavuşturdi». Он үшінші сүреде: «ol idi atı birle kim kökni hawa үzekde yarlıқadi bağırsaқ kim kök wa yaғmur birle rwzy berw yarlıқadi yarlıқalıǵli kim түrütüb rwzy berib yana yarlıқағli». Он төртінші сүреде: «ol idi atı birle kim Ibrahim yelawjni қullariña imam қilw yarlıқadi bağırsaқ kim қullariña kabani қibla қilw yarlıқadi bağıslaғli kim duāni mustajab қilw yarlıқағli». Он бесінші сүреде: «ol idi atı birle kim қudrati birle yaratti adli birle қорқutti bağırsaқ turur kim dunyada rahmatin қildi bağıslaғli kim ruswaliқni аškere қildi». Он алтыншы сүреде: «ol idi atı birle kim halқni қyamet күn арашат қа tize yarlıқadi bağırsaқ kim Muhammed yelawjқа ummetiniñ sevatin ајinur...». Он жетінші сүреде: «ol idi atı birle kim Muhammedni bir түnle iletib қamuғ malakwti көrketti bağırsaқ kim өз қudreti birle ... tilrғuji kim muminlerke ...». Он сегізінші сүреде: «ol idi atı birle kim bitildi anlarñiñ işin ete bitirdi bağırsaқ kim özin көrkütmez bağıslaғliқ ...». Он тоғызыншы сүреде: «ol idi atı birle kim Zakariya duasini icabat қylw yarlıқadi rwzy berikli turur kim Yahyanı balası idu yarlıқadi bağıslaғli kim Maryam ka Isa tek oғul atasini bağısladi». Жиырмамыншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlıқадaji». Жиырма бірінші сүреде: «ol idi atı birle rwzy berikli yarlıқағli». Жиырма екінші сүреде: «ol idi atı birle kim rwzy berikli yarlıқадaji». Жиырма үшінші сүреде: «başladim Tәңri atı birle rwzy berikli yarlıқағli». Жиырма төртінші сүреде: «başladim ol idi atı birle kim

suurkağan yarlikağan turur». Жиырма бесінші сүреде: «ol idi atı birle kim rwzy berken yarlikağan». Жиырма алтыншы сүреде: «ol idi atı birle kim rwzy berikli yarlikağli». Жиырма жетінші сүреде: «ol idi atı birle kim rwzy berken yarlikağan». Жиырма сегізінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Жиырма тоғызыншы сүреде: «ol idi atı birle kim rwzy berikli yarlikağli turur». Отызыншы сүреде: «idi atı birle rwzy berikli yarlikağli». Отыз бірінші сүреде: «idi atı birle rwzy berikli yarlikağli». Отыз екінші сүреде: «idi atı birle rwzy berikli yarlikağli». Оыз үшінші сүреде: «idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Отыз төртінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Отыз бесінші сүреде: «idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Отыз алтыншы сүреде: «başladim Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Отыз жетінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Отыз сегізінші сүреде: «idi atı birle...». Отыз тоғызыншы сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Қыркыншы сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Қырық бірінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Қырық екінші сүреде: «idi atı birle rwzy berikli yarlikağli». Қырық үшінші сүреде: «idi atı birle rwzy berikli yarlikağli». Қырық төртінші сүреде: «ol idi atı birle rwzy berikli yarlikağli». Қырық бесінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Қырық алтыншы сүреде: «başladim Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Қырық жетінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Қырық сегізінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Қырық тоғызыншы сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Елуінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlikağli». Елу бірінші сүреде: «ol idi atı birle kim bağırsaқ turur kim yarlikağan». Елу екінші сүреде: «idi atı birle rwzy berikli yarlikağli». Елу үшінші сүреде: «ol idi atı birle rwzy berikli yarlikağli». Елу төртінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Елу бесінші сүреде: «ol idi atı birle kim bağırsaқ yarlikağan». Елу алтыншы сүреде: «Täñri ayat turur bağırsaқ yarlikağan». Елу жетінші сүреде: «ol idi atı birle kim bağırsaқ yarlikağli». Елу сегізінші сүреде: «ol idi atı birle kim rwzy berken yarlikağan». Елу тоғызыншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ turur yarlikağan». Алпысыншы сүреде: «ol idi atı birle kim rwzy berikli yarlikağli». Алпыс бірінші сүреде: «ol idi atı birle kim bağırsaқ yarlikağli». Алпыс екінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Алпыс үшінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Алпыс төртінші сүреде: «idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Алпыс бесінші сүреде: «bir idi atı birle rwzy berken

yarlikağan». Алпыс алтыншы сүреде: «іди аті бирле rwzy berken kim yarlikağli». Алпыс жетінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Алпыс сегізінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Алпыс тоғызыншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Жетпісінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Жетпіс бірінші сүреде: «іди аті бирле bağırsaқ yarlikağan». Жетпіс екінші сүреде: «іди аті бирле bağırsaқ yarlikağan». Жетпіс үшінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ turur yarlikağan». Жетпіс төртінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Жетпіс бесінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Жетпіс алтыншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ turur berikli yarlikağan». Жетпіс жетінші сүреде: «ol idi atı birle rwzy berikli yarlikağan». Жетпіс сегізінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Жетпіс тоғызыншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Сексенінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Сексен бірінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Сексен екінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Сексен үшінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Сексен төртінші сүреде: «іди аті бирле bağırsaқ yarlikağan». Сексен бесінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Сексен алтыншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Сексен жетінші сүреде: «ol idi atı birle rwzy berken yarlikağli». Сексен сегізінші сүреде: «ol idi atı birle rwzy berikli yarlikağli». Сексен тоғызыншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Тоқсаныншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ turur yarlikağan». Тоқсан бірінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Тоқсан екінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Тоқсан үшінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Тоқсан төртінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Тоқсан бесінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Тоқсан алтыншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Тоқсан жетінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Тоқсан сегізінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Тоқсан тоғызыншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Жүзінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Жүз бірінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Жүз екінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Жүз үшінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Жүз төртінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağan». Жүз бесінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Жүз алтыншы сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Жүз жетінші сүреде: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlikağli». Жүз сегізінші сүреде: «ol idi

atī birle bağirsaq yarlıқағлі». Жүз тоғызыншы сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқаған». Жүз оныншы сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқағлі». Жүз он бірінші сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқаған». Жүз он екінші сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқағлі». Жүз он үшінші сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқаған». Жүз он төртінші сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқаған» [5]. Бұдан Құрандағы «бисмилләнің» тәпсірлеп аударылғанын көруге болады.

Енді «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі нақты аяттарға тоқталып көрелік. Бірінші аят. Қашқари «Диуанында» «анда» сөзін талқылаған. Ол «анда: сол жерде. Оғыздар бұл сөзді «кейін» деген мағынада «әліпті» «нүн» әрпіне алмастырады. Тек «сол жерде» деген мағынада ғана, басқалар сияқты қолданады. «Әліпті» «нүн» әрпіне алмастыру арабшада да бар. Мұса пайғамбардың хикаясында ұлы Тәңірі айтқан «уа ма раббул аламин» дегендегі «ма/не» сөзі «ман/кім» мағынасында тұр. Яғни «нүн» орнына «әліп» алмасқан. Өйткені кім, «кім? не?» деген сауал ақыл-ес иелеріне «кім?» деген мағынада «ман?» деп, басқаларға «не?» деген мағынада «ман?» деп қойылады. Сондай-ақ, ұлы Тәңірдің «ма ланасфағам бин насиа» аятында да «әліп» «нүн» әрпіне алмасқан» деген [7, 163-б.]. Бұл жерде Құран Кәрімнің екі аятынан үзіндіні көреміз, біріншісі 26-сүренің 23-аяты, екіншісі 96-сүренің 15-аяты. Одан әрі аяттарды тізіп, жалғастырамыз. Бірінші аят. Диуандағы 26-сүренің 23-аятынан берілген үзінді: «уәмә раббул аләмиин». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «қалә фиръауну уәмә раббул аләмиин». Аяттың қазақша аудармасы: «Перғауын айтты: Әлемдердің Раббы дегенің не нәрсе?». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «aydī firaāwn na ol ajonluğlar idisi». Екінші аят. Диуандағы 96-сүренің 15-аятынан үзінді: «ләнәсфәан биннәсийә». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «кәллә ләил ләм йәнтәһи ләнәсфәан биннәсийә». Аяттың қазақша аудармасы: «Жоқ, егер ол, бұдан тыйылмаса, әлбетте кекілінен сүйрейміз». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «һаққа керекmez mundağ eker yüğilmasa tutқay oқ miz kesme burjekni».

«Диуандағы» келесі аят «аңғарды» сөзін түсіндіргенде қолданылған. Аңғарды: «ант ішкізді». Ол аны аңғарды: Ол оған ант ішкізді. Бұл сөздің дұрысы: «андғарды» болған, жеңілдетіліп «дал» әрпі түсірілген. Ұлы Тәңірінің: «фазалтүм» деген аятында осындай сипат бар. Ол аяттағы «фазалтүм» негізі «фазалалтүм» еді. Оңайлату

үшін ондағы «ләм» әріптерінің бірі түсірілген [7, 264-б.]. Енді аятты нақтылап көрелік: Үшінші аят. Диуандағы 56-сүренің, 65-аятынан берілген үзінді: «фазалтүм тафаккаһун». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «ләу нәшәу ләжаалнаһу хутамаң фазалтүм тафаккаһун». Аяттың қазақша аудармасы: «Егер қаласақ, оны қоқымға айналдырар едік. Сонда күңкілдесе берер едіңдер». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «*eker tilesemiz қілғай erdimiz anı kuruğ tamuğ ker buşayman bolғay erdiniz*».

Қашқари келесі аятты «қарғады», «арқады» сөздерін түсіндірген кезде қолданған. Қарғады-арқады: қарғап-сіледі; жамандады. Ол аны қарғады арқады: ол оны қарғады, жамандады. Бұл екі сөз үнемі қос сөз түрінде қолданылады, жеке-жеке қолданылмайды. Арқады сөзі алқыш мәніндегі «алқады» сөзінен алынған. Негізінен жақсылықты, мақтауды білдіретін бұл сөз «қарғады» сөзімен тіркесіп көп қолданылғандықтан, жамандықты білдіретін болып, мағынасын ауыстырып алған. Бұл сөздегі «ра» әрпі «ләм» әрпімен өзгерген. Бұл сипат Ұлы Тәңірдің «кәәннәһум бунйәнум мәрсуус» деген аятындағы «марсус» сөзінің «малсус» деп те оқылатынына ұқсас [7, 331-б.]. Бұл жерде де аят сөзін мысал ретінде алған. Төртінші аят. «Диуандағы» 61-сүренің, 4-аятынан берілген үзінді: «кәәннәһум бунйәнум мәрсуус». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «инналлаһа йухиббул ләзиинә йуқатилуунә фии сәбиилиһи саффән кәәннәһум бунйәнум мәрсуус». Аяттың қазақша аудармасы: «Күдіксіз Алла өзінің жолында мықты қаланған дуалдай сап болып, соғысқандарды жақсы көреді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «*butunlukun Tәңri sewer anlarnı kim toқuşurlar anıñ yolı içre tizeturmıšlar andağ қulı anlar tam tek ustwar қilінmіš*».

Келесі аяттарды «сік» сөзін түсіндірген кезде пайдаланған. Сік: еркектің жыныс мүшесі. Махмұт Қашқари былай дейді: әдеп сақтағандықтан әрі Тәңірдің кітабына құрмет білдіру үшін білімсіз ерлер мен әйелдердің қасында Құран оқыған кісі мына аятты бәсең, ақырын дауыспен оқуы керек: «уәэтәт куллә уәхидәтим минһуннә сиккиинә», «мә йәфтәхиллаһу линнәси мир рәхмәтин фәлә мумсикә ләһә [салә] уәмә йумсик фәлә мурсилә ләһу мин бәъдиһ». Осындай аяттарды баяу оқыған жөн. Әйтпесе, олар бұл аяттардың мағынасын ұқпағандықтан, кейбір сөздерін өз тілдеріндегідей түсініп күліп жібереді, сөйтіп күнәкәр болады. Соған ұқсас: «ин һәзә иллә хтиләқ»

деген аятын оқығанда да дауысты бәсеңдете оқу керек. Өйткені түрік тілінде әйелдердің жыныс мүшесі «тылақ» деп аталады. Сол секілді білімсіз оғыздар қасында: «әәнтүм әнзәлтүмуһу минәл мүзні әм нахнул мүнзилун» деген аятын оқығанда да сұрақ жалғауы «ам» қосымшасын ақырын дауыспен оқу жөн болады. Өйткені оғыздардың тілінде «ам» әйелдердің жыныс мүшесін білдіреді. Сөздердің мағынасын тура, дұрыс түсінетіндердің алдында бұл аяттарды қалай оқыса да болады, зияны жоқ [5, 391-б.]. Осы аяттардың оқылуына байланысты ескертулер айтқан М. Қашқаридың Құран ілімдерінде де терең білімге ие екендігін байқауға болады. Бесінші аят. «Диуандағы» 12-сүренің 31-аятынан үзінді: «уәәтәт куллә уәхидәтим минһуннә сиккиинә». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «фәләммә сәмиғат бимәкриһиннә әрсәләт иләһиннә уәәтәдәт ләһуннә муттәкәәу уәәтәт куллә уәхидәтим минһуннә сиккиинәу уәқаләти хруж ғаләһиннә [салә] фәләммә рәәйнәһу әкбәрнәһу уәқаттаһнә әйдийәһуннә уәкулнә хәшә лилләһи мә һәзә бәшәрән ин һәзә иллә мәләкун кәриим». Аяттың қазақша аудармасы: «Зіліха, қатындардың өзіне сөгіс бергендіктерін естігенде; оларға шақыру жіберіп, олар үшін сүйеніп отыратын диван әзірледі де әрбіреуіне пышақ беріп, Юсыпқа: “Шық, оларға көрін!”,- деді (Жеміс кесіп отырған қатындар,) оны көрген сәтте, бір түрлі ірі бағалап (естері шығып), өз қолдарын турады. Қатындар: “Ой Алла! Мынау адам емес; бұл біртүрлі құрметті періште-ақ қой” десті». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «қақан ешитти ерсе анларнә ал ларинә ийзитти анларқа анутти анларқа арқа таянәб oldurğw kelturdi tekme bir siñe anlardin biçaq aydi çikğil anlar üze қақан kördiler erse anı uluğladı lar anı kestiler eliklerini aydılar Täñri siğinmaq ermes bu yañluq ermes bu meger ferište turur ağırlıg». Алтыншы аят. «Диуандағы» 35-сүренің 2-аятынан үзінді: «мә йәфтәхиллаһу линнәси мир рәхмәтин фәлә мумсикә ләһә [салә] уәмә йумсик фәлә мурсилә ләһу мин бәъдиһ». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «мә йәфтәхиллаһу линнәси мир рәхмәтин фәлә мумсикә ләһә [салә] уәмә йумсик фәлә мурсилә ләһу мин бәъдиһ [жим] уәһууәл ғәзиизул хәкиим». Аяттың қазақша аудармасы: «Алла (Т.) ның адам баласына берген мәрхаметін тосушы жоқ. Алланың тосқан нәрсесін артынан жіберуші жоқ. Ол аса үстем, тым хикмет иесі». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «yoq kim ačsa Täñri kišiler yarılqamaq din yiginiqli yoq añar ol kim yigsa aydiqli yoq añar

anda keđin ol turur kesus butun islik». Жетінші аят. «Диуандағы» 38-сүренің, 7-аятынан үзінді: «ин һәзә иллә хтиләқ». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «мә сәмиһнә биһәзә фиил милләтил әхирәти ин һәзә иллә хтиләқ». Аяттың қазақша аудармасы: «Тіпті бұны біз өзге дінде естіген емеспіз. Бұл мүлде бір жасанды жол». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «ešitmedimiz bunu ċindni keđinki ađuř ċinde ermez bu meker yałđan qořmaq». Сегізінші аят. Диуандағы 56-сүренің, 69-аяты: «әәнтүм әнзәлтүмуһу минәл мүзнә әм нахнул мүнзилун». Аяттың қазақша аудармасы: «Оны бұлттан сендер жаудырасыңдар ма? Немесе Біз жаудырамыз ба?». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «siler mu endurur siler anı bulit din ezw biz mu enduruklimiz».

Қашқари кітабында «түрк» сөзін түсіндіргенде де Құран аяттарынан мысалдар келтірген. Ол «Түрк: түрік; Тәңірі жарылқаушы Нұқтың ұлының есімі. Бұл Тәңірдің Нұқтың ұлы Түрк балаларына берген есімі. Оның әулеті де «түрк» деп аталады. Тәңірдің «һәл әтә ьаләл инсәни хиинум минәд дәһри» деген аятындағы «инсан» сөзі бір «адам» мағынасын білдіреді. Бұл жерде сөз бір адам туралы. Төмендегі «ләқад халәқнәл инсәнә фии әхсәни тәқуиим. сүммә рәдәднәһу әсфәлә сәфилиин. илләл ләзиинә әмәнуу уәъамилуус салихәти...» деген аятында «инсан» сөзі көптік мағынаны білдіреді. Бұл жерде жалпыдан жалқыға айналып алу бар. Бірақ жалпыдан ғана айырып алуға болады» деген [5, 406-б.]. Тоғызыншы аят. «Диуандағы» 76-сүренің, 1-аятынан үзінді: «һәл әтә ьаләл инсәни хиинум минәд дәһри». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «һәл әтә ьаләл инсәни хиинум минәд дәһри ләм йәкун шәйәм мәзкуурә». Аяттың қазақша аудармасы: «Адамзат еске аларлық бір нәрсе болғанға дейін дәуірден бірталай мерзім өтпеді ме?». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «qatiğsiz keldi yađluđ üze bir uđ rwzkardin ermedi bu nәрse yađ қilnmiř». Оныншы аят. Диуандағы 95-сүренің, 4,5,6-аяттары: «ләқад халәқнәл инсәнә фии әхсәни тәқуиим. сүммә рәдәднәһу әсфәлә сәфилиин. илләл ләзиинә әмәнуу уәъамилуус салихәти». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «ләқад халәқнәл инсәнә фии әхсәни тәқуиим. сүммә рәдәднәһу әсфәлә сәфилиин. илләл ләзиинә әмәнуу уәъамилуус салихәти фәләһум әжрун ғайру мәмнуун». Аяттың қазақша аудармасы: «Расында адамзатты көркем бейнеде жараттық. Сосын оны төмендердің төменіне қайтардық. Бірақ иман келтіріп, ізгі іс істегендер басқа. Оларға

таусылмас сыйлық бар». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «Yaruttumuz kişileri körklükrağ tirütmeğ iğre yene yandurdimiz ani kudilarda kudirağ қа meker anlar kim kirtükündi ler kıldılar idkulukler anlarğa trütürür eksük söz».

Қашқари «Диуанында» «кейде етістік масдармен сипатталады» деп, мына аятты мысал ретінде берген: «Ұлы Тәңірдің: «құл әрәйтум ин әсбәхә мәүкум ғаурән» деген аятындағы «ғауран» сөзі, «ға-иран» дегенді білдіреді» [8, 64-б.]. Автор бұл аяттарды тілдік қағидаларға мысал ретінде келтіріп отырған. Он бірінші аят. «Диуандағы» 67-сүренің, 30-аятынан үзінді: «құл әрәйтум ин әсбәхә мәүкум ғаурән». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «құл әрәйтум ин әсбәхә мәүкум ғаурән фәмәй йә'тиикум бимәим мәыйин». Аяттың қазақша аудармасы: «Оларға: “Көрдiңдер ме? Егер суларың құрып кетсе, сендерге, бiр аққан суды кiм келтiредi?”,- де». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «aydiñ nä kögür siler eker bolsa swiñiz lar yerke siñikli kim keltürkay silerke bir sw aqar yol birle». Қашқари: «Ол тарығ тарынды – ол өзі үшін; жалғыз өзіне тары екті. Егер етістік осы мағынада қолданылған болса, «өз» сөзі қоса жүреді. Бұл сөз «өзіңе» түрінде келсе «өзіне, өзі үшін» деген мағынаны білдіреді. «Сөзі» түрінде келсе, істі өзі істегенін аңдатады. «өзіңе» дегендегі «-ңе» қосымшасы арабшадағы «үшін» мәнісіндегі «ли» орнына сай. Етістік, шын мәнінде істелмеген істі істеліп жатқандай көрсетіп жеткізсе, ол жерде «өз» сөзін айтпаса да болады. Бұл екеуінің арасындағы айырма мынадай: іс-қимыл барлық адамдарға бірдей ортақ. Солардың бірі істі басқалардың көмегінсіз істей бастаса, істесе «өз» сөзі қолданылмаса, сипат толымды болмайды. «Өз» сөзі қосылғанда толымды, анық болып шығады. Сонда іс-әрекет ортақтықтан дараланып, істеушінің жалғыз өзіне тән болады. Ұлы Тәңірдің «фәқтулуу әнфусәкум» аяты сондай. Осындағы «қатл-өлтiрмек» барша адамға ортақ. «әнфусәкум - өздерiндi» деген сөзбен ол әрекет тиiстi адамдарға қаратылып, басқалардан ажыратылып тұр. «Нафс-өз» сөзі айтылмағанда сипат толық шықпас еді [8, 216-б.]» деп аяттан үзінді мысал келтірген. Он екінші аят. «Диуандағы» 2-сүренің, 54-аятынан үзінді: «фәқтулуу әнфусәкум». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «уәиз қалә муусә лиқаумиһи йә қауми иннәкум заләмтум әнфусәкум биттихазикумул ъижлә фәтуубуу илә бәриикум фәқтулуу әнфусәкум зәликум хайрул ләкум ъиндә бәриикум фәтәбә ъаләйкум [жим] иннәһу һууәт тәууәбур

рахиим». Аяттың қазақша аудармасы: «Сол уақытта Мұса (Ғ.С.): «Әй қауымым! Расында сендер бұзауды тәңір жасап алумен өздеріне қастық қылдыңдар! Ал енді жаратушыларыңа тәубе қылыңдар. әрі өздеріңді түзетіндер (Немесе қылмыстыларды өлтіріндер.) Бұларың сендер үшін жаратушыларыңның қасында қайырлы. Сонда тәубелеріңді қабыл етті. Өйткені Ол тәубені қабылдаушы, ерекше мейірімді» деді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «ançada kim aydı Musa öz bođunıña äy benim bođunum siler küç kıldiñizlar özüñizlerke tutmaqñiz birle buzağunı sevuklukke yanñlar yaratığliñizka öldürñler özleriñizni ol yikrek nurur silerke yaratığliñiz öñinde tawbe berkey siler üze bütünlükün ol turur tawba beđirlikli yarlıkağli».

Қашқари «Диуанында» «телтүрді» сөзін ашықтағанда: «телтүрді: тестірді». Ол там телтүрді – ол там тестірді. Басқаларға да осылай қолданылады. Бұл арадағы екінші «т» әрпі «д» әрпінің орнына алмасып түскен, арабшадағыдай «қатара ала аялиһи» дегенді «қадара ала аялиһи» деп айтса да бола беретіндігі секілді. Ұлы Тәңірдің «уәмән қудирә ғаләйһи ризқуһу», «уәммә изә мә бтәләһу фәқадәрә ғаләйһи ризқаһу» деген аятындағы «д» әрпінің «т» әрпінің орнына алмасқанындай [8, 232-б.]. Он үшінші аят. «Диуандағы» 65-сүренің, 7-аятынан үзінді: «уәмән қудирә ғаләйһи ризқуһу». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «лийунфиқ зуу сәъатим мин сәъатиһи [салә] уәмән қудирә ғаләйһи ризқуһу фәлйунфиқ миммә әтәһуллаһ [жим] лә йукәллифуллаһу нәфсән иллә мә әтәһә [жим] сәйәжәлуллаһу бәъдә ьусрий йусрә». Аяттың қазақша аудармасы: «Кеңшілік иесі бай кісі; өзіне Алланың бергені бойынша нафақа берсін. Алла біреуге оған бергенінен артық жүктемейді. Алла, ауыршылықтан кейін жеңілдік береді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «riya mi kilsun bay idisi bayliқdin kimke yazwylusa anñ üze rwzisi riyaamlasun oñdin berdi añar Täñri tilemes Täñri қауw erse oқ özge meñiz ol kim berdi añar har ayne қilğay Täñri тарliқda keđin». Он төртінші аят. «Диуандағы» 89-сүренің, 16-аятынан үзінді: «уәммә изә мә бтәләһу фәқадәрә ғаләйһи ризқаһу». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «уәммә изә мә бтәләһу фәқадәрә ғаләйһи ризқаһу фәйәқуулу раббии әһәнән». Аяттың қазақша аудармасы: «Қашан оны сынап, несібесін тарайтса: «Раббым мені қорлады» дейді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «қаған sinasa anñ

yarutsa anıñ üze rwzisini ayur idim ujuledi». Қашқари 6-сүренің, 90-аяты мен 2-сүренің, 259-аятынан да үзінділер келтірген. Ол: «Бұл сөздердегі «һа» әрпі тек тыныс алу үшін ғана қызмет істейді. Ұлы Тәңірдің «фәбиһудәһуму қтәдиһ», «ләм йәтәсәннәһ» деген аятындағы секілді. Бұл жерде сөздің аяғында келген «һа» әрпі тыныс алу үшін қосылып тұр» деп қолданған [9, 151-б.]. Он бесінші аят. Диуандағы 6-сүренің, 90-аятынан үзінді: «фәбиһудәһуму қтәдиһ». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «ууләикәл ләзиннә һәдаллаһу [салә] фәбиһудәһуму қтәдиһ [қалә] кул лә әсәлукум ғаләйһи әжрән [салә] ин һууә иллә зикрә лильғаләмиин». Аяттың қазақша аудармасы: «Міне солар, Алланың тура жолға салған (пайғамбар) дары. (Мұхаммед Ғ.С.) онда олардың жолын қу және: «Сендерден ақы сұрамаймын. Өйткені Құран әлемге үгіт ғана» де». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «anlar tururlar anlar köni yol körkötti Täñri anlarnıñ köni yolıña ođǵıl ayǵıl qolmas men silerde anıñ üze bir ter ermes ol meker on edik pend ajunluǵlarqā». Қарахан дәуірі жазба ескерткіштері тілінде Тәңірі, Байат, Иди/Изи, Уған сөздері синонимдік қатар құрып, Алла ұғымының атауы ретінде қолданылады. Бұлардың ішінде Тәңірі көне түркілік дүниетанымдағы Жаратқан иенің жеке атауы ретінде Алла сөзімен құрылысы бөлек болғанымен мән-мағынасы бірдей болып, Алла сөзінің орнына қолданылған. Көне түркі тілінде Байат сөзінің алғашқы «көне, баяғы» тәрізді мағынасы тарылып, Қарахан әдеби тілінде «Тәңірі, Алла» тәрізді нақты мағынаға ие болған. Алғашқыда Алланың «кадим – ежелгі» деген сипатын білдірген. Кейіннен анықтауыштық мағынасы кеңейіп, өзі анықтайтын заттың атауына айналған. Сөз мағынасының ішкі өзгерістерінің бір себебі жаңа сөз немесе жаңа мағына сөздік құрамға келіп қосылғанда, бұрыннан тілде бар сөздердің мағыналарымен өзара қарым-қатынасқа түсіп, солармен синонимдік байланысты жұмсалады. Иди/Изи сөзі де ислам дінімен келген Раббы Қарахан дәуірі жазба ескерткіштері: Жаратушы сипаты ұғымының түркі тіліндегі баламасы ретінде діни терминге айналып, шығармаларда Раббы сөзімен синонимдік қатар құрып, қолданысқа түскен. Уған сөзі Алланың әл-Кадир деген көркем есімінің түркілік баламасы ретінде діни терминге айналған. Шығармаларда өзі анықтайтын Алланың атауы ретінде де қолданысқа түседі [10, 49-б.]. Ескерткіш тілін зерделей отырып, ғұн дәуірінен бастау алған «Тәңірлік идеяның» орта ғасыр түркілерінің

дүниетанымынан да орын алғанын көруге болады. Сөздікте тәңірдің жаратушылық құдіретіне байланысты *Teңri aẓun türütti* «Тәңір дүниені жаратты» [8, 303-б.], *Teңri ol yerig yaratgan* «Жерді жаратқан тәңір» [9, 352-б.], *Teңri yalñuk türpütti* «Тәңір адамды жаратты» [8, 303-б.], *Teңri oñul togturdi* «Тәңір ұл тудырды» [8, 173-б.] т.б.; тәңірдің құдіреттілігі мен парасаттылығына байланысты *Umunç Teңrige tut* «Үмітінді Тәңірден күт» [7, 133-б.], *Teңri meniñ iñim etti* «Тәңірі менің ісімді оңғарды» [7, 171-б.], *Teңri meni bayuttı* «Тәңір мені байытты» [8, 325-б.], *Teңri kar karlattı* «Тәңір қар жаудырды» [8, 347-б.], *Men Teңriden umundum* «Мен тәңірден үміттендім» [8, 206-б.], *Teңri meni ködhezdi* «Тәңір мені қорғады» [8, 162-б.], *Teңri ölüg tırgürdi* «Тәңірі өлікті тірілтті» [8, 179-б.], *Ol Teңri seni maña sevtürdi* «Сені маған сүйдірткен Тәңір» [8, 185-б.] т.б.; тәңірге тиіс мадақтар *Uluglug Teңrige* «Ұлылық тәңірге (тән) », *Teңrırıg öküñ oğdümüz* «Тәңірді өте мақтан тұтамыз» [7, 472-б.] т.б.; тәңірге қатысты мақалдар мен тұрақты тіркестер *Süsegen udhka Teңri münüz bermes* «Сүзеген өгізге тәңірі мүйіз бермес» [9, 364-б.], *Begim özin ogurladı, Yarag bilip ogurladı. Ulug Teңri ağırladı, Anın kut kın türı togdı* «Бегім өзі тасаланды, Сәтін біліп жауып алды. Ұлы тәңірі құрмет тұтты, Содан құт-бақ дәулет туды» (Бегім істің сәтін бағып, қосындардан шеткері кетіп жасырынды; Істің сәтін біліп, уақытында істеді; Ұлығ тәңірі әзіздеп, содан құт, дәулет туды; бақыт тапты.) [7, 301-б.], *Toyn tarıgsak, Teңri sevinşsiz* «Тойын табынғыш, Тәңірі сүйінішсіз» (Мұсылман болмағандардың дін басылары Ұлы Тәңірге құлшылық етіп табынар, бірақ ҰлыТәңір оның табынғанына сүйінбес, разы-хошболмас.) [9, 377-б.] т.б. сынды тілдік бірліктерден Тәңір жаратушы Алланың синонимі іспеттес көрініс тапса, кейбір түркі тайпалары арасында аспан және үлкен, зор нәрселер үшін де тәңір лексемасының қолданғандығын көруге болады [11, 170-б.]. Он алтыншы аят. «Диуандағы» 2-сүренің 259-аятынан үзінді: «ләм йәтәсәннәһ». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «әу кәлләзии мәррә ьалә қарйәтиу уәһийә хауийәтун ьалә ьуруушиһә қалә әннә йухии һәзийһиллаһу бәьдә мәутиһә [салә] фәәмәтәһуллаһу миәтә ьамин сүммә бәьәсәһу [салә] қалә кәм ләбиһтә [салә] қалә ләбиһту йәумән әу бәьдә йәумин [салә] қалә бәл ләбиһтә миәтә ьамин фәнзур илә таьамикә уәшәрәбикә ләм йәтәсәннәһ [салә] уәнзур илә химәрикә уәлинәжьаләкә әйәтәл линнәси [салә] уәнзур иләл ьизами кәйфә нуншизуһә сүммә нәксууһә ләхмә [жим] фәләммә тәбәййәнә ләһу қалә әьләму әнналлаһа

балә кулли шәйин қадир». Аяттың қазақша аудармасы: «Немесе сондай қабырғалары төбесіне құлаған бір кенттен өткенді көрмедің бе? (Бұл Ғұзайыр Ғ.С.) Ол: «Алла бұны өлгеннен кейін қайтып тірілтеді?», - деді. Алла оны жүз жыл өлтіріп, соңсоң тірілтіп: «Қанша жаттың?», - деді. Ол: «Бір күн немесе күннің бір бөлімі жаттым» деді (Алла): «Олай емес, жүз жыл өліп жаттың, енді тамағыңа, сусыныңа бір қара! Өзгермеген. Ал енді есегіңе қара! Сені адамдарға үлгі үшін өстідік. Ал енді сүйектерге қара! Оны қайтып құрастырып, сонан соң оған ет кідіреміз» деді (Ғұзайыр Ғ.С. шіріген сүйектердің құдыретше құралып, ет бітіп, жанданып түрегелгенін көрді). Бұл жағдайлар оған ашықша білінгенде: «Сөзсіз Алланың әр нәрсеге күші жететінін білдім» деді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «anīn tek kim kejtī bir sele üze ol tüzülmüş қуруг sufutleri üze aydī netek tirkürür munī Täñri ölmüşda kiđin öldürdi anī Täñri yüz yil yana қобардī aydī neje ödüк қaldīn aydī ödüк қaldīm bir күн ya taқī bir күннің bir anjasī aydī yoқ ödüк қaldīn yüz yil baқğil aşın taba šarabīn taba artmadī baқğil esekiñke қilğaymiz seni belkü kisilerke baқğil sünüklerke netek қobarurmiz yana kydurumiz ol sünüklerke etni қajan bilkurdi erse aңar aydī bilirmīn kim Täñri қamuğ nārise üze oған turur».

Қорытынды

Қорыта келгенде, барша түркі халықтарына ортақ мұра болған Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбегі бұған дейін де әр түрлі қырынан зерттелген әрі бұдан кейін де жан-жақты зерттеле береді. Бұл мақалада Қашқари тек тілші ғалым емес, Құран ілімдеріне де терең бойлаған данышпан екендігі көрсетілді. Өйткені ол кез келген ислам дінінің өкілі сияқты кітап жазу барысында мұсылмандық діни принциптерді қатаң сақтаған. Мысалы кітапты «Бисмилләмен» бастаған, кіріспеде Аллаға мадақ айтып, одан кейін Мұхаммед пайғамбарға салауаттар жолдаған. «Диуанның» барлық бөлім, тарауларын «Бисмилләмен» бастаған. «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі аяттарды іздегенде ең бірінші осы «Бисмиллә» сөзі қарсымызға шықты. Бұл сөз Құран аяты ретінде тіркелді, яғни Құрандағы бірінші сүренің бірінші аяты «Бисмилла хир рахманир рахим» деген сөз. Осы сөзді аят ретінде алып, транскрипциясы берілді және қазақ тіліндегі мағынасы көрсетілді. Бұл аяттың көне Құрандағы аудармасының латын әліпбиіндегі транскрипциясы берілді. Көне

Құран аудармасында 113 сүренің басында келтірілген «Бисмилланың» түркі тіліндегі аудармасы қаралды. «Бисмилла» аудармасының біркелкі емес екендігі анықталды. Көбінесе «Бисмилла» сүренің мазмұнына байланысты аударылғандығы белгілі болды. «Бисмилланы» аудару барысында ең көп қолданылған ұқсас аудармасы: «ol idi atı birle bağirsaq yarliқаған», «ol idi atı birle bağirsaq yarliқағлі», «Tānri atı birle rwzy berikli yarliқағлі» тб аудармалары екендігі нақтыланды. Қашқари Диуани лұғат ат-түрк еңбегінде «Бисмилла» сөзінен басқа он алты жерде Құран аяттарын қолданғандығы белгілі болды, бұл он сегіз аятты пайдаланған деген сөз емес, өйткені қолданған жерінің кейбірінде бірнеше аяттан тұран Құран сөздері де кездеседі. Тағы бір ескеретін жай Қашқари «Диуанында» аяттарды қолданған кезде көбінесе үзінді сөздерді ғана қолданған. Мысалы 26-сүренің, 23-аятын қолданғанда «уэмә раббул аләмийн/ Әлемдердің Раббы дегенің не нәрсе?» деген жерін ғана алған, негізінде ол аяттың толық нұсқасы: «қалә фиръауну уэмә раббул аләмийн/ Перғауын айтты: Әлемдердің Раббы дегенің не нәрсе?» деп келеді. Кітаптағы аяттар және аяттардан үзінділер анықталды. Құрандағы қай сүреде және қандай аят екендігі анықталып, сүре мен аят нөмірлері көрсетілді. Аяттардың қазақ тіліндегі мағынасы берілді. Одан кейін көне Құран аудармасындағы аяттың түркі тіліндегі мағынасының транскрипциясы берілді. Негізінде Қашқари сөздігінде пайдаланылған аяттардың түркі тіліндегі аудармалары шығып қалады деп күтілген, олай болған жоқ, аяттардың тек араб тіліндегі сөз түріндегі үзінділері екендігі анықталды. Көне Құран аудармасы мен «Диуани лұғат ат-түрк» бір кезеңнің жазба ескерткіштері болғандығы үшін аяттардың түркі тіліндегі транскрипциясы берілді. «Диуани лұғат ат-түркте» қолданылған аяттар: 1-26:23, 2-96:15, 3-56:65, 4-61:4, 5-12:31, 6-35:2, 7-38:7, 8-56:69, 9-76:1, 10-95:4,5,6, 11-67:30, 12-2:54, 13-65:7, 14-89:16, 15-6:90, 16-2:259, он алты жерде келтірілген он сегіз аят. Бұл аяттар сөзді жазу, қолданылу үлгілеріне қарай мысал ретінде көрсетілген. Кейбір аяттар Құран оқу кезінде этиканы сақтау керек екендігін ескерткенде қолданылған.

Әдебиеттер

1. Боранбаева А. Ж. Парсы тілінің Қазақстанда ислам діні мен мәдениетінің таралуындағы тарихи рөлі //ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ. – 2013. – С. 92.
2. Келімбетов, Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 480 б.

3. Құрманғали, Г. Әбдірәсілқызы, А. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 2-том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 526 б.
4. Сайпулла Моллақанағатұлы, Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы Құран аудармасы // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University №. – 2019. – Т. 2. – С. 127.
5. Қыдырәлі, Д., Үшенmez, Е., Моллақанағатұлы, С. Көне түркі тіліне аударылған алғашқы Құран (X ғасыр. Факсимиле. Ыстамбұл ТИЕМ 73 нұсқасы). – Нұр-Сұлтан: Халықаралық Түркі академиясы, 2021. – 920 б.
6. Құран Кәрім, <http://www.kuran.muftyat.kz>, (21.06.2021).
7. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том/Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.
8. Қашқари М. Түрік сөздігі. 2-том/Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 528 б.
9. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-том/Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 600 б.
10. Канашаева Г. А. The Written Works of Qarakhanid Period: Description of God //Journal of Oriental Studies. – 2020. – Т. 92. – №. 1. – С. 46-53.
11. Kosibayev M. Ethnolinguocultural Aspect in the Worldview of the Medieval Turks Conscious on the Basis of the “Dîvânu Lugâti’t Türk” //Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – №. 39. – С. 167-178.

References

1. Boranbaeva A. J. Parsı tiliniñ Qazaqstanda İslam dini men мәдениетiniñ taralwındağı tarixi röli //QazUW XABARŞISI. – 2013. – S. 92.
2. Kelimbetov, N. Ejelgi ädebi jädigerlikter. – Astana: Foliant, 2004. – 480 b.
3. Qurmanğalı, G. Äbdiräsılqızı, A. Qazaq ädebietiniñ tarixı. On tomdıq. 2-tom. – Almatı: QAZAqparat, 2006. – 526 b.
4. Saipulla Mollakanagatuly, Qaraxan memleketi tusındağı alğashqı Quran awdarması // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University №. – 2019. – Т. 2. – S. 127.
5. Qıdıräli, D., Üşenmez, E., Mollaqanağatuly, S. Köne türki tiline awdarılğan alğashqı Quran (X ғасыр. Faksimile. Istanbul TIEM 73 nusqası). – Nur-Sultan: Xalıqaralıq Türki akademiyası, 2021. – 920 b.
6. Quran Kârim, <http://www.kuran.muftyat.kz>, (21.06.2021).
7. Qaşqarı M. Türik sözdigi. 1-tom/Awdarğan A. Egewbay. – Almatı: Arda+7, 2017. – 592 bet.
8. Qaşqarı M. Türik sözdigi. 2-tom/Awdarğan A. Egewbay. – Almatı: Arda+7, 2017. – 528 b.
9. Qaşqarı M. Türik sözdigi. 3-tom/Awdarğan A. Egewbay. – Almatı: Arda+7, 2017. – 600 b.
10. Kanaşaeva G. A. The Written Works of Qarakhanid Period: Description of God //Journal of Oriental Studies. – 2020. – Т. 92. – №. 1. – S. 46-53.
11. Kosibayev M. Ethnolinguocultural Aspect in the Worldview of the Medieval Turks Conscious on the Basis of the “Dîvânu Lugâti’t Türk” //Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – №. 39. – S. 167-178.

Özet

Makale, "Divani lugat-i Türk"teki Kuran ayetlerini incelemektedir. Kuran'ın sureleri ve ayetleri bu kitapta tam olarak sunulmamıştır. Bunların sadece ayetlerden alıntılar olduğu ortaya çıkmaktadır. Türk dilinin kurallarını açıklamak için ayetlerden pasajlar kullanılmıştır. Bu araştırma sırasında, yazarın Kuran'ın öğretilerine derinden aşina olduğu ortaya çıktı. Yazar, Türkler arasında Kur'an'ı yüksek sesle okurken kişinin çok dikkatli olması ve görgü kurallarına dikkat etmesi gerektiğini söylüyor. Arapçadaki bazı ayetlerin Türkçede müstehcen kelimeler olduğuna dikkat çekerek, Arapça bilmeyen Türklerin bu kelimeleri doğrudan kabul edebilecekleri konusunda uyarıda bulunur. Kuran ayetlerinden pasajlar hangi sureden alınmış, hangi ayetler tespit edilerek numaralandırılmıştır. Ayetlerin tercümesi eski Kuran-ı Kerim'in tercümesi ve modern Kazak diline tercümesi ile verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk dili, ayat, Kuran, sözlük, Karahanlı devleti

(S. Mollakanagatuly, "Divani Lugat-I Türk"te Geçen Kur'an Ayetleri ve Eski Kur'an Tercümesindeki Anlamı)

Аннотация

В статье исследуются стихи Корана в словаре «Дивани лугат ит-тюрк». Суры и аяты Корана не полностью представлены в этой книге. Оказалось, что это только отрывки из стихов. Отрывки из стихов использовались для объяснения правил тюркского языка. В ходе этого исследования выяснилось, что автор глубоко знаком с учением Корана. Автор говорит, что, читая Коран вслух среди тюрков, нужно быть очень внимательным и обращать внимание на этикет. Он указывает на то, что некоторые стихи на арабском языке являются непристойными словами на тюркском языке, и предупреждает, что тюрки, незнакомые с арабским языком, могут принять эти слова напрямую. Был дан перевод стихов с переводом древнего Корана и переводом на современный казахский язык.

Ключевые слова: тюркский язык, аят, Коран, словарь, государство Караханидов

(С. Моллаканагатулы. Коранические аяты в «Дивани лугат ат-Тюрк» и их значение в переводе древнего Корана)

Leyla YILMAZ POLAT

Doktora öğrencisi, Ardahan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Ardahan, Türkiye
(leyla.yilmazpolat@hotmail.com) ORCID:0000-0003-4328-8430

Ritüelden Köy Seyirlik Oyununa: Şişman Oyunu Ardahan Bağdeşen Köyü Örneğinde

Özet

İnsanoğlu ilkel dönemlerinde doğaya yön verebileceğini düşünerek bazı ritüeller gerçekleştirmiştir. Bu ritüeller ile mevsim geçişlerini değiştirebileceğini, hasadına bolluk ve bereket katabileceğini ve doğanın işleyişini kendi tekeli altına alabileceğini düşünmüştür. Köy seyirlik oyunları da insanoğlunun doğayla mücadelesini anlatan bu ritüellerin bir kalıntısı olarak Şamanizm, İslamiyet ve mitolojiden beslenerek varlığını günümüze kadar sürdürmeyi başarmıştır. Köy seyirlik oyunları, var oldukları topluluğun kültür ve inançları doğrultusunda bazı değişimlere de uğramıştır. Varlığını daha çok Anadolu sahasındaki icra ortamlarında sürdüren köy seyirlik oyunları kültürel zenginliğimizin bir göstergesi olup toplum içerisindeki kaynaşmayı da sağlayan bir fonksiyona sahiptir. Geçmişten günümüze taşıdığımız köy seyirlik oyunları eski işlevlerini kaybederek günümüzde sadece eğlence amacını taşımakta ve unutulup yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Ardahan'da bulunan Şişman Oyunu da bu köy seyirlik oyunlarından biridir. Çalışmamızda, Ardahan yöresinde yaptığımız alan araştırması sonucunda sözlü kültür ortamından gözlem ve görüşme yöntemiyle tespit ettiğimiz Şişman Oyunu'nun kültürel aktarımına katkı sağlamanın yanı sıra oyunun içerisinde yer alan ritüel kalıntıları tespit edilerek incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, ritüel, köy seyirlik oyunu, Şişman, gelenek

Leyla YILMAZ POLAT

PhD student, Ardahan University, Turkish Language and Literature, Ardahan, Turkey
(leyla.yilmazpolat@hotmail.com) ORCID:0000-0003-4328-8430

From ritual to rural theater: "The Shishman Performance" on the sample of the village of Bagdesheh, Ardahan district

Abstract

In ancient times, people performed certain rituals, believing that they could control nature. People thought that these rituals would change the seasons, bring abundance and fertility to the harvest, and help establish power over natural phenomena. Rural theatrical performances, a holdover from these rituals describing man's struggle with nature, have survived to this day as they are fueled by shamanism, Islam and mythology. Rural theater

productions have also undergone some changes in accordance with the culture and beliefs of the community in which they exist. Rural theater performances, which continue to exist mainly in the theatrical environment of Anatolia, are an indicator of our cultural wealth and fulfill a function of ensuring social cohesion. Rural theatrical performances that we carried over from the past to the present have lost their former functions and today they are used only for entertainment purposes and are on the verge of extinction. "The Shishman Performance" in Ardahan is one of such rural theatrical performances. As a result of field research in the Ardahan region, we identified the remnants of rituals and studied the contribution of the performance of "The Shishman Performance" to the culture of this region, through observation and interviews in the environment of oral culture.

Keywords: Ardahan, ritual, rural theatrical performances, Shishman, tradition

Giriş

1. Köy Seyirlik Oyunu

İnsan hayatının en eski ve önemli yapı taşlarını oluşturan unsurlar, oyun ve eğlencedir. Oyun kavramı insanlık tarihinde kültürden daha eskidir. Zira oyunun kökeninde büyüsel faktörler yatmaktadır. Öyle ki insan tanrıyı bulmadan önce büyüü keşfetmiş ve bu büyüyle doğanın kendisine boyun eğmesini sağlamaya çalışmıştır. Frazer, ilkel insanın arzulanan olayları taklit yoluyla meydana getirmeye çalıştığını, yağmurun da çoğunlukla böyle taklit yoluyla yağdırıldığını belirtmektedir [7, s. 14]. İlkel insan evrene ve doğaya kendisi yön verebilmek için taklide dayalı dinî ve büyüsel törenler düzenlemiştir.

Doğaya yön verebileceğini düşünen insanoğlu, büyü ve törenlerle mevsim geçişlerini geciktirebileceğini veya öne alabileceğini düşünmüştür. Bu sebeple de yağmur yağdırmak, güneş çıkarmak, hayvanları çoğaltmak, toprak ürünlerini arttırmak için çeşitli törenler yapmıştır. Ancak insanlar daha sonra bunları yapmanın kendilerinin ve büyü gücünün ötesinde, güçlü bir etkenin elinde olduğunu anlamışlardır. Daha sonra ise insanoğlu kendisinden güçlü gördüğü tanrıları memnun etmek için bu törenleri sürdürmeye devam etmiştir. İnsan rahat bir hayat sürmek, ürünlerin ve hayvanların çoğalması, bereket ve bolluk için düzenlediği bu törenleri zamanla tanrıyı temsil etmek için yapar olmuştur. Öyle ki Sümer metinlerinde Çoban tanrısı Dumuzi'nin yer altından bahar zamanı çıkarak sevgilisi tanrıça İnanna ile birlikte olacağı ve bu birliktelik sonucunda da yeryüzünün tazelenip yeşereceği, her yere bolluk ve bereket geleceğine inanıldığından bahsedilmektedir. Tabiatın yeniden canlanmasını ve gelecek olan bolluk bereketi kutlamak için yapılan şenliklerde ise tanrıları temsil etmesi için ülkenin kralı ile yüksek düzeydeki rahibe evlendirilerek

sembolize edilmiştir [5, s. 15]. Çoban tanrısı Dumuzi'nin bütün yıl yer altında olması ölümü; doğanın da sonbaharda ölümünü simgeler. Dumuz'un senede bir gün yeryüzüne çıkararak sevgilisi tanrıça İnanna ile birlikte olması ise dirilmeyi; doğanın da ilkbaharda canlanıp tazelenmesini simgelemektedir. Bu bağlamda seyirlik oyunlarındaki ölüp dirilme motifi ile doğanın ilkbaharda yeniden canlanması, tabiatın yenilenmesi arasında bağ kurulabilir.

Günümüzde Anadolu'da varlığını sürdüren köy seyirlik oyunları taklide dayalı ritüeller kapsamında ele alınabilir. İlkel insanın törenleri, kırsal kesimdeki insanların baharda, yaz ortalarında ve hasat zamanı yaptıkları halk şenliklerinde var olmaya devam etmiştir. Öyle ki köy seyirlik oyunları da, mevsim geçişlerinde ya da hayvanların üreme dönemlerinde, bolluk ve bereketi sağlamak ve eğlenmek için oynanan, ilkel insanın büyüsel törenlerinin bir kalıntısıdır. Zira modern dünya bazı şeyleri sarsmış veya değiştirmiş olsa da kırsal kesimi çok fazla etkilemiştir. And, günümüzde dahi kırsal kesimlerde tüm canlılığı ve çeşitliliği ile devam eden bu geleneğin köylünün inançlarındaki tutuculuğu nedeniyle yaşadığını savunmaktadır [2, s. 43]. Köy seyirlik oyunlarının, Şamanizm inancının da izlerini taşıdığını görmekteyiz. Şamanın adlarından biri olan "oyun", aynı zamanda Şaman törenlerinin de adıdır. Türk halkları Şamanın ifade ettiği din adamı yerine "kam" ya da "oyun" kelimesini kullanmışlardır" [6, s. 71]. Şamanist Türk kavimlerinde ayinler belli dönemlerde yapılmaktaydı. İnan, bunları; muayyen vakitlerde yapılan ayin ve törenler ile tesadüfî olaylar sebebiyle dolayısıyla yapılan özel ayin ve törenler olarak iki gruba ayırmıştır. Muayyen vakitlerde yapılan ayinler, ilkbahar, yaz, sonbahar mevsimlerinde yapılır. 9 Mayıs'ta yapılan ilkbahar bayramına "örüs sara" yani sürüleri otlatma ayı denir. 28 Ağustos'ta yapılan güz bayramına ise "sagan sara" yani ak ay denir [9, s. 97].

Kısaca bahsettiğimiz Şaman ve Şaman ayinlerinin, köy seyirlik oyunları ile ortak noktalarını şöyle özetleyebiliriz: Müzisyen ve dansçı olan şaman; doğaçlama yeteneğine sahip iyi bir oyuncu ve zengin bir sözcük hazinesiyle parlak bir zekâya da sahiptir. Köy seyirlik oyunlarında ki oyuncular genellikle yetenekli, doğaçlama yapabilen, hazırcevap kişilerden seçilmektedir. Şaman ayinde kapı kapı dolaşıp erzak toplarken [16, s. 24], köy seyirlik oyunlarının birçoğunda da (dodi bezeme, deve vb.) köydeki evler dolaşarak hazırlanacak yemek için malzeme toplanır. Şaman adaylarının mistik olarak vücutlarının parçalanması olan ölüp- dirilme, köy

seyirlik oyunlarında da kendisine bir motif olarak yer bulmaktadır. Şamanların sembolik olarak ak ve kara olarak ikiye ayrılması durumu köy seyirlik oyunlarında, oyuncuların yüzlerini ak ve karaya boyaması olarak görülmektedir. Şaman ayın sırasında kutsal kabul edilen hayvanların güçlerini ödünleyebilmek için onları taklit eder. Kıyafetlerine taklit etmek istediği hayvanların tüylerinin, kanatlarını, kemiklerini takar. Köy seyirlik oyunlarında da oyuncular keçi, koyun, inek, deve vb. hayvanların postlarını üzerlerine atarlar. Şamanın tören sırasında transa geçmek için davulu eşliğinde yaptığı bazı ritmik hareketler ise köy seyirlik oyunlarında dans ve müzik öğelerini doğurmuştur. Ayrıca Şaman ayinleri de tıpkı köy seyirlik oyunları gibi yılın belli zamanlarında yapılmaktadır. Şamanizm inancı ile köy seyirlik oyunları arasındaki bu benzerlikler göz önünde bulundurulduğunda köy seyirlik oyunlarının Şamanizm inancı etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür.

Köy seyirlik oyunlarına kaynaklık eden bir diğer unsur da İslamiyet'tir. İslamiyet gibi Hristiyanlıkta da puta tapınmadan kaçınmak için kilise, köylerde kentlerde danslı, müzikli halk tiyatrosunu yasaklamıştır. Ancak oyunun oynanmasını engelleyemeyince bu durumu lehine çevirip Hristiyanlığı yaymak için kullanmıştır. İslamiyet'te ise bunun gibi bir adım atılmamış aksine Şamanizm'e ve bolluk, bereket törenlerine dayanan oyunlar, danslar yasaklanmıştır [3, s. 112]. Bu sebeple de üreme ve çiftleşme adına yapılan "phallus" törenleri [16, s. 29] gizlenmek için bazı değişimlere uğramıştır. Bu bağlamda ölüp- dirilme motifli oyunlar günah varsayıldığı için bu motif ayılıp- bayılma olarak değiştirilmiştir. Törenlere toplu katılım ise yerini haremlik selamlık şeklini almıştır. Oyunlar erkekler arasında ya da kadınlar arasında sadece hemcinsleri izleyecek şekilde sergilenmiştir.

Köy seyirlik oyunları takvime bağlı olarak mevsim geçişlerinde, yılbaşı ve yılsonu gibi zamanlarda oynanan törensel oyunlardır. Ancak bu hesaplamalar güneş takvimine göre yapılmaktaydı. İslamiyet'in kabulü ile güneş takvimi yerini Hicri takvime bırakmıştır. Bu durum da tören zamanlarının tam hesaplanamamasına neden olmuştur ve zamanla oyunlar törensel özelliğini yitirerek eğlence amaçlı oynanır hale gelmiştir.

İslamiyet ile oyunlardaki değişikliklerin yanı sıra olumlu durumlar da görülmektedir. Öyle ki günlük hayatı yansıtan köy seyirlik oyunları toplumu bilinçlendirmek amaçlı namaz kılma, abdest alma, oruç tutma, hacca gitme gibi İslami öğeleri de bünyesine almıştır. Kadın ve erkeklerin

ayrı oyunlar sergilemeleri durumu ise oyunlarda çeşitliliği sağlamıştır. Töre, oyunların İslamiyet'in kabulünden sonraki durumunu şöyle açıklamaktadır; "İslam'ın kabulünden sonra Türklerde zenginleşerek devam eden din ve din dışı törenler; teatral bir hayatın varlığını açıkça ortaya koyar. Topluca yapılan bu törenler, kendi içinde aksiyon taşıdığı gibi seyirlik olması bakımından doğmaca tiyatronun yerini alır. Biz bu törenlerin Türk tiyatrosu adına ilk çıkışlar ve öz kaynaklar olduğunu söyleyebiliriz. Yani bu törenler, yazıya geçmemiş doğaçlama temsillerdir" [15, s. 11]. Bu bağlamda köy seyirlik oyunları, köy odalarının ve Ramazan ayı eğlencelerinin vazgeçilmezi olmuştur. Hatta Ramazan ayında eğlence amaçlı oynanan bu oyunlar zamanla ritüel haline gelmiştir.

2. *Şişman Oyunu*

Oyuncular, Dede, Nene ve Şişmanlar olmak üzere yedi kişiden oluşur. Oyuncular köyün genç erkekleridir. Dede, beyaz içlik giyer ve sırtına kambur görüntüsü vermek için bezler konulur. Pamuktan sakallar yapılır, başında kasketi ve elinde bir bastonu vardır. Nene ise kadın elbiseleri giymiş ve başını yazma ile bağlamış bir erkektir. Şişmanların ise sırtlarında ve göğüslerinde koyun ve keçi postları, başlarında ise yine posttan yapılmış başlıklar bulunmaktadır. Bellerinde bağlı olan kuşaklardan ise hayvan çanları sarkmaktadır. Tüm oyuncuların yüzleri ise tamamen siyaha boyanmıştır.

Oyuncular meydana çıkarak müzik eşliğinde dans ederler. Dans sırasında Şişmanlardan biri yere düşerek bayılır. Diğer oyuncular ise bayılan Şişmanın etrafında dans etmeye devam ederler. Şişman yerden kalkar ve dansa devam eder. Daha sonra seyircilerinde katılımı ile toplu dans yapılır. Danstan sonra oyuncular, peşlerinde çocuklarla evleri dolaşır ve para isterler. Eskiden yağ ve peynir toplanırken günümüzde para toplandığı görülmektedir. Para toplama faslı bittikten sonra herkes meydanda toplanır ve tekrar toplu dans edilir. Dans esnasında da şişmanlar para toplamaya devam ederler. Eğer, grup içerisindeki Nene kaçırılırsa toplanan tüm para fidye olarak Nene'yi kaçırana verilir. Bu yüzden oyuncular, her an Nene'yi korumak zorundadırlar. Genellikle köyün gençleri festivalin son gününde Nene'yi kaçırıp, toplanan tüm parayı oyunculardan alırlar [KK2, KK5, KK6, KK9, KK10].

3. *Oyunun İncelenmesi*

Şişman oyunu, müzik ve toplu dans, kız kaçırma, ölüp- dirilme, ak-kara çatışması, kadın kılığına girme, hayvan taklidi ve saçı gibi törensel ve büyüsel özellikleri bünyesinde taşımaktadır.

3.1. *Oyundaki Motifler*

3.1.1. **Müzik ve Toplu Dans Motifi**

Ritüel temelli köy seyirlik oyunlarında dans ve müzik önemli bir işleve sahiptir. Müzik ve dans, “Gök Tanrı’nın katına ulaşmak, Gök Tanrı’nın huzuruna kabul edilmek, Gök Tanrı’ya şükranlarını sunmak ve Gök Tanrı’yı memnun etmek amacıyla yapılan” [8, s. 43] Şaman törenlerinde Şamanın transa geçmesi için gerekli figürlerdir. Toplu dans olarak halay ise şamanların bahar kutlamalarında da yer almaktadır. İlkbahar ‘ısılah’ ayininde şamana dokuz masum kız ve dokuz masum delikanlı iştirak ederdi. Bunlar şamanın göklere seyahatinde de beraber bulunurlar [9, s. 102]. Şaman davulu üzerinde de yer halay çeken insanlar figürü yer almaktadır. Ancak ritüel ve büyüsel kökenli köy seyirlik oyunlarındaki müzik ve dans ögesi zamanla asıl işlevini kaybederek eğlence unsuru halini almıştır.

3.1.2. **Ak- Kara Çatışması**

Türk mitolojisi ve Şamanizm inancı içerisinde en yaygın kullanılan renklerden olan ak (beyaz), iyiliği düzeni, saflığı, masumiyeti, temizliği, sadeliği, teslimiyeti, erilliği ve göğün rengini; kara (siyah) ise ölümü, karamsarlığı, kötülüğü, korkuyu, uğursuzluğu, bereketsizliği, kargaşayı, karışıklığı, karanlığı, dişiliği ve yeraltını sembolize etmektedir [6, s. 227-235]. Türk kültüründe ak, “büyüklüğü, adaleti, doğruluğu, yüceliği, haklılığı” [14, s. 11] sembolize eder.

Şamanizm de Şamanlar bağlı oldukları ruhlara göre iki gruba ayrılmaktadır. İyi ruhlarla iletişime geçen Şamanlar “ak şaman”, yer altı ruhlarıyla iletişime geçen Şamanlar ise “kara şaman” olarak adlandırılmaktaydı. Bu bağlam da göğün renginin ak, yerin ve yer altının renginin ise kara olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca ak erilliği, gökyüzünü, aydınlığı, güneşi, ruhu da sembolize etmektedir. Kara ise, hem karanlık güçleri, kötülüğü, hem de sadakat dayanıklılık, ihtiyat, bilgelik ve güvenilirliği sembolize etmektedir [12, s. 190-191].

Köy seyirlik oyunlarında dramatik unsurun en önemli ögesi “çatışma”dır. Öyle ki bu ak- kara çatışması soyut olarak kendini göstermesinin yanı sıra oyuncuların rol, makyaj ve kostümlerinde de siyah

(kara) ve beyaz(ak) olarak yer almaktadır. Oyunlardaki ak- kara çatışması ile Yunan Mitolojisindeki hayvan kılığına girebilen, karakeçi derili Dionisos'u öldüren Titanların yüzlerinin de tebeşirle aklandırılmış olması arasında bağ kuran And; "Yüzü karaya boyama daha çok Agon'da, çatışmada ak ile karşıtlık yapan kara olarak karşımıza çıkıyor. (...) Arap karşısında hep yüzü una bulanmış veya aksakallı bir karşıt bulur. (...) kimi Anadolu köy seyirlik oyunlarında bu aklık ve karalık ak koyun ve kara koyun postu giyilerek de belirtilir" [2, s. 68-69] demektedir.

Ak- kara çatışmasının Şişman oyunu gibi törensel nitelikler taşıyan oyunların temel yapısını oluşturduğu gözlenmektedir. Oyuncuların yüzlerinin siyaha boyanması ile Dedenin sakallarının ve kıyafetinin beyaz olması arasında ak- kara çatışması görülmektedir. Şişmanların üzerindeki postların kara koyun ve ak koyunlara ait olması da bu durumla ilişkilendirilebilir. Anadolu insanı, geçimini günümüzde de olduğu gibi tarımdan sağlıyordu. Bu bağlamda kış mevsimi onlar için kıtlık, yaz mevsimi ise bolluk ve bereket zamanları idi. Bu ak- kara çatışması iyi ve kötünün mücadelesi dışında; bolluk ve kuraklığın, yaz ile kışın zıtlığı olarak da değerlendirilebilir.

3.1.3. Erotik Unsurlar

Köy seyirlik oyunlarında erkeklik organını göstermek için oyuncuların ellerindeki sopa, tokmak gibi araçlar "phallus" görevini görürler. Birçok oyunda oyuncular bunları bacaklarının arasına sokarlar, phallus olduğunu belirtecek tavırlar takınırlar [2, s. 70]. Ayrıca And, Dionisos törenlerinde eski oyuncuların bir phallus kuşandığını ve phallusun bolluk getiren bir etken tılsım olduğu gibi kötücülü kovan bir etkisi olduğunu ve Osmanlı şenliklerinde de geçit alayında tıpkı Dionisos geçit alayında olduğu gibi erkeklik aygıtı geçirildiğini [2, s. 70] belirtmektedir.

Mitolojik hikâyelerden törenlere geçen phallus, köy seyirlik oyunlarında da kendisine yer bulmuştur. Ancak toplumda cinselliğin gizli sayılmasından ve gösterilmesinin uygun bulunmayacağından bu öge zamanla silikleşmiştir. Şişman oyununda Dedenin elindeki bastonu phallus olarak değerlendirebiliriz. Ancak And'ın belirttiği gibi bunun phallus olduğunu belirtmek amacıyla da tavırlar takınılmamaktadır.

3.1.4. Ölüp- Dirilme Motifi

Ritüellerde görülen "kaynağa dönme-yeniden yaratma" olgusu, köy seyirlik oyunlarında ölüp- dirilme motifi olarak işlevsellik kazanır. Kışın yazı, kuraklığın bolluğu izlemesi ve toprağın kurumasından sonra baharın

gelişiyile yeniden canlanması ölüp- dirilme motifi ile canlandırılmaktadır. Mitolojilerdeki tanrıların yer altına gidişi ölüm, yeryüzüne çıkarak yeryüzünü canlandırmasını ise diriliş olarak adlandırıldığında ölüp- dirilme motifinin ilkbahar törenlerine ait olduğu çıkarımı yapılabilir. Ancak İslamiyet ile birlikte ölüp- dirilme motifi günah sayıldığı için ayılıp-bayılma olarak değişime uğramıştır. Köy seyirlik oyunlarındaki ölüp- dirilme motifi günümüzde törensel işlevini kaybetmiş, bir güldürü ögesi haline almıştır.

Şişman oyununda bayılan Şişman'ın etrafında toplu dans yapılarak ayıltılması ölüp- dirilme motifi ile Şaman törenleri arasında da bir bağ olduğunu göstermektedir. Öyle ki Şaman hastalarını iyileştirmek ve kötülüğü sağıltmak için “dans etmeye başladılar” [4, s. 115].

3.1.5. Kız Kaçırma Motifi

Köy seyirlik oyunlarındaki kız kaçırma motifi yatay düzlemde eğlenceye yönelik veya toplumsal bir soruna dikkat çekmek için işlenen basit bir motif gibi görünse de dikey düzlemde bereket, bolluk ve üremeye yönelik önemli bir sembol işlevi gören simgesel bir motiftir. And, oyunlardaki kız kaçırma motifini “Eleusis'te Kore'nin kaçırılışı ve yeniden annesi Demeter'e dönüşünü” [2, s. 52] işlediğini vurgulamaktadır. Bolluk ve bereket tanrıçası Demeter'in kızı Kore'nin kaçırılmasıyla başlayan kıtlık, kuraklık; Kore'nin tekrar yeryüzüne dönüşüyle son bulmuştur [2, s. 52]. Hayatlarının bolluk ve bereket içinde geçmesini isteyen insanoğlu da bu mitolojik kalıntıyı törenlerine taşımıştır. Ancak günümüzde bu motif tam manasıyla mitolojik işlevi karşılamaz. Kız kaçırma motifi ile ilgili kaynak kişilerimiz, hayatlarının içinde yer alan ve bir evlenme türü olan kız kaçırma, oyunlarında canlandırdıklarını söylemektedir [KK1, KK8, KK10].

3.1.6. Kadın Kılığına Girme Motifi

Kadın kılığına girme, köy seyirlik oyunlarında sıkça görülen önemli bir motiftir. Kadınların Türk toplumu içerisindeki yeri geçmişten bugüne kadar bazı değişimler yaşamıştır. İlk Türk boylarında Hakan'ın yanında yer alan kadın daha sonra İslamiyet'in etkisiyle geri planda kalmış, günümüzde ise tekrar ön plana çıkmayı başarmıştır.

Kadın kılığına girmenin nedenleri arasında avcılık, balıkçılık, Şamanizm ve İslamiyet etkileri görülmektedir. Avcılık ve balıkçılık ile geçinen eski toplumlarda, verimli bir av geçirmek esastır. Ailelerinin ve boylarının karınlarının doyması ve bereketli bir av geçirilmesi için bazı

ritüel ve kurallar uygulanırdı. Avcı ve balıkçı toplumlarda ava hazırlık döneminde kadınlarla ilgili bazı yasaklar tabular konuluyor ve bu durum av bitene kadar devam ediyordu. Amerika, Afrika ve Asya kıtalarında avcı balıkçı toplumların uyguladıkları bu tür tabulara çok sayıda örnek mevcuttur, Türklerde de bu durum göze çarpar. Kadınlar ritüel ve büyüsel açıdan temiz sayılmadıklarından dolayı onların tören ve ayinlere katılmaları yasaklanıyordu [13, s. 61]. Kadının ritüel ve büyüsel açıdan temiz sayılmamaları; gebelik dönemi, dünyaya yeni bir can getirmesi, her ay baş veren kanamayla ilgili değişimleri itibariyle toplumun biyolojik ve tinsel merkezi haline getirilmiştir. Bu bağlamda da kadınların karanlık güçlerle de ilişki ve temas haline olduğu düşüncesi doğmuştur [4, s. 20].

Kadın kılığına girme motifinde Şamanistik unsurlar da bulunmaktadır. Bayat, şamanların cinsiyet değiştirme durumunu şöyle açıklamaktadır, “Türk mitolojisinin bilinen en eski şaman varlıkları olan Ülgen’in, Erlik’in ve diğer sema ruhlarının hem erkek hem de kadın olarak tasavvur edilmesi şamanlıkta cinsiyet değiştirme konusunu getirmiştir. Başlangıcın kadın eksenli olduğu varsayımını ortaya çıkarmıştır” [4, s. 77-78]. Şamanizm’de ruhların başlangıçta kadın olduğu inancı, erkek şamanın alışlagelmiş kadın giysisi giymesi ve diğer kadın cinsi davranışı takınmalarını gerektirmiştir [4, s. 79]. Bu bağlamda cinsiyet değiştirme daha çok şamanlık mesleğinin özü ve gereksinimi olarak görülmektedir.

Törenlerde kadın olgusuna yer verilmesinin bir diğer nedeni de kadının doğurganlığın sembolü olmasıdır. Doğanın yeniden canlanması ve bolluk- bereket dileyen insan, doğanın doğurganlığını kadının doğurganlığından ödünçlemeye çalışmıştır.

3.1.7. Hayvan Kılığına Girme/ Hayvan Taklidi Motifi

Hayvan taklidi veya hayvan kılığına girme motifinin ortaya çıkışına, Şamanizm, totemizm ve Dionisos törenleri kaynaklık etmektedir. Dionisos’un öldürülmekten kaçtığı sırada farklı hayvanların ve Tanrıların kılığına girdiği anlatılmaktadır. Bu bağlamda da Dionisos için yapılan törenlerde hayvan benzetmeleri görülmektedir. Dionisos’a tapanlar onunla beraber çarpışmak yenmek yolunda kendilerinden geçerek bu olağanüstü varlığa yaklaşmak, onun gücünden pay almak için böyle kılıklara giriyorlardı. Kendi değil de başkası olmak gerçek dışı bir dünyada yaşamak için bedenlerini boyuyorlar, takma yüz takıyorlar, türlü gereçler kullanıyorlar, kadın kılığına giriyorlar, kurban olan hayvanla sıkı sıkıya değinebilmek için onun postunu giyiyorlardı, çanlar çalıyorlardı [1, s. 67].

Bu bağlamda köy seyirlik oyunlarında görülen hayvan taklidiyle bir nevi o hayvanla birlikte, istenilene ulaşılma amaçlanmıştır.

Yunun mitolojisinin bu görünümünden sonra kadim Türk kültüründe hayvanlar Türklerin doğal yaşantılarında ve folklorik açıdan önemli bir yere sahiptir. Çünkü hayvanlar, atlı göçebe bozkır kültür içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Giyim, avlanma, beslenme, hayvanlara bağlı idi. İnsanlar kendilerine fayda sağlayan hayvanlardan sembolik temsilciler seçerlerdi. Törenlerde, düğünlerde ve diğer kutlamalarda bu hayvanların taklidi yapılırdı. Bir grubu temsil eden hayvanlar o grubun mensupları tarafından değerli bulunur, kutsal kabul edilir ve ona saygı duyulurdu. Bu tür hayvanlar ongon (ongon, totem, sembol) vs. hayvan olarak nitelendirilmekteydi [8, s. 114]. Seçilen sembol hayvan ile klan denilen boyun aynı soydan geldiğine inanıldığı da görülmektedir. Klan Totemizmde klan üyeleri, totem olarak kabul edilen hayvanın çeşitli unsurlarını törenlerde taşır, totem hayvanın varlığını hissettirmek için seslerini ve hareketlerini taklit ederdi.

Şamanlarda hastaları sağaltmak ve yardımcı ruh olarak genellikle aynı soydan geldiğine inanılan sembol sayvanlardan yardım beklerler. Şaman tören sırasında yardım beklediği hayvanların taklidini yapmaktadır. Şaman tören sırasında elindeki malzemelerle bir taklit, benzetme yaparak izleyenleri hayvanların o anda var olduğuna ve orada olduklarına inandırır. Şamana tören sırasındaki gökyüzüne veya yer altına olan esrik yolculuğunda kartal, ördek, kaz, kuş, geyik, at, ayı, kurt gibi çeşitli hayvanlar yardımcı olur. Bu hayvanlardan biri şamanın koruyucu ruhudur [6, s. 72]. Bu bağlamda hayvan postu giyerek hayvanı taklit etmek eski inançların izlerini taşımaktadır. Anadolu köy seyirlik oyunlarında ve danslarında bu inancı görmek mümkündür. Öyle ki Şişman oyununda koç, koyun gibi hayvanların postlarının giyilmesi bu hayvanların ongon (sembol) hayvanlar olduklarını göstermektedir. Ancak günümüz insanı bu hayvanların mitolojik değerinden çok neden hayvan kılığına girdiğini günlük hayatta kullandıkları hayvanları oyuna renk katması için kullandıkları şeklinde yorumlamaktadır [KK3, KK8].

3.1.8. Saçı Geleneği (Kansız Kurban)

İnsan, hayvan gibi canlı varlıkların dışında Tanrılara sunulan diğer hediyeler kansız kurban niteliği taşımaktadır. Kadim Türk geleneğinde muhtelif olağanüstü güçlere sahip olduğuna inanılan iye ve ruhların rızasını ve yardımını kazanmak için dağıtılan cansız nesnelere / yiyecek, içecek, bez gibi “saçı” olarak adlandırılmaktadır. Saçılar öz itibarı ile kansız kurban

niteliği taşımaktadır [10, s. 324]. Şişman oyunun sonunda oyuncuların köy ahalisinden yağ ve peynir toplaması saçı özelliği göstermektedir. Ancak toplanan yiyecekler zaman içerisinde yerini para almıştır. Ancak toplanan bu paralar oyuncuların emeklerinin karşılığı olarak görülse de aynı zamanda sadaka olarak da verilmektedir [KK7]. Öyle ki saçı geleneği zaman içerisinde sadaka ile aynileşmiştir [10,s. 325].

SONUÇ

İkel insanın, doğayı yön verme isteği sonucunda yaptığı büyüsel törenler, ritüeller köy seyirlik oyunlarının temelini oluşturmakla birlikte bünyesinde hâlâ bazı büyüsel ve törensel özellikleri de barındırmaktadır. Şamanizm ve mitoloji ile beslenen bu oyunlar, İslamiyet etkisi ile bazı değişikliklere uğramıştır. Öyle ki oyunlarda yer alan ölüp- dirilme motifi İslami inanca göre günah sayıldığı için ayılıp- bayılma şeklinde değiştirilmiştir.

Şamanizm inancı içerisinde yer alan Şaman ayinleri ve Şamanların bir takım özellikleri de köy seyirlik oyunlarında görülürken; mitoloji içerisinde yer alan doğanın ölüp yeniden dirilmesi, mahsullerde bolluk ve bereket için yapılan ritüeller de köy seyirlik oyunları bünyesinde yer almaktadır. Şişman oyununda bu büyüsel ve törensel izlere rastlanmaktadır. Bunlar, müzik ve toplu dans, ak- kara çatışması, ölüp- dirilme, hayvan kılığına girme, kadın kılığına girme, erotik unsurlar, kız kaçırma ve saçı motifleridir. Oyun içerisinde her ne kadar törensel kalıntı taşısa da günümüzde sadece eğlence ve hoşça vakit geçirme amacıyla oynanmaktadır. Oyun eskiden festivallerde, düğünlerde ve yılbaşlarında oynanırken, günümüz Ardahan'ında ise sadece Temmuz ayında yapılan Bilbilan Yayla Festivalinde oynanmaktadır. Festivalin Temmuz ayında yapılıyor olması da bize Dumuzi ve İnanna mitosunu hatırlatmaktadır. Bu bağlamda oyunun, bilinçli bir şekilde olmasa da, insanların büyüklerinden öğrendikleri gibi hasat zamanı oynadıkları gözlemlenmiştir.

Şişman oyununun ritüel özelliklerini kaybetmesinin yanı sıra köy seyirlik oyunu olarak da icra edilmediği ancak eğlence unsuru haline gelen oyunun estetik yapısının değiştirmediği de gözlemlenmiştir. Öyle ki oyuna toplu katılımın olması, oyuncuların köy halkından olması ve seyirci ile aralarında organik bir bağın oluşu, oyuncuların kostüm kullanmaları ve oyuncuların beden diline yer vermeleri köy seyirlik oyunlarının değişmeyen estetiksel yönünü oluşturmaktadır.

Kaynakça

Yazılı Kaynaklar

1. And, M. *Dionisos ve Anadolu Köylüsü*. İstanbul: Elif Yayınları. 1962.
2. And, M. *Geleneksel Türk Tiyatrosu Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri*. İstanbul: İnkılap Kitapevi. 1985.
3. And, M. *Oyun ve Bugü Türk Kültüründe Oyun Kavramı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2016.
4. Bayat, F. *Türk Kültüründe Kadın Şaman*. İstanbul: Ötüken Yayınları. 2010.
5. Çiğ, M. İ. *Innanın Aşkı Sümerde İnanç ve Kutsal Evlenme*. İstanbul: Kaynak Yayınları. 2011.
6. Çoruhlu, Y. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları. 2015.
7. Frazer, J. G. *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri I. Cilt*. (Çev. M. H. Doğan), İstanbul: Payel Yayınevi. 1991.
8. Güven, M. *Türk Halk Oyunlarının Şamani Kökleri*. Erzurum: Fenomen Yayınları. 2013.
9. İnan, A. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1972.
10. Kalafat, Y. *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Berikan Yayınevi. 2010.
11. Karadağ, N. *Köy Seyirlik Oyunları*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları. 1978.
12. Küçük, S. Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı. *Bilig Dergisi*. 54, 185-210. 2010
13. Pirverdioğlu, A. Türk Halk Tiyatrolarının Gelişme Evreleri. *Milli Folklor*. 15 (60), 57-71. 2003.
14. Rayman, H. Nevruz ve Türk Kültüründe Renkler. *Milli Folklor*. 14(53), 10 -15. 2002.
15. Töre, E. *Geleneksel Türk Tiyatrosu*. İstanbul: Kesit Yayınları. 2016.
16. Yay, Z. D. *Elazığ Köy Seyirlik Oyunları*. Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. 2019.

Kaynak Kişiler

- (KK1) Çiğdem ŞENEL, 1957, Ev hanımı, Ardahan Bağdaşen Köyü.
(KK2) Elif ŞENEL, 1979, İlkokul, İşçi, Ardahan Bağdaşen Köyü.
(KK3) Fatih BİLGİN, 1990, İlkokul, İşçi, Ardahan Bağdaşen Köyü.
(KK4) Gülten BİLGİN, 1964, İlkokul, Ev hanımı, Ardahan Bağdaşen Köyü.
(KK5) Mert ŞENEL, 2008, Ortaokul, Öğrenci, Ardahan Bağdaşen Köyü.
(KK6) Metin SOYMA, 1980, İlkokul, Çiftçi, Ardahan Bağdaşen Köyü.
(KK7) Ömer ŞENEL, 1975, İlkokul, İşçi, Ardahan Bağdaşen Köyü.
(KK8) Yaşar BİLGİN, ,1983, İlkokul, Esnaf, Ardahan Bağdaşen Köyü.
(KK9) Yaşar UZUN, 1963, İlkokul, Çiftçi, Ardahan Bağdaşen Köyü.
(KK10) Yılmaz BİLGİN, 1958, İlkokul, Esnaf, Ardahan Bağdaşen Köyü.

Ekler

Fotoğraf 1: Şişman Oyunu oyuncularının önden görüntüsü.

Fotoğraf 2: Şişman Oyunu oyuncularının arkadan görüntüsü.

Fotoğraf 3: Şişman Oyunu oynanmadan önce hazırlık.

Андатпа

Адамзат ерте дәуірде табиғатқа бағыт-бағдар бере аламыз деген оймен кейбір әдет-ғұрыптар жасаған. Осы рәсімдер арқылы жыл мезгілін өзгертем, егінге молшылық пен құнарлылық әкеп, табиғат құбылыстарына үкім жүргізем деп ойлады. Ауыл театрындағы қойылымдар, бүгінге дейін, адамзаттың табиғатпен күресін суреттейтін осы салт-дәстүрдің сарқыншағы ретінде шаманизм, ислам және мифологиядан нәр алып, сақталып келген. Ауыл театр қойылымдары өзі өмір сүріп жатқан қоғамның мәдениетіне, нанымына байланысты біршама өзгеріске ұшырады. Өлі күнге дейін Анадолыда сақталып келе жатқан ауыл театр қойылымдары- біздің мәдени құндылығымыз және оның әліге дейін қоғамның өзара байланысын үзбей ұстап тұратын ролі бар. Бұрыннан келе жатқан ауыл театр қойылымдары баяғы қызметінен аурылды да, бүгінде тек ойын-сауық мақсатында қолданылып, жойылу алдында тұр. Ардахандағы «Шишман ойыны» да- ауыл театр қойылымдарының бірі. Ардахан аймағында жүргізген далалық зерттеу нәтижесінде ауызша мәдениет ортасынан бақылау және сұқбат әдісімен анықтаған «семіздік» қойылымының мәдени трансфертіне үлес қосумен қатар, қойылымның ішіндегі қалдықтарды анықтап, зерттедік.

Кілт сөздер: Ардахан, ритуал, ауыл театр қойылымы, Шишман, дәстүр
(Л. Ыылмаз Полат. Ритуалдан ауыл театрына дейін: Шишман ойыны Ардахан Багдешен ауылы мысалында)

Аннотация

В древности люди совершали определенные ритуалы, полагая, что они могут управлять природой. Люди думали, что эти ритуалы смогут изменять времена года, принесут изобилие и плодородие урожаю и помогут установить власть над природными явлениями. Сельские театральные постановки, являющиеся пережитком этих ритуалов, описывающих борьбу человека с природой, сумели выжить до сегодняшнего дня, поскольку они подпитываются шаманизмом, исламом и мифологией. Сельские театральные постановки также претерпели некоторые изменения в соответствии с культурой и верованиями сообщества, в котором они существуют. Сельские театральные постановки, которые продолжают свое существование в основном в театральной среде Анатолии, являются показателем нашего культурного богатства и выполняют функцию, обеспечивающую сплоченность общества. Сельские театральные постановки, которые мы перенесли из прошлого в настоящее, утратили свои прежние функции и сегодня они используются только в развлекательных целях и находятся на грани исчезновения. «Спектакль Шишман» в Ардахане - одна из таких сельских театральных постановок. В результате полевых исследований в районе Ардахана мы выявили остатки ритуалов и изучили вклад представления «Спектакль Шишман» в культуру данного региона, методом наблюдения и интервью в среде устной культуры.

Ключевые слова: Ардахан, ритуал, сельские театральные постановки, Шишман, традиция

(Л. Ыылмаз Полат. От ритуала к сельскому театру: «Спектакль Шишман» на примере села Багдешен района Ардахан)

MAZMҮНЫ / CONTENTS / İÇİNDEKİLER / СОДЕРЖАНИЕ

Abdirashidov Z. (Tashkent)	Mehmet Akif'in <i>Sırat-ı Müstakim</i> Dergisi ve Buhara'da Ceditçilik Mehmet Akif's <i>Sırat-ı Müstakim</i> Journal and Jadidism in Bukhara	9-24
Абдирашидов З. (Ташкент)	Мехмет Акифтің « <i>Сирати Мустаким</i> » атты журналы және Бұхарада жәдидшілдік Журнал « <i>Сирати Мустаким</i> » Мехмета Акифа и джадидизм в Бухаре	
Ayaz E.S. (Kars)	Türkiye Türkçesinde Çatı Kavramı The Concept of Voice in Turkey Turkish	25-40
Аяз Е.С. (Карс)	Түрік тіліндегі етіс категориясы Категория залога в турецком языке	
Әбдімәулен Г. (Нұр-Сұлтан) Шахин И. (Измир)	Қазақ, түрік және ағылшын дүние бейнесінің фразеологиялық фрагменті: “Еркек” концептісінің ұлттық-мәдени ерекшелігі Phraseological Fragment of the Image of the Kazakh, Turkish and English World: National and Cultural Feature of the Concept of “Man”	41-61
Abdimaulen G. (Nur-Sultan) Shahin I. (Izmir)	Kazak, Türk ve İngiliz Dünya Görüşünün Deyimsel Parçası: ”Erkek” Kavramının Ulusal ve Kültürel Özellikleri Фразеологический фрагмент образа казахского, турецкого и английского мира: национально-культурная специфика концепта ”Мужчина”	
Байрам Б. (Түркістан/ Кыркларели)	Чуваш Республикасының мемлекеттік рәміздері арқылы мифологиялық нышандардың қайта жаңғыруы Возрождение мифологии в государственных символах Чувашской Республики Çuvaş Cumhuriyeti Devlet Sembollerinde Mitolojinin Yeniden Dirilişi	62-76
Bayram B. (Turkestan/Kırklareli)	The Revival of Mythology in the State Symbols of the Chuvash Republic	
Бегалинова К. Ашилова М. Бегалинов А. (Алматы)	Features of Spiritual and Moral Teaching Nizami Gyanjevi Низами Гянджевидің рухани-адамгершілік ілімінің ерекшеліктері	77-89
Begalinova K. Ashilova M. Begalinov A. (Almati)	Nizami Gencevi'nin Manevi Hümanistik Eğitim Anlayışının Özellikleri Особенности духовно-нравственного учения Низами Гянджеви	

Gezer H. (Ankara)	Karahanlı Dönemi Kur'an Tercümelerindeki Dinî Terimlerin Dönemin Söz Varlığına Katkısı ve Diğer Kur'an Tercümeleri ile Karşılaştırılması Contribution of Religious Terms in the Qur'an Translations of the Karakhanid Period to the Vocabulary of the Period and Comparison With Other Qur'an Translations	90-125
Гезер Х. (Анкара)	Қарахан дәуіріндегі Құран аудармаларындағы діни терминдердің сол кезеңнің сөздік қорына қосқан үлесі және басқа Құран аудармаларымен салыстыру Вклад религиозных терминов в переводах Корана периода Караханидов в словарный состав этого периода и сравнение с другими переводами Корана	
Есбалаева Р. (Түркістан)	Қазақтың дәстүрлі ат қою концепциясы және этнодеформациялық мобилизация The Concept of Traditional Naming Among Kazakhs and Ethnodeformational Mobilization	126-144
Esbalayeva R. (Turkestan)	Kazaklarda Geleneksel Adlandırma Kavramı ve Etnodeformasyon Seferberliği Концепция традиционного наречения именем у казахов и этнодеформационная мобилизация	
Моллақанағатұлы С. (Түркістан)	«Диуани лұғат ат-түрктегі» Құран аяттары және оның көне құран аудармасындағы мағынасы Quranic Verses in "Divani Lugat at-Turk" and its Meaning in the Translation of the Ancient Quran	145-164
Mollakanagatuli S. (Turkestan)	"Divani Lugat-i Türk"te Geçen Kur'an Ayetleri ve Eski Kur'an Tercümesindeki Anlami Коранические стихи в «Дивани лугат ат-турк» и их значение в переводе древнего Корана	
Yilmaz Polat L. (Ardahan)	Ritüelden Köy Seyirlik Oyununa: Şişman Oyunu Ardahan Bağdeşen Köyü Örneğinde From Ritual to Rural Theater: "The Shishman Performance" on the Example of the Village of Bagdeshen, Ardahan District	165-178
Йылмаз Полат Л. (Ардахан)	Ритуалдан ауыл театрына дейін: Шишман ойыны Ардахан Бағдешен ауылы мысалында От ритуала к сельскому театру: «Спектакль Шишман» на примере села Багдешен района Ардахан	

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

«Түркология» журналына мақала жариялау үшін қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған, түркологиялық бағыттағы іргелі және қолданбалы зерттеу нәтижелері мазмұндалған өзекті, проблемалық, шолу, пікірталастық мәселелерді қамтитын материалдар қабылданады. Сонымен қатар рецензиялар, ғылыми тезистер мен сұхбаттар жарияланады. Журнал жылына 4 рет жарық көреді.

1. ЭОЖ (УДК) – әмбебап ондық жіктегіш индексі, МҒТАР (ГРНТИ) – Мемлекеттік ғылыми-техникалық ақпараттық рубрикатор коды, ORCID – ғылыми авторларды бірегей сәйкестендіретін патенттелмеген әріптік-цифрлық коды;
2. Авторлардың аты-жөні, ғылыми дәрежесі, жұмыс орны аффилиациямен көрсетіледі. Авторлар туралы толық мәліметтер 4 тілде (қазақ, орыс, түрікше және ағылшын: аты-жөні, ғылыми дәрежесі, қызмет орны, мекенжайы, ұялы телефоны, эл. поштасы) қосымша бетте көрсетіледі;
3. Мақаланың тақырыбы 4 тілде (қазақ, орыс және ағылшын, түрік тілдері) беріледі. Мақаланың тақырыбы мақаланың мазмұнын ашып тұруы тиіс.
4. Түйіндеме (аннотация) 4 тілде (қазақ, орыс және ағылшын, түрік тілдері), 150-200 сөзден аспауы керек.
5. Кілт сөздер 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 5 сөзден кем болмауы керек). Кілт сөздер мақаланың негізгі мазмұнын көрсетуі тиіс, мақала мәтініндегі терминдерді, сонымен қатар тақырып аясын анықтайтын және өзге де іздеуді жеңілдететін ақпараттық іздеу жүйесі арқылы мақаланы табудың мүмкіндіктерін кеңейтетін басқа да маңызды ұғымдарды көрсететін терминдерді қолдану керек.
6. Мақала мәтіні. Негізгі мәтін мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелерін талқылау, қорытынды бөлімдерін қамту қажет.
7. Әдебиеттер тізімі мақала жазылған тілде және латын әріптермен транслитерация жасалып жазылады (References). Мақалада пайдаланған әдебиеттер саны 10-нан кем болмауы тиіс және олар соңғы 5 жылдың көлеміндегі әдебиеттер болуы керек (транслитерация www.zakon.kz сайты арқылы жасалынады). Әдебиеттер тізімі Mendeley, EndNote библиографияны басқару жүйелеріне сәйкес жасалу керек.
8. Ғылыми мақаланың оңтайлы көлемі кемінде 10 беттен кем болмауы тиіс. Бір интервал аралықта теріліп, параметрлері: жоғары жағы – 2; төменгі жағы – 2 оң жағы – 2; сол жағы – 2, болуы тиіс. Шрифт – 12, Times New Roman.
9. Барлық мақала «Антиплагиат» бағдарламасынан өткізіліп, оның түпнұсқалық нәтижесі 75%-дан жоғары болғанда ғана жіберіледі.
10. Журналда пайдаланылған әдебиеттерге реттік сілтемелік әдіс жүйесі қолданылады, яғни мақаланың ішінде әдебиеттердің реттік нөмірі және сілтеме жасалынған беттер тік жақшамен көрсетіледі. Ол нөмір әдебиеттер тізіміндегі нөмірге сәйкес келуі тиіс. Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде автордың аты-жөні, монографияның, жинақтың аты, қаланың аты, шыққан баспасы, жылы, томы, нөмірі, еңбектің жалпы беті көрсетіледі (Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және жинақтау ережелері МЕСТ 7.1 – 2003 сәйкес жасалады).
11. Мақаланың мәтінінде сурет (иллюстрация) міндетті түрде ескеріледі, оларды орналастыру орны автордың қалауына сәйкес болады. Суреттер компьютерде орындалады. Барлық керекті әріптер мен таңбалар анық жазылуға тиіс. Сондай-ақ формулалар мен әріптік белгілер де компьютермен теріледі. Кестелер тақырыбымен нөмірленіп берілуі тиіс. Олар міндетті түрде мәтінде еске алынуы керек.
12. Журналға жариялау үшін мақалалар ҚР, Түркия, сондай-ақ басқа да алыс-жақын шетелдердегі барлық ұйымдардан қабылданады. Журналдың электронды поштасы: turkology.institute@ayu.edu.kz
13. Мақаланың қабылданғаны немесе қабылданбағаны туралы мәлімет авторға 2 ай көлемінде хабарланады.
14. Журналда жарияланған мақалалардың мазмұнына редакция жауап бермейді. Ғылыми мақалалар университет және басқа ЖОО ғалымдарының қос «жасырын» рецензиялау нәтижесінен және редакциялық кеңес шешімінен кейін өндіріске жіберіледі.
15. Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды. Мақала мазмұнына редакция жауап бермейді.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Türkoloji dergisinde makale yayınlamak için Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere, daha önce yayınlanmamış, Türkoloji çalışmaları alanındaki temel ve uygulamalı araştırmalara dayalı makaleler kabul edilir. Ayrıca, bilimsel ve kültürel incelemeler ile haberlere de yer verilmektedir. Türkoloji dergisi yılda dört kez yayınlanmaktadır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen yazım kurallarına uygun biçimde yazılması gerekmektedir:

1. UDC (evrensel ondalık sınıflandırıcı indeksi), DBTBL (devlet içi bilimsel ve teknik bilgi değerlendirme listesinin kodu), ORCID numarası;
2. Yazar(lar) hakkında detaylı bilgiler dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere adı ve soyadı, akademik ünvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-postaları) verilmelidir. Adı ve soyadı koyu; akademik ünvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-posta normal puntolarla ve metnin üstünde yazılmalıdır.
3. Makalelerin başlığı dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) olmak üzere konuyla uyumlu ve koyu puntolarla yazılmalıdır.
4. Makalenin başında, Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere dört dilde konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden 150-200 kelimedenden oluşan özet bulunmalıdır.
5. Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere dört dilde çalışmanın içeriğini temsil eden en az 5 kelimedenden oluşan anahtar kelimeler yer almalıdır.
6. Makalenin ana metni çalışmanın amacı, önemi, konunun araştırılma tarihi, kullanılan yöntemler, netice, bulgu, sonuç gibi bölümlerden oluşmalıdır.
7. Makalede son 5 yılda yayımlanmış eserler olmak üzere en az 10 kaynak kullanılmalıdır. Kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır: [1, s. 20]. Kaynaklar, metnin sonunda makalenin dilinde yazılır ve Latince transliterasyonu yapılır. Latince transliterasyonu için www.zakon.kz sitesinin programı kullanılmalıdır. Mendeley, EndNote programlarına uygun olarak yapılmalıdır.
8. Yazılar en az 10 sayfadan oluşmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.0 cm boşluk bırakılarak *Times New Roman* yazı karakteriyle 12 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.
9. Gönderilmiş makele "intihal" programında taranır. Makalenin orjinallik oranı en az %75 üzerinde olmalıdır.
10. Kaynaklar kullanıldığı sırasına göre verilir, kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır: [1, s. 20]. Yazının içerisinde kullanılan kaynağın sırası kaynakça kısmındaki sırayla aynı olmalıdır. Kaynakça kısmında yer alan eserin yazarı, eserin adı, şehir, yayın adı, cildi, eserin tüm sayfası gösterilir. (K.C. Bibliyografik yazı. Bibliyografik Kılavuz. Genel İlkeler ve Derleme Kuralları. MEST 7.1. Uyarısına uygun olmalıdır).
11. Makaleyle ilgili foto, resim, tabloların yerleştirilmesi yazarın isteğine bırakılır.
12. Makale, Kazakistan, Türkiye gibi çeşitli ülkelerinden gönderilebilir. Makale Türkoloji Araştırma Enstitüsünün e-postasına gönderilmelidir. turkology.institute@ayu.edu.kz
13. Makalenin kabul edilip edilmediğine dair bilgiler 2 ay içerisinde bildirilecektir.
14. Yazılar iki taraflı gizli tutulan hakemlik sürecinden geçer ve editör meclisinin kararından sonra yayına gönderilir.
15. Makalenin içeriklerinden makale yazarları sorumludur.

RULES FOR PUBLICATION

In order to publish articles in the journal *Turcology*, articles based on basic and applied research in the field of *Turcology* studies, written in Turkish, Kazakh, English and Russian, are accepted. Furthermore, scientific, cultural studies and news are included. *Turcology* journal is published six times a year.

1. UDC (UDC <https://teacode.com/online/udc/>) – the index of the universal decimal classifier and the code of the State scientific and technical information rubric (MGTP <http://grnti.ru/>); ORCID <http://orcid.org/> (English – “Researcher and participant open identifier”) – a non-proprietary alphanumeric code that uniquely identifies scientific authors.
2. The names of the authors are given on the top of the text and affiliation indicated by – Author’s name in 4 languages (Kazakh, Russian, English and Turkish);- Detailed information about the authors is provided in 4 languages (Kazakh, Russian, Turkish and English: name, academic degree, position, address, mobile phone, e-mail).
3. The title of the article is given in 4 languages (Kazakh, Russian, English and Turkish). The title of the article should be rational, revealing the content.
4. Resume (annotation) in 4 languages (Kazakh, Turkish, Russian and English), no more than 150-200 words.
5. Keywords in 4 languages (Kazakh, Turkish, Russian and English, at least 5 words). If the article is in Turkish, it is in 4 languages. Keywords should reflect the main content of the article, use terms in the text of the article, as well as other important concepts that define the scope of the topic and facilitate other searches, expanding the possibility of finding the article through an information search engine.
6. The text of the article. The main text should include the purpose, objectives, history of the issue, research methods, discussion of the results, concluding sections of the article.
7. References are transliterated in the language of publication and in Latin letters (References). The article must use at least 10 references, including literature published in the last 5 years (transliteration is available at www.zakon.kz).References should be made in accordance with Mendeley, EndNote bibliography management systems.
8. The optimal volume of a scientific article should be at least 10 pages. Dial at intervals, parameters: top – 2 cm; bottom – 2 cm; right side – 2 cm; The left side should be 2 cm. Font – 12, Times New Roman. Articles are submitted to the editorial office in hard copy and in electronic form.
9. All articles are passed the “Anti-plagiarism” program and are sent only if the original result is higher than 75%.
10. The system of reference method is used for the literature used in the journal, in the article the serial number of the literature and the referenced pages are indicated in square brackets. That number must correspond to the number in the bibliography. The list of references includes the name of the author, the name of the monograph, collection (periodical name // (in two parts)), the name of the city, publishing house, year, volume, number, general page of the work.
11. Pictures (illustrations) must be taken into account in the text of the article, their location is at the discretion of the author. Drawings are performed on a computer. All required letters and symbols must be clearly written. Tables should be numbered by subject. They must be mentioned in the text.
12. Articles for publication in the journal are accepted from all organizations in the Republic of Kazakhstan, Turkey, as well as other CIS countries. E-mail of the magazine: turkology.institute@ayu.edu.kz
13. Information on acceptance or rejection of the article is notified to the author within 2 months.
14. Scientific articles are sent to production after the results of double “secret” peer review by scientists of the university and other universities and the decision of the editorial board. The editors are not responsible for the content of articles published in the magazine.
15. Manuscripts are processed and not returned to the authors.

ПРАВИЛА ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ

В журнале «Тюркология» публикуются наиболее актуальные, проблемные, обзорные и дискуссионные материалы на казахском, турецком, английском и русском языках, а также результаты фундаментальных и прикладных исследований в области тюркологии. Кроме того, опубликованию подлежат рецензии, новости о научной и культурной жизни. Журнал «Тюркология» выходит 4 раз в год.

1. УДК (<https://teacode.com/online/udc/>) – универсальная десятичная классификация, код ГРНТИ (<http://grnti.ru/>) государственный рубрикатор научно-технической информации, ORCID <http://orcid.org/> (с англ. – «Открытый идентификатор исследователя и участника») – незапатентованный буквенно-цифровой код, который однозначно идентифицирует научных авторов.
2. ФИО автор(ов) указывается перед текстом, место работы автора указывается аффилиацией; Сведения об авторах указывается на отдельной странице на четырех языках (на казахском, русском, турецком и английском: научная степень, место работы, адрес, номер сот. телефона, e-mail);
3. Тема статьи на четырех языках (на казахском, русском, турецком и английском). Название статьи должно быть рациональным, раскрывать содержание.
4. Аннотация на 4 языках (на казахском, турецком, русском и английском). Не более 150-200 слов.
5. Ключевые слова на 4 языках (на казахском, турецком, русском и английском, не менее 5 слов). Ключевые слова должны отражать основное содержание статьи, использовать термины из текста статьи, а также термины, определяющие предметную область и включающие другие важные понятия, позволяющие облегчить и расширить возможности нахождения статьи средствами информационно-поисковой системы.
6. Текст статьи. Основной текст должен включать цель, задачи статьи, историю рассматриваемого вопроса, методы исследования, обсуждение результатов, заключительные разделы.
7. Список литературы пишется на данном языке и в виде транслитерации латинским алфавитом (References). В статье должно быть использовано не менее 10 литературы, которые должны быть изданы в течение последних 5 лет (транслитерация осуществляется через сайт zakon.kz). Ссылки должны быть сделаны в соответствии с системами управления библиографией Mendeley, EndNote.
8. Оптимальный объем научной статьи должен быть не менее 10 страниц. Набрать с одним интервалом, параметры: верх – 2 см; низ – 2 см; правая сторона – 2 см; левая сторона – 2 см. Шрифт – 12, Times New Roman.
9. Все статьи проходят программу «Антиплагиат» и направляются только при условии оригинального результата свыше 75%.
10. Список литературы. Журнал использует последовательную систему цитирования, т.е. в статье по ходу изложения в квадратных скобках указывается порядковый номер процитированного источника, соответствующий номеру в списке литературы. В списке литературы указываются фамилии, инициалы авторов, название монографии, сборника, журнала (название периодической печати пишется через // (двойную дробь)), город, издательство, год издания, том, номер и общее количество страниц цитируемой работы.
11. Рисунки (иллюстрации) необходимо учитывать в тексте статьи, их расположение – на усмотрение автора. Рисунки выполняются на компьютере. Все необходимые буквы и символы должны быть четко написаны. Таблицы должны быть пронумерованы по тематике. Их необходимо упомянуть в тексте.
12. Для публикации в журнале принимаются статьи со всех организаций Республики Казахстан, Турции, а также из других зарубежных стран. Электронная почта журнала: e-mail: institute@ayu.edu.kz
13. Сведения о принятии или непринятии статьи сообщаются автору в течение 2-х месяцев.
14. Научные статьи отправляются в производство по результатам двойного «слепого» рецензирования ученых университета и других/зарубежных вузов и решения редакционной коллегии. Редакция не несет ответственности за содержание статей, публикуемых в журнале.
15. В редакции статьи редактируются и авторам не возвращаются.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан
облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи университетінің
«Тұран» баспаханасы

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan,
Republic of Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-house
“Turan”

Көркемдеуші редактор А. Авжы
Ағылшын тілі редакторы Ж.Йавуз
Орыс тілі редакторы М. Молдашева
Қазақ тілі редакторы С.Утебеков

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan/KAZAKİSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
Туркестан/КАЗАХСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet Yesevi Üniversitesi
«Turan» Matbaası

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г.
Туркестан, ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран»
университета им. Х.А.Ясави

Grafik-Tasarım A. Avcı
İngilizce Tercüme C.Yavuz
Rusça Tercüme M. Moldasheva
Kazakça Tercüme S.Utebekov

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.

«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Басуға 30.12.2021 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.